नं० — ५२१६

पुस्त. नाम — वाजसनेयी प्रातिशाख्य भाष्यम्

कर्तृनाम — श्री कात्यायनः
" उवटः

पत्र. सं. — १५३ सम्व. ९

विषयः संहिता ब्राह्मणं

वाजसनेयि प्रातिशाख्यभाष्यम्

५२१६

5216

F. 2153

नम्बर ५२२६

पत्रे २५२

पत्रे १५२ श्लोक २२००

प्रा॰
शा॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः जयादौ नाधिकारोस्ति सम्यक्पाठमजानतः प्रातिशाख्यमतोत्रेयं सम्यक्पाठ
स्य सिद्धये १ स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः १ स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितलक्षणः सं
स्कारो लोपागमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः तयोः स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि विषये नि य
मोधिकृतो वेदितव्यः प्रतिज्ञासूत्रमेतत् प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था॰ लौकिका
नामर्थपूर्वकत्वात् २ लोके विदिता लौकिकाः लौकिकानां शब्दानामर्थपूर्वकत्वात्प्रयोजन
पूर्वकत्वादस्मिन्शास्त्रे नियमो न क्रियते कथं प्रयोजनपूर्वकत्वम् कथं प्रयोजनपूर्वकाणां
शब्दानां नियमो न क्रियते आह देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति यस्य पुरुषस्य देवदत्तक
र्तृका गोत्वजात्युपलक्षितशुक्लद्रव्यकर्मिका दण्डकरणिका अभ्याजनक्रिया अभिप्रेता स यथैव

१

ह्याकं ब्रवीति तत्सर्वः अतोऽर्थपूर्वकत्वे लौकिकानां शब्दानाम् अर्थपूर्वकत्वे सत्यर्थाभावेनोच्चा
रणे लौकिकानां शब्दानाम् छन्दसि पुनरहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतिचोदनात् अतः
सदाकाले छान्दसानामभ्यासः श्रुत्या विधीयते पुरुषस्याभ्युदयार्थम् अतस्तद्विषय एव स्व
रसंस्कारयोर्नियमश्चारभ्यते न लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात्॰ न समत्वात् ३ नकारः प्रतिषे
षेधवाच्युभयत्र संबध्यते काकाक्षिवत् तेन नैतत् यद्वैदिकानां शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युद
यहेतुः किन्तर्हि लौकिकानामपि नियमोऽभ्युदयहेतुरेव कुतः समत्वात् तुल्यत्वाच्छब्दा
नाम् यथैव वैदिकास्तथैव लौकिकास्तथैव तेषामर्थाः इति अतो यदुक्तं वैदिकानामेव स्वर
संस्करणमभ्युदयहेतुरित्येतन्न समत्वात्॰ स्याद्वाम्नाय धर्मित्वाच्छन्दसि नियमः ४ आम्नायो

प्रा॰ शा॰ २

वेदस्तस्यधर्मआम्नायधर्मः आम्नायधर्मोविद्यपतेयस्यशब्दग्रामस्यसआम्नायधर्मीतस्यभा
वआम्नायधर्मित्वम् तस्मादाम्नायधर्मित्वात् भवेद्वाछन्दसिशब्दानांस्वरसंस्कारनि
यमोभ्युदयायमहते कतमत्तदाम्नायधर्मित्वंनाम आह आम्नायःक्रियार्थः तत्पर
या ब्राह्मणेविध्यर्थवादरूपम् मंत्रस्तुकर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः मंत्रेण
स्मृत्वाकर्मकर्तव्यमितिनियमार्थंवचनम् मंत्रस्तुयदिमृदागपिस्वरतोवर्णतोवाही
नोभवति प्रत्युतकर्मासमृद्धिः नकेवलंकर्मासमृद्धिः किन्तर्हि दुरिष्टहेतुकःप्रत्य
वायःस्यात् उक्तञ्च मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह सवा
ग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादितिदुःप्रयुक्तमंत्रविषयोनि

न्तार्थवादः तथास्वाध्यायविषयः फलार्थवादो भवति घृतकुल्यामधुकुल्याः पितॄंस्तथा
अभिवहन्तीति न तु लौकिकशब्दविषयमीदृक्किञ्चिदुपलभ्यते अतः स्वरसंस्कारयो
श्छन्दसि नियमो महोदय इति यत्तत्र ५ एवं स्वरसंस्कारौ छन्दसि विषये प्रतिज्ञातौ
छन्दोविषये महोदयावित्येवं व्याख्याय अथ पुनः शब्दस्वरूपजिज्ञासाविषये इदमाह० यत्तन्न
ज्ञायते शब्दस्य कारणभूतं तत्तद्वक्ष्याम इति सूत्रशेषः वायुः खात् ६ वायुः कारणभू
तः शब्दस्य स च खादाकाशादुत्पद्यते० शब्दस्तत ७ शब्दस्तदात्मको वाय्वात्मकः इत्यर्थः सं
करोप ८ यदि वाय्वात्मकः शब्दः वायोः सर्वगतत्वेन नित्यत्वात्सदाकालं सर्वत्रोपलब्धिः प्राप्नोतीत्या
शंक्याह संकरोपेति सम्यक्करणेषूपहितो वायुर्वेगेण शिरःखादिभिः शब्दो भवति० सप्तद्वा

मा॰
शा॰
२

नादीन्वाक ९ यो वायुः सम्यक् करणेनोरुपहितो वेणुशंखादिभिः शब्दी भवति स एव संघा
नादीन्प्राप्य वाग्भवति संघातः पुरुषप्रयत्नः सभ्रादौ ये षां स्थानादीनां ते संघातादयः
तान्प्राप्य वाग्भवति वर्णो भवतीत्यर्थः॰ त्रीणि स्थानानि १० संघातः पुरुष
प्रयत्न इत्युक्तम् अयुन संघातप्रादिभूतो येषां स्थानादीनां तान्युच्यन्ते त्रीणि स्थाना
नि वायोर्भवन्ति उरःकण्ठशिरश्चात्मकानि शरीरे॰ द्वेकरणे २ ११ संहननविहता
ख्यो वायोर्भवतः शरीरान्त १२ ये पनेकरणे संहननविहताख्ये यानि च त्रीणि स्थानानि
शरीराद्वायोर्निर्गच्छतस्तानि भवन्ति यानि पुनरुपरिष्टाद्दस्यति स्थानकरणानि तानि
मुखस्थानानि अत एवमाह शरीरादिति॰ शरीरम् १३ एवमनेन प्रकारेण शरीरा

२

द्वायुर्निर्गच्छन्ककारादिवर्णविशेषव्यक्तिशरीरमापद्यते॰ शरीरे १४ किंशरीराद्वायुर्नि
र्गच्छन्मात्रादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते तेनाह शरीरे शरीरैकदेशेमुखाभ्यासो वायुर
स्तात्वादिस्थानेषु निबद्धः करणेन विशेषव्यक्तिरूपेण वर्णत्वमापद्यते॰ तेषां
समूहात्स उदयं त्रैकाल्यम् १५ तेषां स्थानकरणप्रयत्नानां संबन्धिनः समूहात्स
उदयन् वायुरुच्छ्वसन् त्रैकाल्यमभिपद्यते त्रयः कालाः समाहृताः त्रिकालम् त्रिका
लमेव त्रैकाल्यं स्वार्थे ष्यञ्. त्रिकालसंबद्धमर्थजातं भवद्भूतं भविष्यत्संबद्धमर्थजा
तं वायुर्वर्णीभूतः पदवाक्यैरभिपद्यते त्रिकालसंबद्धस्यार्थजातस्य वायुः शब्दरू
पेण प्रकाशको भवतीत्यर्थः वायोरियं विभूतिर्याचयीविद्येति॰ ओंकारः स्वाध्या

प्रा॰ शा॰ ४

यादौ ७ यत्तन्नित्येवमादिनावायुः पदवारूपेण सर्वं प्रकाशयतीत्युक्तम् अ
धुना स्वाध्यायविधिरुच्यते ओंकारः स्वाध्यायादौ कर्तव्य इति सूत्रशेषः तथा चाह
मनुः ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य
ते इति॰ ओंकाराथकारौ ८ ओंकारोच्चारणं स्वाध्यायादौ प्रतिज्ञातमेवं तत्तुल्यफलोऽथ
शब्दोऽथ इति सूत्रार्थः तथा चोक्तम् ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्राह्मणः पुरा कण्ठं भित्त्वा विनि
र्यातौ तेनेमौ मङ्गलावुभौ॰ ओंकारं वेदेषु ९ एवमप्यस्तु तत्सूत्रेण ओंकाराथशब्दयोः स्वाध्या
यादावविशेषेणोच्चारणमुक्तमनेन सूत्रेणापवादः क्रियते ओंकारं वेदेषु प्रयुञ्जीतेति सू
त्रशेषः १० अथकारं भाष्येषु ११ भाष्येषु ग्रन्थेषु अथकारं प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः प्रय

तः २० प्रयतःशुचिरुच्यते पादशौचाचमनाशुचिरधीयीतेत्यर्थः० शुचौ २१ शु
चौविविक्तदेशेऽधीयीत उक्तञ्चद्वावेववर्जयेन्नित्यमनध्यायौप्रयत्नतः स्वाध्यायभूमिं
चाशुद्धामात्मानञ्चाशुचिंद्विजः १ इष्टम् २२ अभिरुचितमासनमासीनः ऋतुमा
प्य २३ हेमन्तमनुप्राप्यशरद्याश्चतुर्थेप्रहरेऽधीयीत० योजनात्परम् २४ अधीयानोयोज
नात्परमध्वानंनगच्छेत् भोजनम्मधुरंस्निग्धम् २५ मधुररसप्रायंघृतप्रायेचान्नंभु
ञ्जीत० वर्णदोषविवेकार्थम् २६ अकारादयोवर्णाः तेषांदोषाः तेषांविवेचनाय
नानाकरणाय तद्यथा त्रिमात्रिकस्यस्वरस्यद्विमात्रता० द्विमात्रिकस्यमात्राकालता अ
नुनासिकस्यस्वरस्यैकदेशरङ्गता यथा महाँरुद्रइति तथाव्यञ्जनानामनेकप्रकारादो

प्रा॰ शा॰ ५

षाः संभवन्ति प्रथमपिवन्माति उष्माण्वः पञ्चमेषु यमापतिर्दोषश्शति ॰ तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टय
समासाः शास्त्रमयम् २७ यत्किञ्चिद्वाङ्मयमुपलभ्यते त्रयीलक्षणेन तत्र तिङ्कृत्तद्धितचतु-
ष्टयसमासाः तिङः खल्वाख्यातका भवन्ति पचति पठतीत्येवमादयः कृतः कर्ता कारक
इत्येवमादयः तद्धिताः आग्नेयः सारस्वत इत्येवमादयः चतुः प्रकाराः समासाः अव्ययीभा
व तत्पुरुषद्वन्द्व बहुव्रीहयः अव्ययीभावो यथा समं भूमि उपरिनाभि तत्पुरुषो यथा प्र
जापतिः ब्रह्मा द्वन्द्वो यथा इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ बहुव्रीहिर्यथा शुद्धवालः सर्वशुद्धवालः ॰
तौ वाचमोङ्कारं दृष्ट्वामः २८ तिङ्कृत्तद्धिचतुष्टयसमासलक्षणतामित्यभूत्तां वाचम् ॐ
कारं दृष्ट्वामः ॐकारो वा वाः पुत्रः सप्तष्टः सन्ध्याध्यायादावुच्चारणेन त्वां मातरमर्थनोग्रस्य

तस्यकथयिष्यति अतः स्वाध्यायादौ प्रणवः कार्यः द्विकर्मा च प्लुकृतिर्यतः अतो वाकच्छब्दे
ॐकारशब्दे च द्वितीया मात्रा णवकं पन्यानं प्लुतीति यथा॰ अथ शिक्षाविहिताः २५ अथे
त्ययं शब्दो विशेषाधिकारार्थः शिक्षाविहिताः स्थानकरणस्य प्रयत्नटयोभिधीयन्ते २तउत
रमधिकारश्च यानुवृत्तिर्द्वैष्व्या स्वरसंस्कारान्वक्ष्यन्ति शिक्षाविहितान्वक्ष्यन्तिस्म॰ सवनक्रमेणोरः
कण्ठभ्रूमध्यानि ३॰ अथ यत्ताउक्तेसंसंख्यातादीन्याप्यवाकतस्यास्त्रीणिस्थानानि नन्वकतमानित
नीत्युक्तम् ३रूक्त शिक्षाप्रक्रमानन्पयांयेणोच्यन्ते सवनक्रमेणोरः कण्ठभ्रूमध्यानि प्रातः सव
नमाध्यन्दिनतृतीयसवनक्रमेणउरः कण्ठभ्रूमध्यानित्रीणिस्थानानि वायोर्भवन्ति॰ आया
ममार्द्ववाभिघाताः ३१ एवमेव वर्णोच्चार्यमाणे अत्रयो विकाराः शरीरस्य पर्यायेण भवन्ति

प्रा॰ आयामस्मादेवाभियाताः आयामोनामऊर्ध्वगमनेशरीरस्य मार्दवंनामायोगमनेगात्राणाम्
शा॰ अभियानस्तिर्यग्गमनंगात्राणाम्॰ उच्चनीचविशेषः १२ योयत्रामाभियानः सउच्चनीचवि
८ शेषः उच्चनीचाभ्यामभिनिवर्त्यते यएवशरीरस्यप्रयत्नेनयेनिवर्त्यन्तेषामुपरिष्टात्संज्ञा
वक्ष्यति उच्चैरुदात्तइत्येवमादिना॰ अथादयः समाम्नायाधिकाः प्राग्रिफितात् १३ अथ
शब्दोमङ्गलार्थः आद्याः संज्ञाः समाम्नायाधिकाः वर्णसमाम्नायंवक्ष्यति अथातोवर्णसमा
म्नायंव्याख्यास्यामइतितस्मादधिकाः प्राग्रिफितात्रिफितसंशब्दनात्प्राक् वक्ष्यतिविसर्जनी
योरिफितइतितस्मात्प्राक् उपलक्षणार्थमेतत् परिभाषाप्यत्रभविष्यति तथा ह्रस्वग्र
हणेदीर्घप्लुतौप्रतीयात् प्रथमग्रहणेवर्गमिति॰ उपदिष्टावर्णाः १४ वर्णसमाम्नाय

येकथितावर्णाः तद्यथा कितिखितिगितिघितिङि तिकवर्गः अथवा येपदेषूपदिष्टा
वर्णास्तएवप्रत्येतव्याः अन्यद्वचनाद्भविष्यति तद्यथा इषेत्वा अत्रसंहितायामपितवर्णा
त्वम् वचनात्संहितायांविकाराभविष्यन्तितास्तत्रैववक्ष्यामः अथवा पदेषुसंख्योपदि
ष्टावर्णाःकर्तव्याः तद्यथा इषेत्रिवर्णंपदम् त्वात्रिवर्णंपदम् ऊर्जे पञ्चवर्णंपदम् उ
क्तञ्च स्वरोवर्णोक्षरंमात्राजानन्प्रयोगोर्थएववच मंत्रजिज्ञासमानेनवेदितव्यंपदेपदेइति॰ अ
न्त्याद्वर्णात्पूर्वउपधा २५ अन्तेभवोन्त्योवर्णः ककारादिः अन्त्याद्वर्णात्पूर्वउपधासंज्ञोभव
ति तद्यथा महान्इन्द्रइति अत्रनकारस्याकारउपधासंज्ञकः संज्ञाकरणेप्रयोजनंवक्ष्ये
ति अनुनासिकउपधाप्रागन्तस्यायाइति॰ निर्देशइति: २६ वर्णानांनिर्देशइतिनाभवतित

प्रा० शा० ७

7

यथा किति खिति गिति घिति ङिति कवर्ग इति कारेण च ३७ कारप्रत्ययेन च वर्णानां निर्देशो
भवति तद्यथा यकारवकारयोर्लोपस्त्वपद इति० अव्यवहितेन व्यञ्जनस्य ३८ अका
रव्यवहितेन कारप्रत्ययेन व्यञ्जनस्य निर्देशो भवति यथा ककारपकारयोः सकारमिति
व्यञ्जनस्येति किम् अकार इकार उकार इति।० रयफेन च ३९ रः रेफस्य फेन च निर्दि
श्यते यथा रेफं स्वरयोर्विति चशब्दादितिना च यथा रिति रिति लिति विति० स्वरैरपि
४० स्वरैरपि व्यञ्जनानां निर्देशो भवति यथा तचयोः शम् तथयोः समिति० नानुस्वारस्य
मविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः ४१ वसति अं इत्यनुस्वारः तथा कुं खुं गुं घुं इति य
माः तथा अः इति विसर्जनीयः तथा ᳵक इति जिह्वामूलीयः ᳶप इत्युपध्मानीयः एतेन कार

प्रत्ययेनानिर्दिष्टव्याः यथा अनुस्वार६ सोऽष्मसमकारइति अनुस्वारस्यत्वशाद्वेनैवनिर्देशः
तथा ऊष्मभ्यः पञ्चमेभ्ययमापत्तिर्दोषइतियमस्यत्वशाद्वेनैवोपादानम् तथाविसर्जनीयस्य
विसर्जनीयइति तथाजिह्वामूलीयोपध्मानीयौशाकटायनइति० दन्त्यस्यमूर्द्धन्यापत्ति
र्नतिः ४२ दन्त्यमूर्द्धन्यभावोनतिरुच्यते तद्यथा परिसिञ्चति परिषिञ्चति संज्ञाकर
णेप्रयोजनंस्थितिचानतेरित्यादि० समानस्थानकरणास्यप्रयत्नः सवर्णः ४३ समानमे
कंस्थानंकरणमास्यप्रयत्नश्चयस्यसएवमुच्यते योयस्यवर्णस्यसमानस्थानः समानकरणः
समानमुखप्रयत्नः सतस्यसवर्णसंज्ञोभवति तद्यथा अग्नेर्यत मार्थ्यत तवसयम्
तवाय६सोमः स्वचिरव स्वचीवहृतम् अभिइन्धताम् अभीन्धतामनवे अनुउज्ञेषम् अनु

प्रा॰
शा॰

नेर्वैद्याजस्य अनुउनयनाम् अनुजयताम् ऋकारऌकारयोरपि सवर्णदीर्घत्वमेव भवति
यथ्रदा हराणं त्वन्यसिलभ्यते संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सि॰५ सवर्णे दीर्घमिति॰
सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम् ४४ वर्णसमाम्नायस्यादौ अष्टानां स्वराणां सिम् संज्ञा भव
ति अष्टाविति विभक्तिव्यत्ययेन षष्ठीबहुवचनेऽष्टौ स्वराणामिति समानाद्विकरर
ण्यात् यथा अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ वर्णसमाम्नाये त्रिमात्रा अपि वक्ष्यन्ते इहतु तेषां ग्रहणे न सं
भवति प्रयोजनाभावात् त्रिमात्रान्हि स्वयमेव वक्ष्यति सर्वमप्ताइ इलाजो इच्छावीइति
ति त्रिमात्राणि चेत्यादिना सर्वदीर्घत्वं च संज्ञाकरणे प्रयोजनम् न च सर्वदीर्घत्वम
त्रानोऽस्तनानां च संभवति अतःस्तनानस्यन्ते संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सि६म

8

ण

वर्णो दीर्घमिति। सन्ध्यक्षरम्पदम् ४५ स्वराणामित्यनुवर्तते स्वराणां यत्परमक्षरं तत्सन्ध्य
क्षरसंज्ञं भवति सन्ध्यक्षरमिति जातावेकवचनम् यथा ए ऐ ओ औ इति सन्ध्यक्षराणि परा
णीत्यर्थः नातिचत्वारि द्विमात्राणि गृह्यन्ते न प्लुतान्यपि प्रयोजनाभावात् प्रयोजना
र्थं च संज्ञापरिभाषाः क्रियन्ते अतो द्विमात्राण्येव गृह्यन्ते न सर्वाणीति वर्णसमाम्ना
येन सर्वेषां वर्णानां पाठो युक्तरूप एव तत्र हि यन्तावन्तो वर्णाः संभवन्तीत्येतदेव
ख्याप्यते अतस्तत्र सर्वेषां पाठो युक्तरूप एवेत्यदोषः इह तु कार्यवन्त एवोपदिश्यन्ते
तद्यथा ए ऐ ओ औ संज्ञायाः प्रयोजनं सन्ध्यक्षरमयवायावमिति अकं ओ भावी ४६
स्वराणामित्येव केचैपो अकाराकारौ वर्जयित्वा स्वराभाविसंज्ञा भवन्ति तद्यथा इ ई उ ऊ

प्रा॰
शा॰
५

ऋॠऌॡएऐओऔ संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति भाष्युपधस्य रिहि सर्जनीय इति॰ व्यञ्ज
नं कादि ४७ ककारादिर्यद्वर्णजातं तद्व्यंजनसंज्ञं भवति किनिखिनिगिनिघिनिङि
निइत्यादि अंइत्यनुस्वारयनदन्तम संज्ञाकरणे प्रयोजनं व्यञ्जनमर्द्धमात्रेत्यादि॰
अनन्तरः संयोगः ४८ अनन्तरमव्यवहितं व्यंजनं व्यञ्जनेन सह संयोगसंज्ञं भवति
तद्यथा पक्तम् किनिकिनिविति अश्वाः शिनिशिनिविति संज्ञाकरणे प्रयोज
नं वक्ष्यति स्वरात्संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्रेति॰ स्पर्शो ऽथ वसंख्या ४९ ककारा
दयाः पञ्चवर्गाः पञ्चवर्णाः समाम्नाये स्पर्शसंज्ञा उक्ताः ते अवर्गो भसंख्यास्तानव्याऽवक्ष्य
ति असंस्थाने मदिद्वितीयं शौनकस्य पञ्चममिति परिभाषासूत्रमेतत्

द्वौद्वौप्रथमौजित् ५० स्पर्शेष्वेवसंख्येतिपरिभाषितमेव अनन्तरस्याः परिभाषायाद्व
होपस्थानम् द्वौद्वौप्रथमौवर्णौवर्गेजित्संज्ञौवेदितव्यौ यथा कखचछटठतथपफ सं
ज्ञाकरणेप्रयोजनम् लुङ्मदिजित्परइति ऊष्माणश्चहवर्जम् ५१ ऊष्माणश्चजित्सं
ज्ञकाभवन्तिहकारवर्जयित्वा तद्यथा शषसाः चशब्दात् द्वौद्वौप्रथमौवर्गेवृश्चजिगे
कखचछटठतथपफएतेत्रयोदशवर्णाजित्संज्ञावेदितव्याः० मत्त्व ५२ मत्संज्ञकाःश
षसाभवन्ति चशब्दाज्जित्संज्ञकाश्च शषसेष्वेवमत्संज्ञायथास्यादितिपृथग्योगकरणम्
संज्ञायाःप्रयोजनंलङ्मुदिनित्परइति० विशेषः ५३ कृतसंज्ञकेतरवचनः शेषशब्दः शे
षोयोवर्णराशिः स्वपिसंज्ञोभवति तद्यथा वर्गाणामन्त्याराश्चयोयरलवहकाराश्चेतिविंशति

स्ता॰
शा॰
१०

10

वर्णोऽपि संज्ञा भवन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् रेफोष्मस्वरेष्वविति ॰ द्वितीयचतुर्थौ सो
ष्माणः पञ्च द्वितीयाः खछठथफाः चतुर्था घझढधभा एते दशवर्णाः सोष्म संज्ञा
भवति इह याः संज्ञा नो शास्त्रे संव्यवहारेनोपलभ्यन्ते पूर्वाचार्यसंज्ञास्ता वेदितव्याः
शिष्यसंव्यवहारार्थाः शिष्यास्ताभिः संव्यवहरेयुरिति पूर्वाचार्यसंज्ञानुकथनमस्मि
न् शास्त्रे मङ्गलार्थञ्च पूर्वाचार्यशास्त्रकीर्त्यपरिरक्षणार्थं वा यद्वा यथा यते वर्णा
नित्या एवमेता अपि संज्ञा नित्या एव एवं च कृत्वा सर्वशास्त्रेष्वनायव संज्ञा उपलभ्यन्त
ते द्वितीयचतुर्थौ सोष्माणः तथा ककारादीनां स्पर्शसंज्ञा तथा यकारादीनाम
न्तस्थस्य संज्ञा आभिः संज्ञाभिर्व्यवहरतां धर्मो भवति यद्वा नैव संज्ञा किन्तर्हि वर्ण

स्वरूपमनेन सूत्रेण कथ्यते ऊष्मा वायुः ऊष्मणा सह वर्त्तन्त इति सोष्माणः अतिशया
र्थे वचने महाप्राणा इत्यर्थः अत एवैषां संयोगपीडने वायुर्निर्गच्छतीति तन्निवारयेत्
यथा दध्ना दकारो धकारप्रकृतिर्यमः नकार इति संयोगः अत्र धकारप्रकृतित्वात्
यमस्य पीडने ऊष्मा निष्क्रामतीति तं संवारयेत् तदात्मकत्वात्तस्य वर्णस्याचार्यैरपि य
मस्य स्फोटने दोषं वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पंचमेषु यमापत्तिर्दोष इति स्फोटनं च कका
रवर्गे चास्पर्श इति० अमात्रस्वरो ह्रस्वः ५५ अकारमात्रस्वरो ह्रस्वसंज्ञो भवति
तद्यथा अइउऋऌ संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वोप्यर्द्ध
मात्रा पूर्वो वार्द्धमात्रेति० मात्रा च ५६ मात्रा च यत्र श्रूयते तत्र अकारकालः मात्रसः

प्रत्येतव्यः ह्रस्वोमात्रेतिपर्यायविशेषः॰ द्विविस्तावान्दीर्घः ५७ ह्रस्वात्तद्विगुणका
प्रा॰ लोवर्णोदीर्घसंज्ञोभवति यथा आईऊॠॡ एऐओऔ इति संज्ञाकरणेप्रयोजनं दी
शा॰ र्घोदर्धमात्राप्रवृत्ताचाप्यर्हेति प्लुतस्त्रिः ५८ ह्रस्वस्त्रिगुणकालःप्लुतसंज्ञोभवतीतियथा आ
११ ३ई३ ऊ३ ऋ३ ॡ३ ए३ ऐ३ ओ३ औ३ संज्ञाकरणेप्रयोजनंप्लुतमित्यादि व्यञ्जन
मर्धमात्रा ५९ कादीनांव्यञ्जनसंज्ञांकृत्वाव्यञ्जनेकादीति अधुनातस्यार्धमात्राकालउ
च्यते यथाप्राङ् प्रत्यङ् उकाराद्वर्धमात्रौ॰ तदर्धमणु ६० अर्धमात्रार्धमणुसंज्ञंभ
वति संज्ञाकरणेप्रयोजनम् मात्रार्धमात्राणुमात्रावर्णापत्तीनामिति॰ परमाणुव
र्धाणुमात्रा ६१ अर्धाणुमात्रापरमाणुसंज्ञंभवति॰ स्थाने ६२ अधिकरणेवर्णोनास्या

११

नशाद्देनोच्यते यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामःस्थानेइत्येवंतद्देदितव्यम् अधिकारसूत्रमे
तत्० ह्रस्वग्रहणोदीर्घस्यैतौप्रतीयात् ८३ ह्रस्वस्यवर्णस्यग्रहणेदीर्घप्लुतावपिवर्णौ
ग्रहीतोद्रष्टव्यौ परिभाषेयस्थानाधिकारार्था प्रथमग्रहणेवर्गम् ८४ वर्गादौप्रथ
मवर्णग्रहणेवर्गंजानीयात् परिभाषेयम्० अः कौजिह्वामूले ८५ ऋॠऌइ त्रयःजि
ह्वामूलीयःकवर्गःइत्येनेनववर्णाजिह्वामूलस्थानाः० इचशेयास्तालौ ८६ इईइइति त्र
यः चवर्गःशकारयकारोयुकारइत्येनेयकादशवर्णास्तालुस्थानाः० षटोमूर्द्धनि ८७
षकारटवर्गइत्येनषड्वर्णामूर्द्धन्याद्रष्टव्याः० रोदन्तमूले ८८ रेफोदन्तमूलस्था
नः अत्येतव्याः० ऌलसितादन्ते ८९ ऌलऌइ एतेत्रयः लकारः सकारस्त

प्रा॰ वर्गइत्येतेदशवर्णादन्त्याः ० उवोष्ठ्याओष्ठे ७० उऊऊ३ पतेत्रयःवकारओकारउपध्मानी
शा॰ यः पवर्गएतेपकारादशवर्णाओष्ठ्याः अहविसर्जनीयाःकण्ठे ७१ अकारःमात्रिकोद्विमा
१२ त्रिकस्त्रिमात्रिकइत्येतेत्रयः हकारविसर्जनीयौइत्येतेपंचवर्णाः कण्ठ्याः अस्मेनव्याः ० अ
वर्णवच्च ७२ अहविसर्जनीयाःकण्ठइतिअकारस्यमात्रिकस्यद्विमात्रिकस्यत्रिमात्रिक
स्यचकण्ठस्थानताउक्ता तथाकेनामयत्नेनेतिसमानकरणानात्रयाणामपि आस्यप्रय
त्नउभिधते कोसावास्यप्रयत्नोनाम संवृतताविवृतताचअस्पृष्टतास्पृष्टताचईषत्स्पृ
ष्टताअर्द्धस्पृष्टताच इत्यास्यप्रयत्नः तद्यथा संवृतास्यप्रयत्नअकारःविवृतास्यप्रयत्ना
इतरेस्वराः तथा अस्पृष्टास्यप्रयत्नाःस्वराः स्पृष्टास्यप्रयत्नाःस्पर्शाः तथाईषत्स्पृष्टास्य

प्रयत्नाभ्यन्तरस्थाः अष्टेस्पृष्टास्यप्रयत्नाऽवर्णोऽनुस्वारस्य अयमास्यप्रयत्नः शिक्षावि
द्भिरुक्तः इत्यूह्यते अतोऽकारस्य मात्रिकस्य संवृतास्यप्रयत्नस्य इतरयोश्च विवृतास्यप्रय
त्नयोर्द्विमात्रिकत्रिमात्रिकयोः सदृशावर्णत्वं न संभवतीति तदर्थमिदमारभ्यते सवर्ण
वत्तु कार्यं भवति सवर्णदीर्घत्वं भवतीत्यर्थः तद्यथा सोमः आभूयो भर सोमाभूयो भर मात्वा
अग्निः मात्वाग्निर्ध्वनयीत् एवमन्यत्रापि सवर्णवत्कार्यं द्रष्टव्यम् ० ऐकारौकारयोः क
ण्ठ्या पूर्वा मात्रा तालोष्ठयोरुत्तरा २९ ऐकारस्यौकारस्य च कण्ठ्या पूर्वा मात्रा अकारमात्रा उभयो
रपि पूर्वा उत्तरा प्रथमस्य तालुस्थाना उत्तरा पूर्वैकार इत्यर्थः तद्यथा अपये इति द्वितीय
स्योत्तरा ओष्ठस्थाना द्वितीयस्योत्तरा ओकार इत्यर्थः तद्यथा अगौ इति अत्र केचिदाहुः अकार

प्रा॰ शा॰ १३ स्यार्द्धमात्रायकारस्याध्यर्द्धा ऐकारे अकारस्यार्द्धमात्रा ओकारस्याध्यर्द्धा औकारे इति तथा
चोक्तम् अर्द्धमात्रा तु कण्ठस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् इति॰ यमानुस्वारनासिक्यानां ना
सिके ७४ चत्वारो यमाः अनुस्वारो नासिक्यौ चेति षड्वर्णा नासिकास्थाना इति॰ मुखना
सिकाकरणोऽनुनासिकः ७५ मुखसहितया नासिकया क्रियत इति मुखनासिकाकर
णः मुखनासिकाकरणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति जातावेकवचनम् स्वराणाम
यैवैकल्पिको धर्मः अन्तस्थानां रेफवर्जितानां वाचनिकश्चायं धर्मः तद्यथा अनुनासिक
मुपधाप्रागन्तस्थायाः यथा महाँ २ इन्द्रः उभयाँमित्रो २ अस्त्रम् येवावनस्पतीँ २
रनु अग्नेकत्वाक्रतुं १ रनु अन्तस्थास्सम्भवति अन्तस्थानाममन्तस्थास्वनुनासिकापरस

13

स्थानम् सँयौमि सँव्वपामि नैँह्लीकम्मुणे प्रशेवमिति इतउत्तरंकरणाधिकारोभ
विष्यति दन्त्याजिह्वाग्रकरणाः ७६ दन्त्याजिह्वाग्रेणक्रियन्ते तयथा तथेति० रश्च ७७
रेफश्चजिह्वाग्रेणक्रियते अन्यस्थानोपि० मूर्द्धन्याःप्रतिवेष्ट्याग्रम् ७८ मूर्द्धन्याःष
कारटवर्गीयन्तो प्रतिवेष्ट्यजिह्वाग्रेणक्रियन्ते० तालुस्थानामध्येन ७९ तालुस्थानाइ
चशेयायन्तेजिह्वामध्येनक्रियन्ते० समानस्थानकरणानासिक्यौष्ठ्याः ८० ङकारोना
सिक्यः सचनासिकास्थानः उवोपध्माओष्ठ्याःओष्ठस्थानाः एतेषांयदेवस्थानंतदेवकरण
म्० वोदन्ताग्रैः ८१ वकारस्तुओष्ठ्योपिदन्ताग्रैःक्रियते० नासिकामूलेयमाः ८२ यमा
श्चत्वारोनासिकामूलेनक्रियन्ते यथायज्ञः यांश्चरुक्नइति० जिह्वामूलीयानुस्वारा रुत

प्रा॰ शा॰ १५

मूलेन ८३ जिह्वामूलस्थानाश्च वर्णा जिह्वामूलेन क्रियन्ते यथा ऋक्सामयोः ॠ ऌ
नाते ॠ ऌ ऋः० कण्ठ्या मध्येन ८४ कण्ठ्या वर्णा मध्येन हन्वोरेव क्रियन्ते यथा अ ह इति०
प्रथमोत्तमाः पदान्तीयाश्चवर्जं ८५ एतेनावदत्तेन वर्णानां स्थानानि करणानि
चोक्तानि आस्यप्रयत्नस्तु शिक्षान्तराद् ज्ञातव्यः सवर्णसंज्ञार्थः भूतत्वात् अधुनाप
दान्तीयवर्णनिरूपणायाह प्रथमोत्तमाः पदान्तीया भवन्ति चकारञकारौ वर्
जयित्वा प्रथमा यथा प्राक् अपाक् विराट् सम्राट् यत् तत् त्रिष्टुप् अ
नुष्टुप् उत्तमा यथा प्राङ् प्रत्यङ् उदीचीन् सम्यञ्चान् तम् यतम् विसर्जनीयः ८६ विसर्जनी
यः पदान्तीयो भवति यथा अग्निः यम्मं० स्वराश्च लृकारवर्जम् ८७ स्वराश्च पदा

15

न्तीया भवन्ति लकारं वर्जयित्वा यथा वीप्याय अश्विना मित्रावरुणा स्वविरिन्द्राग्नी
मधु अन्नु वृषणा वसू वसू देवि रूपे पृथिव्यै भूम्यै इन्द्रो अश्विनौ एतानि स्वरान्ता
न्युदाहरणानि० णकारकोरावववग्रहे ४८ प्रथमोत्तमाः पदान्तीया इत्यनेन णकारः
पदान्तीयः प्राप्तः स्वराश्च लकारवर्जमित्यनेन अकारश्च पदान्तीयः प्राप्तः अन्तस्थावुभौ
पदान्तीयावावग्रहे ते अवग्रहपदस्थाप्येते तथा वृषणावान् वृषणा वसू पितृसदना ऽपि
तृसदनम्० अनुनासिकास्वोत्तमाः ४९ वर्गोत्तमाः ङ ञ ण न मा अनुनासिका भवन्ति
चकारात्स्व स्वस्थाना घ परित्याग द्वारेण नासिकास्थाने द्वितीयमेषामित्यर्थः वर्गस्वरू
पत्वापनार्थमिदम् संज्ञार्थमित्यपरे० स्पर्शान्तस्वस्थानकरणाविमोक्षः ५० स्पर्शान्त

स्वपदस्य स्थानकरणविमोक्षः कर्तव्यः अनेन प्रयत्नेनान्यस्मादमारब्धव्यम् अन्यथा
प्रा॰ पदादेर्द्वित्वं भवति यथा तत्त्वा ततनः तन्नोमित्रोवरुणः समर्योमि सँयौमीदम
शा॰ गेनः अवसाने च ४१ समासे चाष्टौ द्वौ दोषस्वरान्तानामपि पदानां स्थानकरणविमोक्षः क
१५ र्तव्यः यथा स्तेमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् अर्केऽऽ स्तुह्यः ० प्रगृह्यम् ४२
प्रगृह्यमित्ययमधिकारः यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रगृह्यमिति तद्वेदितव्यम् प्रगृ
ह्यसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रगृह्यः स्वरे इत्यादि ० एकारैकारौकारा द्विवचनान्ताः ४३ एका
र ईकार ऊकार एते द्विवचनप्रतिपादकाः सन्तः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति यथा एकारस्य
भवति हे इति शोभे इति यथा ईकारान्तस्य भवति उर्वी इति पृथ्वी इति यथा ऊकार

रात्रस्य भवति अह्रयां इति बाहू इति ० ओकारश्च पदान्तेऽनवग्रहः ॥ ५४ ओकारश्च
पदान्ते वर्तमानोऽवग्रहवर्जितः प्रगृह्यसंज्ञो भवति यथा अघ्न्यो इति अघ्न्योऽअदिति
चित्रभानो इति इन्द्रावायूचित्रभानो सूनृताः अनवग्रह इति किम् गोअर्घमिति गो अर्घम्
गोयानमिति गोयानम् ० उकारोऽपृक्तः ॥ ५५ उकारोऽपृक्तः प्रगृह्यसंज्ञो भवति उकारोऽ
पृक्तो दीर्घमननुनासिकमिति वक्ष्यति यत्तेनैष रूपं भवति यथा ऊँ मन्वे तत्वा ऽ उ नवा ऽ
उ पतत अपृक्त इति किम् नइंद्र योजा त्रिंद्र इति ० चमुष्वस्मेत्वे यत्तानि पदानि प्रगृह्य
संज्ञकानि भवन्ति यथा चमू इति चमू सोममिन्द्र चमसुतम् अस्मे इत्यस्मे इन्द्रोऽ
अस्मेऽ आरात् त्वे इति त्वे वन्युस्त्वेरायः ० मे उदात्तम् ॥ ५७ मे इत्येतत्पदमुदात्तं चेत् प्रगृ

प्रा॰ शा॰ १८

द्युसंज्ञे भवति यथा मे इति मे मेरायोमावयम् उदात्त इति किं इममेवुरुणा० अमी
पद ४७ अमीइत्येतत्पदं चेत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा अमीइत्यमी यएवोमीराजा येनामी
रोचने दिवः पदमितिकिम् पदावयवस्यमाभूत् अमीषामित्यत्रम्० स्वरोन्तरम् ४४ स्वरोन्त
रसंज्ञो भवति यथा अइति इइति अन्तरसंज्ञायाः प्रयोजनम् प्रागवर्णादेकीभावइतिव
क्ष्यति तथाचोक्तम् सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धोवापिस्वरोन्तरमिति० सहाद्यैर्व्यञ्जने १००
आद्यैर्व्यञ्जनैः सहितः स्वरोन्तरं प्रत्येतव्यम् यथा मो ओकारो मकारसहितोऽन्तरं प्रत्येत
व्यम् यथा द्रुअन्नः उकारो दकार रेफाभ्यां सहितोऽन्तरम्० उत्तरैश्चावसितैः १ आद्यै
र्व्यंजनैः उत्तरैश्चावसानगतैः सहितः स्वरोऽन्तरम् यथा वाक् वकारककारसहितऽआर

16

कारोऽन्तरम् प्राङ्‌यकाररेफङकारस्सहितश्चाकारोऽन्तरम् एवंनाद्ययेकः स्वरोभवतितदथ
स्तनान्युपरितनानिचव्यंजनानितदङ्गानिभवन्तीत्येतत्प्रतिपादितम् अथनास्वरयोर्म्मे
ध्येहिप्रभृतीनांव्यंजनानामङ्गत्वंनिरूपणायाह० संयोगादिःपूर्वस्य २ संयोगा
दिभूतोवर्णः पूर्वस्यस्वरस्याङ्गंभवति यथा श्वः द्वौशकारौवकारश्चसंयोगः तत्र
संयोगादिःपूर्वस्येतिकृत्वापूर्वःशकारःपूर्वस्यस्वरस्याङ्गम् उत्तरशकारवकारावुत्तरस्
स्यस्वरस्याङ्गम् यथाहव्यम् द्वौवकारौयकारश्चसंयोगः तत्रैकोवकारः संयोगा
दिःपूर्वस्येतिकृत्वापूर्वस्याङ्गम् वकारयकारावुत्तरस्य० यमश्च २ यमःपूर्वस्याङ्गंभ
वतिचशब्दात्पूर्ववर्णसहितः यथा रुक्मम् ककारयममकाराः संयोगः तत्रककारय

प्रा॰ मौष्ठवंस्य सकारउत्तरस्य॰ क्रमजन्त्व ४ क्रमाज्जातं क्रमजम् यत्संयोगादेः परस्य वर्णस्य
शा॰ द्वित्वमाजायते तत् क्रमजमित्युच्यते यथा पार्श्वम् रेफो द्वौ शकारौ वकारो यकारश्च संयो
१० गादिः क्रमजश्च प्रथमः शकारः पूर्वाङ्गम् द्वितीयः शकारो वकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् वर्ष्या
य रेफो द्वौ षकारौ यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः पूर्वषकारः क्रमजः एतौ पूर्वा
17 ङ्गम् षकारो यकारश्चोत्तराङ्गम्॰ तस्माच्चोत्तरं स्पर्शे ५ तस्मात् क्रमजाद्यदुत्तरं
व्यञ्जनं तत्पूर्वाङ्गं भवति स्पर्शे परभूते यथा पार्ष्ण्या रेफः षकारो द्वौ णकारौ यकारश्च सं
योगः तत्र रेफः संयोगादिरिति कृत्वा षकारः क्रमजमिति कृत्वा तस्माच्चोत्तरं स्पर्शे इति
कृत्वा पूर्वं णकारश्च यते पूर्वाङ्गम् द्वितीय णकारो यकारश्चोत्तरस्य स्वरस्याङ्गम् प्रवसिर

तेच ६ अवसानगतंसर्वोद्रूम्भवति यथावाक् ककारोऽवसितः ऊर्क् अत्ररेफककारयोः
संयोगः रेफः संयोगादिः ककारोऽवसितः एतौपूर्वस्यस्वरस्यांगम् पूर्वोऽपरोगाविर
क्लायाःप्रयोजनमाह॰ व्यंजनंपरेस्वरेणसस्वरम् ७ व्यंजनेयपरस्यस्वरस्यांगं नतेनैव
स्वरेणसमानस्वरम्भवति अथतन्नान्येवोदाहरणानि तथाचोक्तम् स्वरउच्चःस्वरोनी
चःस्वरःस्वरितएवच स्वरप्रधानेत्रैस्वर्यंव्यंजनंतेनसस्वरमिति १ अथशिक्षाविहिताइ
त्युपक्रम्यउरःकंठभ्रूमध्यानिप्रातः सवनमाध्यंदिनतृतीयसवनेषुयथाक्रमंस्थानानि
भवंतीतिप्रतिपादितम् ततएकैकस्मिन्स्थानेवर्णेषुउच्चार्यमाणेषुत्रयोविकाराःशरीर
स्यभवंति पर्यायेणतेप्रतिपादिता एव आयाममार्दवाभिघाताः इत्यनेनसूत्रेण अभुना

प्रा॰
शा॰
१८

नेषु शारीरविकारेषु मन्त्रये स्वरा निष्पद्यन्ते तन्निरूपणायाह॰ उच्चैरुदात्तः ८ आयामेनोर्ध्वग
मनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते स उदात्तसंज्ञो भवति यथा अग्नमाईळाजीद्न् उदात्तवा
नुदात्त इत्येवमादयः॰ नीचैरनुदात्तः ९ नीचैर्मार्दवेणाधोगमनेन गात्राणां यः स्वरो
निष्पद्यते सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति यथा आर्षेय ऋषीणाम् अनुदात्तप्रदेशाः उदात्ता
नुदात्त॰ स्वरित इत्येवमादयः॰ उभयवान्स्वरितः १० उदात्तस्योर्ध्वगमनेन गात्राणां प्रयत्नः
अनुदात्तस्याधोगमनेन गात्राणां प्रयत्नः आभ्यां प्रयत्नाभ्यां समाहारीभूताभ्यां यः स्वर उच्चा
र्यते स स्वरितसंज्ञो भवति यथा धान्यमसि वेस्मखोऽस्य॰ एकपदे नीचपूर्वः सप
वो जात्यः ११ एकस्मिन्पदे नीचपूर्वो नदात्तपूर्वः यकारेण वकारेण सहितो जात्यः स्वरः प्र

18

१८

न्येतव्यः नीचपूर्वेःस्वरितस्सम्भवविशेषणम् अपूर्वोपिभवति नीचपूर्वोयथा कन्याइवया
न्नमसि अपूर्वोयथा स्वर्दैवेषु० उदात्तादयःपरेसम् १२ उदात्तादयापरेसमस्वराःप्रस्येन
व्याः यथा अभिनिहित हैप्र प्रश्लिष्ट तैरोव्यंजन तैरोविराम पादवृत्त ताथाभाव्याः०
त्रयोनीचस्वरपराः १३ त्रयोनीचस्वरपराज्ञेयाः अभिनिहितहैप्रप्रश्लिष्टाः० पदोन्त्याम
कारोल्लगाभिनिहितः १४ एकारौकाराभ्यामुदात्ताभ्यामकारोनुदात्तोयत्रलुप्यते
तत्राभिनिहितस्वरोभवति यथा एकारस्यभवति तेअग्रएरसामनेअग्नेअश्ववन्तं तेवन्तस्मात
ओकारस्यभवतियथा वेदःअसि वेदोसि तथः असि तथोसि० युवर्णोयवौक्षैप्रः १५ इत्र
उवर्णस्यवर्णोउदात्तावनुदात्तस्वरोदयौयकारवकाराभ्यांयथाअंतस्थेनयुक्तौयदा तदाक्षैप्र

प्रा॰
शा॰
१९

प्रश्लिष्टः स्वरोभवति इवर्णोस्ययथा त्रियम्बकम् यम्बकँयजामहे वाजीग्रर्वन् ग्राशुभव
वाज्यर्वन् उवर्णस्ययथा न्वि३न्द्र योजान्विन्द्रतेहरी ह्वग्नः ह्वन्नः सर्पिः॰ इवर्णउभय
तोह्रस्वःप्रश्लिष्टः १९ ह्रस्वइकारउदात्तःपरश्चह्रस्वइकारोनुदात्तस्तयोःपरस्परप्रश्लिष्टःप्रश्लिष्टः
स्वरोभवति यथा ग्रभिइन्धताम् ग्रभीन्धताम् स्वधिइव स्वधीवन्नुतम॰ स्वरोव्यंजनयुत
स्तैरोव्यञ्जनः उदात्तात्पूर्वस्मात्परोयः स्वरोव्यंजनयुतः सतैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञकः स्वरोभव
ति यथा इडे रन्ते काम्ये॰ उदवग्रहस्तैरोविरामः १८ उदात्तावग्रहस्तैरोविरामसं
ज्ञकः स्वरोभवति ग्रयंचसमस्तपदेषुभवति ग्रवग्रहवचनात् ग्रवग्रहाभावेन्तैरो
व्यंजनएव यथा गोपतावितिगोपतौ यज्ञपतिमिति यज्ञपतिम॰ विह्वतिलक्षणःपा

१९

19

दवृत्तः १९ स्वरयोरन्तरं विवृत्तिरुच्यते तयालक्ष्यत इति विवृत्तिलक्षणः समापद्यन्ते संज्ञः स्वरो
भवति विवृत्याव्यवहितश्चार्थः यथा प्रवाः अस्मदव प्रवाः अस्मसक्तस्य कार्ईमकाः ई मरेर
पिशङ्गिला० उदात्ताद्यन्तो न्यवग्रहस्ताथाभाव्यः २० उदात्तादिरुदात्तान्तो चावग्रहस्ता
थाभाव्यसंज्ञः स्वरो भवति यथा तनूनप्त्र इति तनूनप्त्रे तनूनपादिति तनूनपात्स्त्र
यं तत्स्वरितानां मध्ये पठ्यते न तु विवृत्तमाध्यन्दिनानां स्वरितत्वमुपलभ्यते उदात्तावुदात्तौ तत्पृथ
ग्भूतावुपलभ्येते स्वरितश्चोदात्तानुदात्तयोरेकीभावे सति तोऽस्य श्रुतिर्भेयमानेन मात्राणां र
भवति न च तदिह किंचिदुपलभ्यते अतो माध्यन्दिनानां पदकाले ताथाभाव्यसंज्ञकः कम्पो
भवति तथा चोक्तमोजिह्मायनकैर्माध्यन्दिनमतानुसारिभिः अवग्रहो यदा नीच उच्चयोर्म

अतः क्वचित् तायामात्योभवेत्केपत्स्तन्तनत्रेनिदर्शनम् यत्स्तताथ्याभाव्यस्यस्वरितानाम्मध्ये
पाठः अयमन्येषामाचार्य्याणांमतेन तेषांहिमतेनतनृशाहः संहितावद्भवति अतोसौ
स्वरितोभवति तदभिप्रायेणस्वरितानांमध्येपाठः अयमपिचोपरिष्टाद्वक्ष्यति तिहि
तमुदात्तेस्वरितपरमनवग्रहे स्वरितस्यचोत्तरोदेशः प्रणिहन्यतइति तदभिप्रायेणवक्ष्य
ति एवमुदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणविधानानन्तरंह्रस्वलक्षणमाह० ह्रस्वेनते २१ अने
नप्रकारेणह्रस्वेनतेस्वराःप्रदर्श्यन्ते तत्रोदात्तेऊर्ध्वगमनंह्रस्वस्य अनुदात्तेऽधोगमनंह्र
स्वस्य एतत्सर्वेषामाचार्य्याणांमतेनस्थितं स्वरितेतुविप्रतिपद्यन्ते तत्प्रकाशनार्थमि
दमाह० चत्वारस्तिर्य्यक्स्वरिताः २२ जात्याभिनिहिततैप्रप्रश्लिष्टाःपतेचत्वारस्तिर्य्यग्गच्छन्ति

प्रा। शा। १०

ध्यनः क्वचित् तात्थाभाव्योभवेत्केपस्तन्तत्रैनिदर्शनम् यत्तनात्थाभाव्यस्य स्वरितानाम्मध्ये
पाठः अयमन्येषामाचार्य्याणांमतेन तेषांहिमतेनतन्तुशाह्वः संहितावद्भवति अतोसौ
स्वरितोभवति तदभिप्रायेणस्वरितानांमध्येपाठः अयमपिचोपरिष्टाद्वक्ष्यति तिहि
तमुदात्तेस्वरितपरमनवग्रहे स्वरितस्यचोत्तरोदेशः प्रणिहन्यतइति तदभिप्रायेणवक्ष्य
ति एवमुदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणविधानानन्तरंह्रस्वलक्षणमाह० ह्रस्वेनते २१ अने
नप्रकारेणह्रस्वेनतेस्वराःप्रदृश्यन्ते तत्रोदात्तेऊर्ध्वगमनंह्रस्वस्य अनुदात्तेऽधोगमनंह्र
स्वस्य एतत्सर्वेषामाचार्य्याणांमतेनस्थितं स्वरितेतुविप्रतिपद्यन्ते तत्प्रकाशनार्थमि
दमाह० चत्वारस्तिर्य्यक्स्वरिताः २२ जात्याभिनिहितत्तैप्रप्रश्लिष्टाख्यतेचत्वारस्तिर्य्यग्ध्वस्तं

20

कृत्वा स्वरणीयाः पित्स्वदानवद्रसंकृत्वेतयर्थः॥ अनुदात्ते चेत्स्वर्य्यतिर्य्यङ् निहतस्य कार्य्यवस्य २२
यते सांचतत्त्वेणं जात्यादीनां यथानुदात्तपूर्वं भवति तदा तिर्य्यगयस्तंकृत्वा स्वरयितव्याः
कासवाचार्य्यस्य मतेन उदात्तपूर्वैश्चपूर्वैवनभवति अनुदात्तपूर्वैर्यथा वैसवै
याज्ञमसिस्त्वपोसि हेदोसि अभ्यर्षत योजान्विदते अभीन्यतामखे स्वचीवृजनम् यतेभुति
य्यंगयस्तः क्रियते उदात्तपूर्वैश्चपूर्वैष्वचैतेराज्ञंजनवद्रस्तः क्रियते उदात्तपूर्वो भवति यथा
पंचदशोव्योम कतिथाव्यकल्पयन् अपूर्वो भवति यथा अम्बकम् हुत्वा सर्प्पिरासुतिः
अजन्त्रिहस्य प्राणिहन्यते उदात्ते ४४ अजन्त्रिहस्य हस्तमनुदात्तवत् ततः प्रकर्षेण
निहन्यते नीचीक्रियते जात्याभिनिहितत्वे प्रप्रश्लिष्टा उदात्ते परभूते यथा भूर्भुवः स्वर्योरि

प्रा॰ व देवस्यत्वासवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् यासद्दिशपवत्रिणाम् स्रुचीवेति उदात्त इति
शा॰ कस्मात् यात्रमसि पितृहिदेवान् पवित्रेस्थोवैस्लव्यौ० तीव्रेणाभिनिहितः परस्य रम्भ तु
२१ स्त्वन्यः २५ जीह्वाउच्चारणतो हस्तेनचाभिनिहितः स्वरोभवति ततोम्योम्स्टङ प्रयत्नो
भवति किमविशेषेणेत्याह परस्परमशाद्वीक्षयम् पूर्वमपेक्ष्यपरः परमपेक्ष्यपर
स्त्येवम् यथा प्रभिनिहितमपेक्ष्यते प्रः तेप्रमपेक्ष्य प्रश्लिष्टः हे प्रेजात्यस्मान्नभावो दृष्टव्यः
तथाचोक्तम् सर्वतीव्रेणाभिनिहितः प्रश्लिष्टस्तदनन्तरम् ततोम्स्डतरोस्वारोजात्यस्ते प्रा
कृभौस्पतो १ ततोम्स्डडन्तरः स्वारस्तैरोव्यञ्जनउच्यते पादहृतोम्स्डन्तमस्तततस्वार बला
बलमिति २ तस्मादितउदात्तवर्णं स्वरार्द्धमात्रम् २६ स्वरितस्य स्वरस्यादावुदात्तं ज्ञातव्यं

21

तत्रस्वरार्द्धमात्राकालम् यथैकमात्रो यदि द्विमात्रो यदि वा त्रिमात्रः स्वरस्तथाप्यर्द्धमुदात्तं परमनुदा
त्ते श्रयं तु स्वरितेउदात्तानुदात्तप्रविभागो द्रष्टव्यः स्वरितशब्देनोदात्तानुदात्ते निर्वर्त्य पृथक् श्रुति
स्वरान्तरमभिधीयते यथा जतुताम्रयोः संयोगे यात्वन्तरस्योत्पत्तिः यथा च गरुड प्रोरकी
भावे मार्जिकोत्पत्तिः एवमुदात्तानुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तिः ० सप्त १७ सामसप्त
स्वरानाचक्षुः षड्ज ऋषभ गांधार मध्यम पंचम धैवत निषादान् ननु यजुर्वेदलक्षणप्र
क्रमे कः सामलक्षणप्रसंगः उच्यते ऋग्वेदयजुर्वेदयोर्मध्ये सामगाने विहितम् नान्याध्वर्यो
र्गो येदिष्टकावायतनाइति श्रुतेोऽध्वर्युकर्तृकमिति कृत्वा कश्चित्सलक्षणेऽपि शाः ह्यतः सामसप्त स
परेत्वाहुः जाम्नाभिनिहितं तैः प्रश्लिष्टैः तेरौ मन्त्रनते तैरौ विरामपादहृताः सप्तस्वरास्त्रा

प्रा॰ शा॰ २२

वधार्थ्यन्ते नाथ्याभाषस्त्रवाजसनेयिनांनिवार्य्यते॰ त्रीन् २८ उदात्तानुदात्तस्वरिता
न्यजुर्वेदेत्रीन्स्वरानाहुः तथाचउक्तमायवसन्तोनुपन्तेपवेदानीमपवादार्थम्॰ द्वौ २९
किमविशेषेणयजुर्वेदेत्रीन्स्वरानाहुः नेत्युच्यतेद्वौस्वरावुदात्तानुदात्तौभाषिकल
क्षितौशतपथब्राह्मणेआहुः पारिशेष्यान्मंत्रेष्वत्रैस्वर्य्यम्॰ एकम् ३० तानलक्षणमे
कंस्वरमाहुर्य्यज्ञकर्म्मणि॰ सामजपन्यूङ्खवर्जम् ३१ प्रगीतंमंत्रवाक्यंसामशब्देनोच्य
ते विश्वेदेवाःशृणुतेतिजपः न्यूङ्खोबह्वृचप्रसिद्धः एतान्विवर्जयित्वायज्ञकर्मण्येकस्व
रोभवति तानलक्षणः॰ प्रावचनोवायजुषि ३२ प्रवचनशब्देनार्षपाठउच्यते तत्रभ
वःस्वरःप्रावचनः सचयजुष्यपिभवति वाननइतिविकल्पः सचत्रैस्वर्य्यलक्षणएवेति॰ तामि

22

निविकारः २२ तमिन्नुत्सृष्टसर्व्वनामकाद्वितीयाविभक्तिर्गृह्यते द्वितीययायो निर्द्दिश्यते स
विकारः प्रत्येतव्यः यथा अनुस्वारऽ शोष्मस्य मकारस्येति मकारोऽनुस्वारविकारमापद्यते भा
विभ्यः सर्वऽ समानपदस्येति सकारः षकारविकारमापद्यते ॰ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य २४
तस्मिन्निति सप्तम्यन्तं परिगृह्यते सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्य्यं वेदितव्यम् पूर्वस्य पदा
न्तस्य विधिः प्रत्येतव्यः यथा ककापकारयोः सकारमिति तयोः सामिति ॰ तस्मादि
त्युत्तरस्यादेः २५ तस्मादिति पञ्चमीनिर्दिष्टात्परस्य कार्य्यं वेदितव्यम् यथा ओकारात्त परेः
सिन्धुतेः षष्ठीस्थानेयोगा २६ षष्ठीविभक्तिः स्थानेयोगिनी वेदितव्या षष्ठ्यन्तस्य कार्य्यं स्य
वतीत्यर्थः यथा यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ऐकारौकारयोः कंस्या हृर्वा मा

ञातात्स्पष्टयोरुन्नराइति० नेनेत्यागमः ३७ नेनेतितृतीयाग्रहणम् तृतीयपायोनि
प्रा। दिश्यतेमश्रागमः प्रत्येनवः यथा द्रौङ्काश्याससकाइति प्रगृह्यचर्चायामितिनापदेषु०
शा। मन्तरेणपर्वणी ३८ पर्वशब्देनपदमुच्यते पदयोर्मध्येमश्रागमोभवति यथा प्राङ्क्रामः
२३ प्राङ्क्रामः प्रत्यङ्क्रामः प्रत्यङ्क्रामः त्रीन्समद्रान् त्रीन्त्समद्रान् अस्मान्त्सीते अस्मान्सीते०
23 परयकस्मात् ३९ एकस्यपदस्यमध्येयश्रागमोविधीयतेमपरोभवति यथा द्वेइ
ति शीर्षेइति प्रगृह्यचर्चायामितिनापदेष्वित्यनेनैकस्मात्पदात्परइतिकारश्राग
मोविधीयते इति० उभयोर्विकारः ४० द्वितीययानिर्दिष्टोविकारस्त्वपस्ताद्रूक्तम् स
उभयोर्भवति अन्तरेणपर्वणीच पदांतपदाद्योरित्यर्थः। एकस्यवावर्णस्यानि र्दिष्टपर

ने यथा स्वारम् पदम् इल्लऊर्जम् इल्लोर्जेन्दयानन्तु एकवर्णस्यभवति यथा मोस्तनः
मोष्टणः इन्द्राग्न स्तमाव स्तुषांव सोमम्० वर्णस्यादर्शनंलोपः ४१ दृशिरुपलब्धिवचन
नः स्वनुपलब्धिरदर्शनंवर्णस्यलोपइत्युच्यते वक्ष्यति लोपः स्वरयो यथा स्वयन्तमाःमा
स्वन्तमामावस्तेनः मत्याःनः मत्यानः मत्वाशिषः० विकारीयथासत्त्रम् ४२
विकारोस्यास्तीतिविकारी विकारीवर्णोऽवचने यथासत्त्रम् योयस्यसत्त्रस्तमात्त्वप
यने वक्ष्यति स्वरेभाव्यन्तस्याम् यथा त्रिम्बेवकम् त्र्यम्बकम् दुस्वन्नः दत्रः ववनाद
न्यदपिमन्नवति यथा स्वनस्रोवाहोमकारोऊकारमिति स्वनड्वान् ववता त्सकारस्यउका
रः परिभाषासूत्रमेतत्० संख्यातानामनुदेशोयथासंख्यम् ४३ समानसंख्यानांयः

प्रा॰ पश्चादुद्देशः सयथासंख्यं भवति यस्य यासंख्या प्रथमस्य प्रथमः द्वितीयस्य द्वितीयः
शा॰ तृतीयस्य तृतीय इत्यर्थः वक्ष्यति स्वदोषौ नेमस्कृतेपितापथ्येषु यथासदः कृतम् सदस्कृत
२४ म् तेभ्यः सर्वेभ्यो नमः द्यौःपिता द्यौष्पितोपमाम् नमः पथ्ये शर्म्मेसप्रथानमस्पथे परिभाषार
सूत्रमेतत् ० सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टस्य ४४ यत्रोदाहरणसंशयः तत्रेयंप
रिभाषोच्यते सन्निकृष्टंविप्रकृष्टयोरुदाहरणयोः सन्निकृष्टस्यैवोदाहरणस्य कार्यं प्र
24 त्येतव्यम् नतुविप्रकृष्टस्य यथा अग्निंशिवासषदेत्येवमादिषु परभूतेषु अग्निशब्दस्य प्लुतोदा
त्तउक्तः तत्र सन्देहः किंसत्या चाग्निशिवाचाग्निस्यो नाचाग्निसषदेस्यत्राग्निशब्दस्य प्लुतोदात्तो
भवति उत्तस्यो नाचाग्निसषदेति उभयोरप्यग्निशब्दः परभूतः तत्रानेनावधारणं कि

यते यत्रान्यत्रापि सन्निकृष्टानि पदानि भवन्ति तत्र कार्य्यं भवति तद्यथा अग्निशिवावम्ब
दापयस्वनीत्यत्र पयस्वतीसन्निधानात् सन्माचाग्निशिवाचाग्निसो नाचाग्निसम्बदेत्यय मे
वाप्युदात्तो भवति न तत्सो नाम्बदेति विप्रकृष्टत्वात्॰ पूर्वोत्तरयोरुत्तरस्य ४४ यत्र पू
र्वस्योत्तरस्य च युगपत्कार्य्यं प्राप्नोति तत्रोत्तरस्यैव भवति न तु पूर्वस्य मृग्यमुदाहरणम् प्राच
शास्त्राच॰ द्विरुक्तमाम्रेडितं पदम् ४५ द्विरभ्यस्तं पदमाम्रेडितसंज्ञं भवति यथा यज्ञा
शावोऽस्नये तत्राम्रेडितसंज्ञायाः प्रयोजनम् आम्रेडिते चोत्तरमित्यादि॰ ४६ द्विति
ऽस्थितोपस्थितम् ४७ इतउत्तरपदसंहितावर्ज्जिष्यते द्विरुक्तमित्यनुवर्तते द्विरुक्तं यत्प
दमितिकरणेन मदस्थितेन पूर्वमादिसंहितमन्तरपदमन्तसंहितं स्थितोपस्थितसंज्ञं भवति यथा

प्रा॰ शा॰ २५

हेऽइतिहे शीर्षेऽइतिशीर्षे पुनरितिपुनः वह्नितममितिवह्नि तमम् सखितममितिसखि त
मम् पथितममितिपथि तमम् तथाचोक्तम् उपस्थितेमेतिकारे केवलेतत्पदं स्थितम् तस्मि
तोपस्थितन्नामयत्रोभेऽप्याहसंहिते १ अस्यार्थः इतिकरणसहितमुपस्थितसंज्ञं पदं भवति
केवलमितिकरणसहितं स्थितसंज्ञं भवति यत्रपदान्तपदादीइतिकरणेनसहितौ आहत
त्स्थितोपस्थितमुच्यते स्थितोपस्थितप्रदेशाः पूर्वोत्तरसंहितस्यस्थितोपस्थितमवगंतव्यमस्य
स्थितोपस्थितस्यैवसावग्रहस्यस्वरविशेषविधानार्थमाह॰ संहितावदवग्रहः स्वरवि
धौपरंचसर्वेष्वेदन्तदात्तम् ४० अवग्रहशब्देनसावग्रहस्यपदस्यपूर्वंपदमभिधीयते
अवग्रहः स्वरविधौस्वरचिन्तायांसंहितावत्स्वरंलभते इतिकरणेनसहसंधौतस्मिंस्त्वसा

25

वग्रहेपदेद्वेभवतः तत्रपूर्वंपदंतावदितिकरणेनसहसंयोसंहितावत्स्वरंलभते परंच स्व
वग्रहात्परंपदंसंहितावत्स्वरंलभते यदितत्सर्वमनुदात्तंभवति यदितत्रकिंचिदक्षर
मुदात्तंवास्वरितंवाभवति तदास्वकीययाप्रकृत्याभवति यथा वह्नितमामितिवह्नि तम
म् गृहपतइतिगृहऽपते प्रजावतीरितिप्रजावतीः परंचसर्वमेवेदनुदात्तमितिकस्मात् रु
क्मासूत्रेणेत्सूत्रं सूत्रेण विरुरुचुरितिवि रुरुचुः द्रोणकलशइतिद्रोण कलशः उदात्तो
दाहरणम् राजसूइतिराज सूः स्वरितपदोदाहरणम् स्वरविधाविति किम् वर्णवियोसं
हितावन्नभवति महद्भ्यइतिमहत् भ्यः तिष्ठद्भिरितितिष्ठत् भ्यः यावद्भ्यइतियावत् भ्यः०
इतिपरस्मिन्यद्वीचोन्नोदात्तेमध्योदात्तेपर्वणिकाएवस्वरा ४४ इतिपरस्मिन्यद्वीचोभव

ति अनुदात्तो भवतीत्यर्थः अन्तोदात्ते मध्योदात्ते वा पदे वा शब्दो भिन्नक्रमो विकल्पार्थः काएव
प्रा० स्याचार्यस्य मतेन ऊर्म्यां सूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण द्रोणकलश इति द्रोण कलशः० उदात्तमयोन्य
शा० त्रनीचयव ५० कास्वस्यातिवर्त्तने अन्तोदात्तमध्योदात्तयोः पर्वणोस्यत्र इति करणात्स्वरः नीच
२९ उदात्तमययवभवति प्रचितयवभवतीत्यर्थः यथा सोममगोपा इति सोम गोपाः सखित्वमभि
ति सखित्वममम प्रचितमभितिप्रचितममम० एकवर्णः पदमपृक्तम् ५१ एकवर्णस्यापृक्तसं
ज्ञाविधीयते पदस्य यथा आ उ अपृक्तसंज्ञायाः प्रयोजनं अपृक्तमध्यानित्रीणि सत्रिक्रमः० स
यवादिरन्तश्च ५२ सपवैकोवर्णः पदसंज्ञः सन्नपदादिसंबध्यातिपदांतसंबध्यीति चकार्योणिल
भते यथा इन्द्र आ इहि० अवग्रहः पदान्तवत् ५३ अवग्रहशब्देन पूर्वपदाभि(?)ाभियीयते अ

वग्रहः पदान्तसंवद्धानिकार्याणिलभन्तेवर्णविधौ स्वरविधौतु अथयस्मात् उक्रम् सं
हितावदवग्रहः स्वरविधाविति यथा भरद्वाजइतिभरत् द्वाजः तिष्ठश्चइतितिष्ठ
त्स्वः॰ नवितिकरणः ५४ अवग्रहः पदान्तवदिन्द्रपदेशादितिकरणमपिप्रा
प्नोति नविक्षिप्यते यथा श्वेतांश्चेधरश्मयन्तः श्वेतः इतिनेचसंहितायामनिरुक्तमि
त्यनेनेतिकरणमपिप्राप्नोति नविक्षिप्यते॰ पूर्वेणोत्तरः संहितः ५५ इतउत्तरं
संहितोच्यते पूर्वेणपदान्तेनउत्तरः पदादिः संहितायदाक्रियते स्वरतोवर्णतश्चतदाहि
पदसंहितोच्यते यथा इषेत्वा त्वोर्जेक्रमसंहितेयम्॰ पदविच्छेदोसंहितः ५६ पदे
पदेविच्छेदः पदविच्छेदः पदविच्छेदोयदाक्रियतेतदासंहितःपाठः यथाइषे त्वा

ऊर्जैन्ता० एकपदद्विपदत्रिपदचतुष्पदानेकपदाः ५७ एकैपदे यस्मिन्पा दे स एकपदः पादः
प्रा॰ साच पदसंहितोच्याने छन्दसः पादपरिज्ञानार्थम् एकपदः पादो यथा इन्द्रिदिस्पृशाम् द्वि
शा॰ पदः पादो यथा कर्णोःभद्रम् क्रतोर्भद्रस्य त्रिपदाः पादो यथा अग्ने नय सुप अग्ने नय
२७ घ चतुष्पदः पादो यथा अग्ने विश्वेभिः समनाऽइति ह मनाः अनीकैः अग्ने विश्वेभिः सम
27 नाः अनीकैः अनेकपदः पादो यथा विष्टमम् अग्ने अरुषम् मियेध्य विष्टमम् अग्नेऽरुष
म्मियेध्य० वर्णानामेकप्राणयोगः संहिता ५८ एवं तावत् पदसंहिता अक्षरकर्तव्या यजुष्षु
त्वयं विधिः वर्णानामेके ह्रासोच्चारणयोगः पदे वा वाक्ये विश्रामः साच प्राणसंहिता
यत्र भूयांसि पदानि अतिक्रम्यावसाने भवति न त्वेकेन प्राणेन नानिक्यामेकयान्ते नतै

त्रार्थेविधिः यथा त्वामघास्मार्थैय ऋषीणात्रपादहणीतार्थे यजमानः यत्रत्ववसाने
प्राकृतेव्यासे तत्रावसानप्रवृविरतिः कर्तव्या यथा इन्द्रोविश्वस्य राजति ० विप्र
तिषेधः उक्तम्बलवद्लोपे ५९ शास्त्रद्वयमन्यत्र चरितार्थमेकस्मिन्नर्थे संगच्छते यत्र
सतुल्यबलविरोधोविप्रतिषेधउक्तः तत्रोत्तरंशास्त्रंबलवद्भवतिलोपं वर्जयित्वा ।
लोपेतुयतोलोपस्तदेवशास्त्रंबलवद्भवति यथास्वरितवान्स्वरितश्चान्यस्यावकाशः स्व
नुदात्तस्वरितसन्धौस्वरितोभवति यथा स्वाहा स्ववक्रन्दाय स्वाहा वक्रन्दाय तथा
चववस्मसि सहस्माचासि स्वरितोदात्तसंयोः परत्वादुदात्तयैवानुदात्तः स्यस्यावकाशः उदात्ता
नुदात्तसन्धौउदात्तोभवति यथा सहस्माचमसि सहस्माचासि स्वरितोदात्तसंयोः परस्मादुदात्तएवभव

ति यथास्तथाइति सद्येति राज्ञाइंद्रवत्या राज्ञेन्द्रवत्या अलोपइतिकिम् स्यपथचेत्यनेनशास्त्रेणस्पश
प्रा॰ हस्वविसर्जनीयोव्यंजनेपरतोल्लप्यते यथा यवःस्यः वाजीः यतश्चहर्वेशास्त्रम् अतोमङ्गवति रे
शा॰ फोल्लप्यनेदीर्घंश्चापधेत्यनेनशास्त्रेणरेफेपरभूतेलप्यतेविसर्जनीयउपधाचदीर्घमापद्यते यतश्
२८ चपरंशास्त्रम् ततोलोपस्यबलीयस्त्वाल्लोपएवभवति नोपधादीर्घत्वम् यथा यवःस्यः
28
राय्यः यवस्यराय्योहृषा यवःक्वागः यवक्वागः विसर्जनीयलोपः चवयोःशमिति
नशकारः॰ विसर्जनीयोरिफितः ८० इतउत्तरमकारोपधआकारोपधश्चविसर्जनीयो
रिफितसंज्ञोभवति वक्ष्यति करन्तदान्तम् यथा अच्छिद्रागात्राण्यसिनामिष्टकः संज्ञाक
रणेप्रयोजनम् भावुपधश्चरिहिसर्जनीयइति करितिकः॰करन्तदान्तम् ८१ करिमेतस्म

दमनुदात्ते चेद्रिफितसंज्ञं भवति अधिकारसूत्रमेतत् यथा महियाप्यः सूर्य्ये ऽ सप्तकः अ
नुदात्तमिति किम् कोऽस्य वेद भुवनस्य नाभिः ० अन्तरनाद्युदात्तम् ८२ अन्तरित्येतत्प
देरिफितसंज्ञं भवति आद्युदात्तं चेत्तद्भवति अन्तरित्यन्तः अन्तस्ते द्यावापृथिवी अनाद्युदात्त
मिति किम् समुद्रस्य मध्ये चान्तस्थ इयं वेदिः परोऽन्तः ० अहरभकारपरम् ८३ अहरित्येत
त्पदं रिफितसंज्ञं भवति भकारपरं चेत्तद्भवति यथा अवयान्हारहर्जित्वा अहरहरित्यहः अ
हः अहरहरप्रयावम् अभकारपरमिति किम् तत्रेभुष्यन्तशामहोभ्यः द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्य
क्तम् ० आववर्वरिति समानविं ८४ आवः वः इत्येते पदे रिफिते भवतः उभे अप्येकस्या मृचि यदि

भवतः यथा आवरित्यावः विसीमतः मरुचोवेनः आवः वरिनिवः मनश्चयोनिममनश्चवि
प्रा॰ वः समानयीतिकिं आवोदेवासः ईमहे नमोवःकिरिकेभ्यः अस्मेवोऽअस्त्विन्द्रियम्० सोत्र
प्र॰ वेस्तः मनन्नरभावोक्तीः ८५ स्तोतःवस्तः मननः अभाःवाः साः एतानिपदानिरिफितसंज्ञ
२५ कानिभवन्तियथा एनश्वस्तोतरनेनेन दोषावस्तर्हियाह्वयम् आराविदेषः मननर्थुयोन
अग्निश्वस्वियोनावभारुखा इदमहन्न्नसंज्ञावेर्हिहो हार्भ्यःस्वामम० स्वःपदमनरणे ८८ स्वरित्येत
त्पदंरिफितसंज्ञंभवति अरणशाद्यायदिपरोनभवति यथा स्वःन स्वर्गावर्म्मः स्वःअभिविकेव
षम स्वैरभिविकेवषम पदमितिकिम् पदावयवस्यरिफितसंज्ञामाभूत् वाजस्वइति

29

राजस्वः सोमस्यराज्ञमसिस्वाहाराजस्वः अरुणइतिकिम् स्वायत्तारुणायच पदादिश्चाजित्पर
इतिवक्ष्यतितस्मान्नित्यार्थंपुरस्तादपवादः० पदादिश्चानित्यः ९७ पदादिश्वयदिसपशक्षो
भवति तदारेफितसंज्ञो भवति जित्परश्चेत्तस्मात् द्वौद्वौप्रथमौजित् ऊष्माणश्चहवर्जेत्रिदि
शुक्रम् स्वर्गायेतिस्वः ग्याय स्वर्गायशक्रा पदादिरितिकिम् स्वाहाराजस्वः अजि
त्परमितिकिम् स्वःसामितिस्वःसाम् पदसंहितोदाहरणम्० कः सवितः पुनस्त्वष्टर्नेष्टु
रकहौतर्मातः भ्रातर्जामातरजीगः प्रणेतरिच ९८ कः सवितः पुनः त्वष्टः नेष्टः अकः
होतः मातः भ्रातः जामातः अजीगः प्रणेतः एतेषां पदानां विसर्जनीयारेफितसंज्ञो भ

प्रा॰ शा॰ ३०

वति यथा माक्राम्मोते देवसवित पुनर्म्मनः देवत्वष्टर्भूरिते ग्रावोनेष्टः पिब सरस्वतिनाये
हृयातवेकः सोमऽस्रोतर्यज्ञ पृथिविमातर्म्मामाहिऽसीः इन्द्र ब्रातर्ज्जं वस्वनः त्वष्टृञ्जो
मातरञ्जत आदिज्ञिसिष्ठऽओषधीरजीगः भगप्रणेतर्भगसत्यराधः० हृद्दंहृदिः १८५ हृ
हृमिदं शास्त्रमन्यातिशास्त्रास्यपेक्ष शिक्षाविहितेव्याकरणविहितेवास्मिन्शास्त्रेऽभयेयतः प्र
क्रियते अतएवहेतोःशिक्षाणामेतद्वात्तआयिणोहृद्धिर्भवति इतिकात्यायनकृतौप्रातिशाख्ये
प्रथमोध्यायः इत्यानंदपुरवास्तव्यश्रीवज्रटसुतोउवटकृतौप्रातिशाख्यभाष्ये प्रथमोध्यायः १॥

30

संज्ञाः परिभाषाश्च प्रथमाध्याये शास्त्रसंव्यवहारार्थमुक्ताः इदानीं स्वरसंस्कारयोश्छंदसि नियम इति प्रति
ज्ञातौ स्वरसंस्कारावारभ्येते तत्र च प्रथमं स्वरः प्रतिज्ञातस्ततः स्वर एव प्रथममारभ्यते० स्वरितवर्ज्ज
मेकोदात्तम्पदम् १ एकं स्वरितं पदं वर्ज्जयित्वा एकोदात्तम्पदम्भवति सर्वस्मिन्नेव पदे एकमन्तरं स्वरि
तमुदात्तं वा भवति अन्यान्यक्षराण्यनुदात्तानीति सूत्रार्थः तत्र स्वरितस्य चत्वारो भेदा भवंति तद्यथा आ
दिस्वरितम् मध्यस्वरितान्तस्वरितसर्वस्वरितानि पदानि भवन्ति आदिस्वरितम् यथा क्व स केशाय इति क्व
स केशाय मध्यस्वरितं यथा मनुष्याणाम् स्वगर्याय अन्तस्वरितं यथा वैश्वौ धान्यम् सर्वस्वरितं
यथा स्वः उदात्तस्य चत्वारो भेदा भवंति तद्यथा आद्युदात्तमध्योदात्तान्तोदात्तसर्वोदात्तानि पदानि भवं
ति आद्युदात्तं यथा अश्वः स्वाहा मध्योदात्तं यथा त्रिताय द्विताय अन्तोदात्तं यथा इषे ऊर्जे रय्यै स

३

प्रा॰ शा॰

३१

वैदानंयथा अनुनतत् यत्राग्रष्टौपदभङ्क्तयोनेनसूत्रेणोक्ताः ह्युदात्त[illegible]दात्तसर्वोदात्तानिवक्ष्यति एवमेतावका
दशपदभङ्क्तयोभवंति सर्ववेदेषु अनुदात्तम् २ स्वरितादत्तराउदात्ताद्यपदवशिष्टंतदनुदात्तम्भवति
उक्तान्येवोदाहरणानि अधिकारार्थमेतत् नोनौमेमदर्थैविग्रहेकेषु ३ अनुदात्तमित्यनुवर्त्तते नःनौमे ए
तानिपदानिमदर्थैवर्त्तमानानिअस्मदर्थेयदिभवंति बहुवचनद्विवचनैकवचनाभिधायकानिचयदिभ
वंति यथा संख्यंवर्त्तमानानिअनुदात्तानिभवंति नःयथा शन्नःइन्द्राग्नी स्वस्तिनःइन्द्रःनौयथा अस्य
रिणौगार्हपत्यानिसंतु मे यथा इमामेःअग्नःइष्टकायेनवः इममेवरुण माच माइत्येनत्वपदमनु
दात्तम्भवति अस्मदर्थैवेहर्त्तते यथाग्रामागंताम्पितरामातराच मदर्थेइतिकिं मापोमोषधीर्हिंसीः
वोवांतेत्वदर्थे ५ वःवाम् नेएतानिपदानियुष्मदर्थैवर्त्तमानानिबहुवचनद्विवचनैकवचनेषुयथासं

र्थेवर्तमानान्निमन्त्रदातानि भवन्ति वः यथा तेवोदस्मम् आवोदेवासः ईमहे वो यथा प्रवांमित्रावरु
णाभ्यतः यावांकशामधुमती नेयथा यष्टतेरुद्रभागः प्रयंतेयोनिः ० त्वाच ८ त्वा इत्येतच्चपदंयुष्म
दर्थेवर्तमानमन्त्रदान्तं भवति यथा मात्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिः तेत्वाशोचिष्ठदीदिवः नो नौ म इति यथा
श्रुतेनसिद्धे यन्मदर्थ इति त्रिष्वेके छिनिचवदन्ति तच्छिष्यसुखोत्पादनार्थम् मा इत्येतस्यतुपदस्य मदर्थ इ
ति विशेषणं कर्तव्यम् प्रतिषेधार्थीयस्यापि सम्भवात् वोवांतेत्वानेषांचपदानां त्वदर्थ इति विशेषणे
शिष्यसुखोत्पादनार्थमेव प्रथमस्याव्यभिचारात् सर्वेषामन्वादेशः १ सर्वैः पदैः प्रज्ञापितस्यार्थस्य यत्पश्चात्
अस्मै एषां अस्मिन्नित्यादिसर्वनामपदं तस्यैवार्थस्याभिधायकं भवति तदन्वादेशशब्देनोच्यते तदन्वा
न्तेभवति अस्मै यथा तिष्ठते [illegible] मस्मै एषां यथा इहेहैषां कृणुहि भोजनानि अस्मिन् यथा आ

प्रा० स्मिन्नध्यात्रहेतेन पूर्वेवानितिकिं सोमः पवते मेत्रलणो आसां प्रजानामेषाम्पसनाम् असि ८ असी
शा० त्येतत्पदमनुदात्तं भवति कस्मोमस्यारवोश्वः वेदिरासिवर्हिषि आख्यातमसिशब्दस्यावसमाणोनुदात्तस्य
रःप्रामपवश्हृयत्नुहणे तदाख्यातपदानभिहितस्यापित्वानार्थम् यथाग्नेभोभुवोऽग्निभ्यः ९ यथाशक्षोग
भोभुवोऽग्निशब्देभ्यःपरोऽनुदात्तो भवति गभः शुराजीवगभोयथा भुवः सत्यस्याद्भिभुवोयथा अग्नेः
३२ भ्राजेनोः सूक्तयोयथापतेभ्यः किम् यथानोवसुसत्कृतं० गिर्वणः १० गिर्वण इत्येतत्पदमनु
32 दात्तं भवति परित्वागिर्वणोगिरः एतच्चामंत्रितत्वादेवानुदात्तं प्राप्तं यत्पुनरुच्यते तदामंत्रितानभिहि
तस्यापिप्रत्ययार्थम् अग्नेहूतेनेतिच ११ अग्नेपूर्वेहूतेनेत्येतत्पदमनुदात्तं भवति अग्नेहूतेनाहूत
अग्नेपूर्वेभिरित्यर्के अंगिरोहूतेनवर्द्धयामसि प्रविकितस्य १२ प्रपूर्वेचिकितइत्येतत्पदमनुदात्तं

भवति यथा त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा प्रपूर्वमितिकिम् अस्य पदस्पूर्वमनुदात्तं न भवति यतद
प्यामें चितन्नादेवानुदात्तं मेदर्पी प्रतिपत्तर्थमुच्यते॰ यतोः पाये १३ यत इत्येतत्पदम पाये वाच्येऽ
नुदात्तम्भवति अवशिष्टे चैतन्मातिपदिकमात्रं सर्वलिङ्गं गृह्यते पुलिङ्गं भवति यथा उदेतमग्न
रात्र्य स्त्रीलिंगे भवति यथा मैनां तपसा माभिर्षाभिशोचीः नपुंसके भवति यथा मातेव पुत्रं वि
२ भृताश्वेनत् अपापइतिकिम् देवकृतस्यैनसोवयजनमसि यदेनश्चकृमावयम्॰ इहपूर्वं
श्रुतम् १४ इहपूर्वं श्रुतमित्येतदनुदात्तम्भवति यथाममेदिह श्रुतं हवम् इहपूर्वमितिकिम्
श्रुतम्मे मित्रावरुणा हवेमा यतत्राख्यातत्वादनुदात्तं मदर्पी प्रतिपत्तर्थमुच्यते॰ समेपदपूर्वं स ८
र्वत्र १५ सम इत्येतत्पदं पदपूर्वं स्वनुदात्तं भवति सर्वत्र यथा अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तम् अ

प्रा॰ ख्यातत्वादाख्यातवदुपयोगादिभिः स्वरविकारोयः प्रामः सोऽनेनसर्वत्रग्रहणेननिषिध्यते अप
शा॰ दस्थेर्धमस्याप्यते॰ वाचकस्य चित्तमस्मात्पदस्मत्वईस्मत्वईमर्थ्योअरेस्विन्निपाताश्चेत् १९ वाच
कम् उचित् सममस्मात् व ह स्म त्व ईम् मर्थ्याः अरे स्वित् एतानिपदानिअनुदात्तानिभवंति यदि
निपातानिभवंति अस्तत्ववचनानिभवंतीत्यर्थः वायथा वामोवामनोवा चयथा अग्निश्चपृथिवीचसं
३३ नतेके यथा इमानकेभुवनासीषधाम उयथा यउसंभूत्याअंरताः चियथा उतापवक्राहृदयाविध
श्चित्समस्मा यथा उरुष्याणोअघायतःसमस्मात् वयथा आप्यायेअग्निर्मिथते हयथा दधेहगर्भमृ
33 त्वियम् स्मयथा अस्तिहिष्मातेशुष्मिन्नवयाः त्वायथा पीयतित्वोअनुत्वोगृणाति ईयथा काईम
रेपिशङ्गिला मर्थ्याःयथा आविर्मर्थ्याः अविनोऽग्निर्गृहपतिः अरेयथा अन्नारेपिशङ्गिलासिंघा।

या आपःस्विदासीदुपरिस्विदासीत् निपातादितिकिम् विद्मास्मिमनासिकिंॐस्विदुर्भस्थयमस्यःआ
पः पदात्परमामंत्रितमनानार्थेपादादौ ८ पदात्परमामंत्रितंयत् तदनुदात्तंभवति यदितत्रानाम्न
तस्यार्थस्याभिधायकत्वंभवति यदितत्रद्विवचनबहुवचनेनारभ्यतइत्यर्थः यदिचपादादौनभवतिपदात्प
रंभवतियथा त्वमग्नेव्रतपाःअसि त्वयंॐसोमव्रतेनव अनानार्थइतिकिम् मित्रस्यमाचक्षतेर्यम
णवयःअदितस्यानाम्यत्वाद्विहिदेवाः अपादादाविति किम् यावाङ्कशामधुमत्यश्विना तंॐस्तमिद्रुवसेहृष
त्वग्ने० तेनानंतरावक्ष्योकपदवत् ८ तेनामंत्रितेनाव्यवहितावक्ष्योकपदवद्भवति आनन्तर्यंचेहदे
शाकृतमर्थकृतंचगृह्यते देशाकृतेउरस्तादुपरिष्टाद्वावक्ष्यान्तंपदमामंत्रितस्य अर्थकृतमेकार्थीभावःपत
दुक्तंभवति यदितत्स्थानंतमामंत्रितस्यविशेषणंभवति अर्थेकपदवत्त्वंणंभवति यतउक्तंभवति यदि

प्रा॰ षष्ठ्यन्तेवाकारादौपारादौवानभवतिपदस्थत्वेभवति अथनदध्यनुदात्तेभवति अतोऽन्यथात्वेषामुदात्ते
शा॰ भवति यथा अपांनपात् देवीरापोऽअपांनपात् अक्षीणान्नपात् अक्षीणान्नपादद्व्यणीत विश्वासांभुवो
पतेउतिष्ठब्रह्मणस्पतेतमस्य एकपदवदितिचक्षुपदेशादमन्त्रागुदात्तत्वेषष्ठ्याभवतियथा ऊर्जोनपा
२४ ज्जातवेदस्सुत्वक्रकैकृत्स्नस्यषष्ठ्यन्तस्यानेनानन्तराषष्ठ्येकपदवदित्यनेनसूत्रेणामेन्त्रितस्यानन्तराषष्ठ्ये
कपदवत्त्वेसतिभवनस्यऊर्जेभवति अथुनामन्त्रितेनसहषष्ठ्यायद्वैकार्थीभावोनभवतितत्समुदा
35 हरणभूतसूत्रशिक्षाऽऽतिमुदाहार्थंस्वयमेवसूत्रकारःपठति" नहिष्यविदेवयजन्योषध्यादेवभूरैः
पवित्रपतेपवित्रपूतस्यापांनपान्नृणान्नृपतेःसोमाग्नेःसोमेन्द्रस्यसोमस्यवीर्यस्यसोमहिषेषान्देवा
नाम्प्रजापतेयस्ययस्यदेवाग्नेतवा ग्नेवाजस्यापोऽस्माकम् ।९ इष्यविदेवयजन्योषध

ज्नेवहूस्या १

ष्याः देवभूरेः पवित्रपते पवित्रपूतस्य अपान्नपात् त्वष्टर्णरूपते सोमाग्नेः सोमेन्द्रस्य सोममहवीर्य्यस्य
सोमविश्वेषान्देवानाम् प्रजापतेयस्य यस्य देव अग्नेनव अग्नेवाजस्य अग्नेवरुणस्य आपोः अस्मा
कम् पतेष्ठामामेंवितानांयानन्त्रणषष्ठीस्थानेकार्थीभावान्नैकपदवत्स्वरंलभते यथापृथिविदेव
यजनी पृथिविदेवयजन्योषध्यास्ते देवभूरेर्यथा वामसहितयस्यदेवभूरेः पवित्रपतेपवित्रपूतस्य
यथा तस्यतेपवित्रपतेपवित्रपूतस्य अपान्नपाद्यथा अपान्नपात्तिरश्चत्वमर्थ्यम् त्वष्टृरूपतेय
था त्वष्टृणरूपतेजापसेश्रुचिः सोमाग्नेर्यथा उशिकत्वन्देवसोमाग्नेः सोमेन्द्रस्ययथा वशीत्वन्देवसो
मेन्द्रस्य सोममहवीर्य्यस्ययथा अविश्वस्यतेदेवसोममहवीर्य्यस्य सोमविश्वेषान्देवानांयथा अस्मत्स
खात्वन्देवसोमविश्वेषान्देवानाम् प्रजापतेयस्ययथा मनोभवनस्यपतेप्रजापतेयस्य यस्ययथा य

प्रा॰ स्पदेवदधिषेष्ट्र्वपेयम् अग्नेनवयथा अग्नेनवअवोवयः अग्नेवाजस्पयथा अग्नेवाजस्यगोमतः स्व १
शा॰ अग्नेवरुणस्पयथा त्वन्नोऽग्नेवरुणस्पविद्वान् आपोऽस्माकंयथा आपोऽस्माकमन्नरुदोसशेवाः
एवमादीन्यन्यान्यपिअस्मदाहरणानिदृष्टव्यानियथा यस्यौषधीःप्रसर्पथ समङ्गलमस्याराजत्विकि
रिद्रविलोहितनदरिद्रनीललोहितश्रेयस्करभूयस्करान्धेःअम्बिकेम्बालिकेशरव्येअलमठशितेमहतोः
३५ अश्विनाअथेगजेघावापृथिवीःउरोःअग्नाःरयत्कीवैलाञ्जीःश्चाचीरन्मीढुष्टमशिवतमसहस्रा
35 क्षशतेषुधेवसपतेवसदावन् २० समंगलमस्याराजन् विकिरिद्रविलोहित दरिद्रनीललोहित
श्रेयस्करभूयस्करअम्बेःअम्बिकेम्बालिके शरव्येअलमठशिते महतोऽश्विना यज्ञेगजे घावा
पृथिवीःउरो अग्नाःरयत्कीवत् लाञ्जीरत् शाचीरत् मीढुष्टमशिवतम सहस्राक्षशतेषुधेवस

यतेवसरावन् यतामामेवितामथापुत्रानाग्निमवंति यदपूर्वमित्यस्यापवादः सुमंगलसम्राजमथा
सश्लोकसुमंगलसम्राजन् विकिरिद्रविलोहितनयथा विकिरिद्रविलोहितनमस्ते दरिद्रनीललोहि
तयथा अन्यस्मस्मतेदरिद्रनीललोहित अत्रविकिरिद्रशब्दस्यपादादित्वादापद्यते सिद्धमेवइति
तद्विशेषणाद्वितीयपदस्योच्यते एवंसर्वत्रैवजातीयकेषुपदेषुप्रयोजनंद्रष्टव्यम् अयस्कारभूयस्करया
थावहुकारश्च यस्कारश्च यस्कर अग्नेःश्रग्निकेयथा अग्नेःश्रग्निकेम्बालिकेनमानयतिकश्चन श
रव्येब्रह्मसं8शितेयथा परापतशरव्येब्रह्मसं8शिते महतोःश्रश्विनायथा इतामहतोःश्रश्वि
ना यवेगश्वेयथा यवेगवःयतदत्रमत्रदेवाः द्यावापृथिवीऽउरोयथा द्यावापृथिवीऽउरोऽअन्त
रित्त अग्नाः२२पत्नीवस्यथा अग्नाः२२पत्नीवत्सजूः लाजीश्न् यथाःभूर्भुवःस्वर्लो

मा॰
शा॰

मीढ्वाचीऽत् मीढुष्टमशिवतमयथा मीढुष्टमशिवतमशिवोनः सहस्रातशनेऽभ्युपेया
या पत्स्वंसहस्रातशनेऽभ्ये वसुपतेवसुदावन्यथा मघवावसुपतेवसुदावन् इडेन
राणिनवस्थानोत्तराणिषडम्नुत्तराणिचत्वारिभगोत्तराणिचेन्द्रोत्तरमेकं८ सिनीवाल्युत्तरस्व
प्रजापतयेब्रह्मन्नितिच ११ इडोत्तराणिनवामंत्रितानिपदान्याद्युदात्तानिभवंति यथा इडे रन्ते
३६ हव्ये काम्ये चंद्रे ज्योते अदिति सरस्वति महि विश्रुति स्थानोत्तराणिषडामंत्रितानिपदान्याद्युदा
त्तानिभवंति यथा स्थान भ्राज अंघारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो अम्नुत्तराणिचत्वार्यामंत्रिता
36 निपदान्याद्युदात्तानिभवंति यथा अग्ने इंद्र वरुण मित्र देवाः भगोत्तराणिच चशब्दाच्चत्वार्येवा
मंत्रितान्याद्युदात्तानिभवंति यथा भग प्रणेतः भग सत्यराधः भग इंद्रोत्तरमेकंपदमाद्युदात्तंभवा

तियथा इन्द्रा गोमत् सिनीवाल्युत्तरश्च वशाद्धादेकमेवामेत्रितमाद्युदात्तं भवति यथा सिनीवा
लि पृथुष्टुके प्रजापतये ब्रह्मन्निति च अत्र ब्रह्मन्नित्यामेत्रितमाद्युदात्तं भवति यथा प्रजापतये ब्रह्म
न् स्वम्० भूतिराद्युदात्तः २२ अनुदात्ताधिकारेऽभिहितः इत उत्तरमाद्युदात्ताधिकारः भूतिरित्येत
त्पदमाद्युदात्तं भवति यथा भूत्यै जागरणम् नमो भूत्यै येदम् भूतिरितिकिम् भूतं च मे भविष्यच्च मे कदा
न करिष्यमसूहेम २३ कदेत्येतत्पदमाद्युदात्तं भवति न करिष्यमसूहें चेद्भवति यथा न करिष्यमक
दाचन न करिष्यमसूवेमितिकिम् कदाचन स्तरीरसि० आमेत्रितञ्च २४ आमेत्रितमाद्युदात्तम्भ
वति यस्मामेत्रितस्याधस्तात्स्वरोनविहितः कस्यचाधस्तात्स्वरोनविहितः पदसूहें यत्र भवति पादादौ
वाक्यादौ वा यद्भवति तदाद्युदात्तं भवति अपदसूहें भवति यथा अग्ने गृहपते वाक्यादौ भवति यथा अग्न

प्रा॰ यः सगराः देवाः आशापालाः पारादो भवति यथा यावाहुशामध्रुमङ्गाष्विना विष्णोभिः सोमसमस्तुते स
शा॰ मंगलादित्वान्निपातितमेव कल्यो मङ्गलसंयोगे २५ कल्यशब्दो मङ्गलवचन आद्युदात्तो भवति यथा कल्यो
स्यारवेष्ठः कल्योराज्ञाऽस्य तो जनः मङ्गलसंयोग इति किम् अकल्यः कुलीनगर्हमः अत्र कल्यशब्दो
३८ वर्णवचनः वर्णविशेषाभिमतत्वात् अपवोऽस्मान्तः २६ अन्तः शब्दो दिविषः अपवानन्यवा
च यस्य विभक्त्यादिभिर्विकारो न क्रियते सोऽपवान् तथा चोक्तम् सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु
37 च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति यस्य पुनर्विभक्त्यादिभिर्विकारः क्रियते
सऽपवान् स चाद्युदात्तो भवति यथा समद्वामध्यचान्तस्य इयं वेदिः परोऽन्तः पृथिव्याः
अपवानिति किम् अन्तर्यद्धामघवन् परः प्रधाने २७ परशब्दः प्रधानवचनः अपरिमि

नवचनस्याद्युदात्तो भवति यथा यस्मात्स्रजातः परोऽन्योऽस्ति इयं वेदिः परः अप्यान इति कि
म् परो दिवा परः पताट्टथिव्याः । मात्रा च परिमाणे २८ मात्राशब्दस्य परिमाणवचनस्याद्युदा
त्तो भवति यथा कस्य मात्रा न विद्यते गोऽस्य मात्रा न विद्यते परिमाण इति किम् विभूर्मात्रा प्रभूः
पित्रा अत्र मात्रशब्दस्य संबंधिवचनस्य तृतीयान्तस्येन रूपं भवति अतः परिमाणवाची न भवति
दक्षिणा च २९ दक्षिणाशब्दस्याद्युदात्तो भवति यथा तस्य दक्षिणास्यस्सः दक्षिणायत्तः
पुरःयत्सोमः तद्दशविश्वकर्मा निषधेन्द्रस्य पात्रसदः सद्मपु ३० दशा विश्वकर्मा इति
षष इन्द्रस्य पात्र सदः सद्याः पतेषु परभूतेषु दक्षिणाशब्दस्याद्युदात्तो न भवति दशपद्यादशा
दक्षिणा दशप्रतीचीः विश्वकर्मा यथा अयं दक्षिणा विश्वकर्मा निषध यथा प्राच्याजानुद

प्रा॰ त्तिणतोनिघप इंद्रस्य यथा पुत्रवतीदक्षिणतः इन्द्रस्याधिपत्ये पातु यथा मनोजवास्त्वापितृ
शा॰ भिर्दक्षिणतः पातु सदः यथा यमनेत्राद्दक्षिणसदः सद्भः यथा यमनेत्रेभ्योदेवेभ्योदक्षिणस
द्भ्यः कर्णाःस्वाङ्गे २१ कर्णशब्दःस्वाङ्गाभिधायाद्युदात्तोभवति यथा भद्रंकर्णेभिःशृणुयामदे
वाः श्रोत्राभ्यांकर्णेनेदनीमध्यरकंठेन स्वाङ्गइतिकिम् स्वाङ्गस्यःकर्णोगदेमः महो नपुंसके २२
३८ महश्शब्दोनपुंसकाभिधायाद्युदात्तोभवति यथा महस्यमहोवोभक्तीय नपुंसकइतिकिम् म
होदेवायतदृतनर्डसपर्यत महोःश्रग्नेःसमिधानस्यकर्मणि श्रवस्य २३ श्रवःशब्दोनपुंसकवा
38 च्याद्युदात्तोभवति यथा अग्नेनव श्रवोवयः नपुंसकइतिकिम् श्रवस्यमेश्रुतिश्रुमे श्र
न्योवीर्ये २४ अन्यशब्दोवीर्यवचनश्चाद्युदात्तोभवति यथा अन्यस्यांधोवोभक्तीय वीर्यइतिकिम्

समासाद्याधमयमोय अव्ययन्नमः अविशान्ति एतावर्णे २५ एता शब्दो वर्णवचन आद्युदात्तो भव
ति यथा एताऽयेन्द्रागाः वर्ण इति किम् एतामेऽश्रमर इष्काः रोहितश्च केवलः २६ रोहितशब्द
श्च वर्णवचनः केवलः असमास आद्युदात्तो भवति यथा रोहितोऽश्वरोहितः वर्णवाचीति किम्
रोहितक एतु एणाचीमोलतिका केवल इति किम् ऽश्वरोहितः कर्क्कन्धुरोहितः येष्ठीराट् २७ ये
ष्ठीशब्द आद्युदात्तो भवति राट्परश्चेद्भवति यथा येष्ठीराट् राट्पर इति किम् येष्ठास्यमनी
ओषधीरनामन्त्रिते २८ ओषधीःशब्दोनामन्त्रित विषय आद्युदात्तो भवति यथा याऽओषधीःपूर्वा
जाताः अनामन्त्रित इति किम् यसेोषधीःप्रसर्पथ सर्वविश्वमानुषाशाःस्वाहावाजःपयोन
मः २९ सर्वविश्व मानुषा आशाःस्वाहा वाजः पयः नमः एतानि पदान्याद्युदात्तानिभ

प्रा॰ शा

वेंति सर्वंयथा सर्वेनिमेषाजज्ञिरे विश्वयथा यत्रविश्वंभवत्येकनीडम् मानुषायथा दै
वेमानुषायुगा आशायथा विश्वाआशाःप्रमुंचन्मानुषीर्भियः स्वाहायथास्विष्टकारायस्वाहा
वाजःयथा वाजश्चमे पयःयथा पयःपृथिव्याम् नमःयथा नमोहिरण्यबाहवे प्रतिशिवास्
३९ च्छदापयस्वतीयन्तेमधुमतीर्वर्चस्वानोजिष्ठभ्राजिष्ठसुष्मणीभद्रवाच्याययवेधमेध्ययमादित्यवि
तः सोमेनस्वसेत्यमेष ४० शिवा स्वच्छदा पयस्वती यन्ते मधुमती वर्चस्वान ओजिष्ठ
39 भ्राजिष्ठ सुष्मिणी भद्रवाच्याय वेध मध्य यमः आदित्य वितः सोमेन स्वस्ता आसी
दित्यपल्लादनुदात्तउक्तः सप्तेषुपरभूतेषुआयुदात्तोभवति शिवायथा हस्ताचासिशिवा स्
च्छंदयथा सोमाचासिस्वच्छदा पयस्वतीयथा ऊर्जस्वतीचासिपयस्वतीच यन्तेयथा योस्मा

स्पृथिव्यामसियज्ञे मधुमतीर्यथा येषांभागोसिमधुमतीः वर्चस्वान्यथा त्वंदेवेष्वसिवर्चस्वान्
ओजिष्ठः यथा त्वंदेवेष्वस्योजिष्ठः भ्राजिष्ठः यथा त्वंदेवेष्वसिभ्राजिष्ठः सुभिषणीयथासहात्वमसि
सुभिषणी भद्रवाच्याययथा होतरसिभद्रवाच्याय वन्द्यः यथा ईड्यश्चासिवन्द्यः मेध्यः य
था आश्वस्यासिमेध्यश्चसप्तसे यमः यथा अस्यमः आदित्यः यथा अस्यादित्योऽर्द्धेन त्रि
तः यथा असित्रितोगुह्येन सोमेनयथा असिसोमेन समयायथा यादेवानामसिस्वसा
पनदारत्नधाभ्यांच ४१ पनदारत्नधाभ्यामभ्यरोऽसिशब्दश्चाद्युदात्तोभवति पनदायथा त्वंहि
पनदाऽसि रत्नधायथा त्वंहिरत्नधाऽअसि रायोपोषे ४२ रायइत्येतस्मात्पोषेपरे
चाद्युदात्तंभवतियथा त्वंरायोमेरायः अपोषइतिकिम् मावयंरायस्पोषेणवियोष्म न

प्रो॰ भागमीशिषयोः ४३ रायइत्येतस्य भागमीशिषयोः परयोराद्युदात्तत्वं भवति भागेयथा
शा॰ रायोभागम् ईशिषेयथा रायईशिषे त्रिधाबद्धहितयोः ४४ त्रिधाशब्दो बद्धहितयोः पर
योराद्युदात्तो भवति बद्धेयथा त्रिधाबद्धोवृषभो [illegible]रोरवीति हितेयथा त्रिधाहितं पणिभि र्गु
ह्यमानम् सकृतम्भृते ४५ सकृतशब्दो भृताभिधायी आद्युदात्तो भवति यथा उरुः शत्रुः सकृतः करे
४० भिर्भृत भृत इति किम् सकृच मे सकृतश्च मे द्विरुदात्तानि ४६ द्विरुदात्तेयेष्वेतानि पदानि वनस्पत्यर
तिसूत्रशेषः प्रथिकारसूत्रमेतत् बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशंसस्तनूनपान्नक्तोषासोषासान ह्रेतनून
क्ताद्यावापृथिवीद्यावाक्षामाकन्नूदत्ताभ्यामेतवाः प्रत्येतवाति च ४७ बृहस्पतिः वनस्प
तिः नराशंसः तनूनप्त्रे तनूनपात् नक्तोषासा उषासानक्ता द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा क

त्रु द्वाभ्याम् एतद्वै अन्वेतव्ये एतानिपदानिद्विरुदात्तानिभवंति अदेवताद्वंद्वार्थआरंभश्च
पुराण्येवोदाहरणानि देवताद्वंद्वानिचानामेत्रितानि ४८ देवताद्वंद्वानि चद्विरुदात्तानिभवंति
आमेत्रितानिवर्जयित्वा यथा अग्नीषोमाभ्याम्इष्टं वृणामि मित्रावरुणाभ्यांवा देवताद्वंद्वानीति
किं अकस्मात् यो शिल्पे दीक्षातपसोस्तनूरसि अनामेत्रितानीतिकिं नान्येनमित्रावरुणा वशाद्वा
रथस्तनस्तूत्रविहितान्यनामेत्रितानिद्विरुदात्तानिभवंति आमेत्रितानित्वामेत्रितस्वरं लभंते
यथा बृहस्पतेः अतियदर्यो अर्हात् तनूनपात्पथः ऋतस्ययानान् इन्द्राबृहस्पतिभ्यामिंद्राबृ
हस्पतीइतित्रीणि ४५ इंद्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राबृहस्पतीइत्येनत्रयोः पदयोस्त्रीण्युदात्तानिभ
वंतिइन्द्राबृहस्पतिभ्यांयथा इन्द्राबृहस्पतिभ्यांनादेवाख्येय्यत्तस्य इन्द्राबृहस्पतियथा इन्द्राबृहस्पती

प्रा॰ ऽहम्याम् सर्वमग्नाऽ३ई लाजी३ंश्चाची३ इति त्रिमात्राणि च ५० अग्नाऽ३ई लाजी३न् शाची३न्
शि एतानि पदानि सर्वोदात्तानि भवन्ति त्रिमात्राणि च त्रीण्युत्तराण्येतेषु पदेषु भवन्ति यथा अग्ना
ऽ३इ आकारस्त्रिमात्रः लाजी३ इति ईकारः शाची३ इति ईकारः प्रणवश्च ५१ प्रणवश्च सर्वोदात्तो भव
४८ ति त्रिमात्रश्च यथा ओम् ३ खम्ब्रह्म विवेशा ३ इति चानुदात्तम् ५२ विवेशा ३ इत्येतत्पदं सर्वानु
दात्तं भवति अन्त्यमक्षरं चास्य त्रिमात्रं भवति यथा तेषु विश्वभुवनमाविवेशा३ इत्याकारस्त्रिमात्रः
51 आसीदिति चोत्तरे विचारे ५३ आसीदित्येतत्पदं विचारे वर्तमानमन्तरे सर्वानुदात्तं भवति तस्य
चान्त्यमक्षरं त्रिमात्रं भवति यथा उपरिस्विदासी३त् इकारस्त्रिमात्रः विचार इति किं कास्वि
दासीत् पूर्वमेनोदात्तम् ५४ आसीदित्येतत्पदं पूर्वे विचारे वर्तमानमन्तोदात्तं भवति त्रिमात्रं

वास्यांत्यमन्तरं भवति यथा श्रयःस्विदासीत् इहेकारो हि मात्रः द्वंद्वे इन्द्रसोमपूषाग्निवायुषु ५५
देवताद्वंद्वे च इन्द्र सोमपूर्वे पूषाग्निवायुषु परभूते पूर्वान्तोदात्तं भवति हिरुदात्तापवादः इन्द्र
पूर्वं यथा इन्द्रापूषणोः प्रियमप्येति पाथः इन्द्राग्नी रोहञ्जितिमनुजेषम् इन्द्रावायुभ्यां नैषते
योनिः सोमपूर्वे स्य यथा सोमभवसुदारुरणे वाह्नौ सोमापौष्णः अग्निश्चेन्द्रे ५६ अग्निपूर्वे इन्द्रे नरपदो
देवताद्वंद्वसमासोन्तोदात्तो भवति यथा अग्नीन्द्राभ्यां नैषते योनिः उक्थादिश्च ५७ उक्थपूर्वे पदः
सामशब्दोत्तरपदश्च द्वंद्वसमासोन्तोदात्तो भवति यथा उक्थसामाभ्यां संतरेतः यतो गतौ ५८
यतश्शब्दस्य गतौ वर्तमानमन्तोदात्तं भवति यथा स्वर्यतोपि यादिवम् इणगतावित्यस्य तद्रू
पम् गतावितिकिम् यतोजातः प्रजापतिः पायो विशः ५९ पायुशब्दात्परो विशः शब्दोन्तोदात्तो

भवति यथा पांसुर्विशोः अस्याः अस्य पांसोरिति किम् इन्द्रैवी विशो महतः आयुरर्यमो
आ॰ र्वश्यस्तिभ्यः ८० आयुरित्येतत्पदम् अर्यमा उर्वशी अस्तिशब्देभ्यः परमन्तोदात्तं भवति अर्यमा
शा॰ यथा मानो मित्रावरुणा अर्यमायुः उर्वशी यथा उर्वश्यस्यायुरसि पदसंहितोदाहरणं अ
स्ति यथा अयमस्तेवजनेऽकुस्समस्ति आयोह्वा पनेभ्य इति किम् आयुस्त्वमेजराचमे अस्य रोचना
४२ सौवीयामे पारम्पुरः पतारो दिवः कोऽहं त्वम्महीय ईशः ईशानेभ्यः ८१ रोचना असौ वोयामे
पारम् पुरः पतारः दिवः कः अहम् त्वम् महीम् यः ईशे ईशानम् पनेभ्यः परः अस्य श
42 ब्दोऽन्तोदात्तो भवति रोचना यथा अन्तश्चरति रोचनास्य असौ यथा असावस्य पिता वयं शस्मा
म वोयामे यथा वोयामेः अस्मद्ववसो यविष्ठ पारम् यथा अगन्मन्मस्य पारमस्य पुरः पता

रोयथा येब्रह्मणः ७२ऽ पतारोऽस्यस्य दिवः यथा यकेनाक्रेन्द्रदिवोऽस्यस्यपृष्ठम् कः यथा कोऽ
अस्यवेदभुवनस्यनाभिम् अहं यथा वेदाहमस्यभुवनस्यनाभिम् त्वम् यथा ब्रह्मणस्य
तेत्वमस्ययन्ता महीम् यथा इमान्तेपिपमश्रभरेमहोमहीमस्य यः ईशे यथा यः ईशोऽस्यद्वि
पदः ईशानम् यथा ईशानमस्यजगतः प्रत्नोयज्ञस्यहविषः पाहीत्यानेमन्त्रोयजमानस्यहो
नरजरासोलोकेभ्यच ६२ प्रत्नाम् यज्ञस्य हविषः पाहि इत पानम् मध्वः यजमानस्य होतृः
अजरासः लोकः इत्येतेभ्यच प्रत्नयेभ्यस्यशाक्षोन्तारादातोभवति प्रत्नोयथा अस्यप्रत्नामनुद्यु
तम् यज्ञस्य यथा आस्ययज्ञस्योहवः हविषः यथा अस्यहविषस्मनायज पाहियथा
शश्वतमछमनाःस्यपाहि इतयथा अस्येदिन्द्रोवावृधे पातम् यथा अस्यपातेपियेबिा

प्रा॰ शा॰

त्वा मध्वः यथा अस्य मध्वः पिबत यजमानस्य यथा अस्य यजमानस्य वीरो जायताम् होतुर्यं
था अस्य होतुः प्रदिश इतस्य वाचि अजरासो यथा अस्या जरासो दमा लोकः यथा अस्य लोकः
सुतावतः अनुदात्तमन्यत् ६३ अस्मेज्ञेन त्यदमकारादन्यदनुदात्तं भवति यथा घटस्य विश्वाः श
४३ म ते अयातस्य सर्ववानन्तदेशात्स्येनस्यैवार्थमयस्व पङ्क्तिहंसयोरन्त उदात्त आदिर्वा ६४ प
ङ्क्तिः शब्दस्य हंसशब्दस्य वान्त उदात्तो भवति आदिर्वोदात्तो भवति स्वरविकल्पः पङ्क्तिर्यथा प
53 चपङ्क्तिः हंसः यथा हंसश्चलुथंसमाय हव्यैर्हविः ६५ इत्युकार्यम् इत्यानन्दपुरवास्तव्य
वज्रटसुतोवटकृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः २ स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम इति प्रत
तिज्ञातम् तत्र प्रथमाध्याये स्वरसंस्कारयोर्योगमन्ताः संज्ञाः परिभाषाश्चोक्ताः द्वितीये स्वरः

अध्ययनाक्रमयामः संस्कारोऽभिधीयते लोपागमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः संहिता
याम् १ इत्ययमधिकारः आसमस्ताध्यायपरिसमाप्तेः पदान्तपूर्वमनुक्रमिष्यामः संहिताया
मित्येवं तद्वेदितव्यम् वक्ष्यति च उदात्तमाने लोपम् उदात्तमान उदात्तमानने जस्मादिशः उद्रूं
हं अर्थः पदम् २ संहितालक्षणमनुक्रमं वर्णानामेकप्राणयोगः संहितेति अर्थपदल
क्षणमुच्यते अर्थाभिधायि पदम् यथा गामानय ज्ञापयेदर्थो नेनेति पदम् यद्येवम् निपातस्यानर्थ
कस्य पदसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः उपरिष्टादर्थभेदं निर्वचनं पदं च तदुपपद्येव सति न त्वस्य पदसं
ज्ञा भविष्यति यथा क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् सत्त्वाभिधायकं नाम नि
पातः पादपूरणः इति सूत्रकारस्यायमभिप्रायः पदप्रतिरूपकस्य पदावयवस्य पदसंज्ञा
मा भूदित्यर्थग्रहणं इहैव पदसंज्ञा यथा स्यात् गोव्यच्छमन्नकाय गोव्यानम् इत्यमाभूद गो

प्रा॰
शा॰

स्मायामे पदान्तपदाद्योः सन्धिः ३ यः कश्चिद्वैदिकशास्त्रसन्धिरुच्यते स पदान्तपदाद्योर्वेदितव्य
इति सन्ध्यपवादो भवति स्वरयोः व्यञ्जनयोः स्वरव्यञ्जनयोस्त्रिप्रकारः पूर्वः स्वरो भ
वति पश्चाद्व्यञ्जनानि व्यञ्जनानि वा पूर्वाणि भवन्ति पश्चात्स्वर इति स्वरयोर्भवति यथा ग्रा
इदम् पदम् वरुण इह वरुणेह व्यञ्जनयोर्भवति यथा सम्यौमि संयौमि सम्वपामि सं
वपामि स्वरपूर्वो भवति यथा इषे त्वा इषेत्वा ऊर्जे त्वा ऊर्जेत्वा व्यञ्जनपूर्वो भवति यथा उ
त् पतम् उदेतम् परिभाषासूत्रमेतत् न परकालः पूर्वकाले पुनः ४ सन्त्रिणः कालाइति
वक्ष्यति तत्र यः परकालः सन्धिः स पूर्वकाले संयोगस्य नित्य पुनः प्राप्नुवन्न भवति यथा प्रक्रा
रोपधो यकारमिति नकारोपधस्य यकारो विहितः स्वरप्रत्यये महाँ इन्द्र इति यथा कर
एव पूर्वो यकारमरिफित इति अवर्णपूर्वस्य विसर्जनीयस्य यकारो विहितः स्वरप्रत्य

३८
55

ये याः ओषधीरिति ततोऽभिशब्दस्यासंलक्षणमक्रम् यवयोः स्वरमध्ये लोपश्च नित्यमाचार्यः स
न्तराः कालाः ५ कालाधिकारः हि: अन्तरा येषां संधिकालानां ते ऽन्तराः कालाः कालश्च स्वःस्या
पर्यायः ६ क्रमस्योदाहरणम् विसर्जनीयः ६ विसर्जनीयसंधिरधिकृतश्च नित्यमाचार्यः च
छयोः शम् ७ चकारछकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः शकारमापद्यते चकारे यथा वाजः
च मे वाजश्च मे छे यथा अग्नीवयः छंदः अग्नीवयश्छंदः तथयोः सम् ८ तकारथकार
योः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः सकारमापद्यते तकारे यथा आखुः ते पशुः आखुस्ते पशुः न
मः ते रुद्र नमस्ते रुद्र विसर्जनीयश्चकारसंधिरपि संहितायामनविपत्ते अन्तोऽपोदाहरणं दी
यते कः यकारः कस्यकारः प्रत्ययसवर्णम्मृदि शाकटायनः ९ शषसा समस्तात् ऊष्माः

प्रा.
शा.

४५
45

मन्त्रेत्वके ष्वपरभूते ष्वविसर्जनीयः परसवर्णमापद्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन यथाप्राप्सुःशिशानः
अप्सुशिशानः अप्सुःशिशानः अदितिःषोडशाक्षरेण अदितिष्षोडशाक्षरेण देवोवःसविता देवोवस्सविता अवि
कारं शाकल्यःशषसेषु १० विसर्जनीयस्य विकारमन्यमन्यते शाकल्यःशषसेषुपरभूतेषु यथा अ
प्सुःशिशानः अप्सुःशिशानः अदितिषोडशाक्षरेण अदितिःषोडशाक्षरेण देवोवःसविता देवोवःसविताय
कन्नाकुपयोःपफयोश्च ११ अकारान्विसर्जनीयं मन्यते ककखयोःपफयोश्चमध्यमयोः शाकल्यः कखयोर्भवति य
था विष्णोःक्रमः विष्णोःक्रमः ततःखनेम पफयोर्भवति यथा देवसवितःप्रसव देवसवितःप्रसवयाःफलिनीः
याफलिनीर्याःअफलाः कखयोःपफयोश्चेतिष्टयर्थमासकरणमन्यत्रार्थम् जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ शाकटा
यनः १२ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ विसर्जनीयस्यापद्यते यथा मे रक्षम् कखयोर्जिह्वामूलीयमापद्यते पफयोरुपध्मा

कं प्रातिशाख्यभाष्ये १

स्यमनेन करवयोर्यथा विसोक्रमः विसो क्रमः ततःखनेम तत खनेम पफयोर्यथा
ब्रसोपवित्रम् ब्रसो पवित्रम् याःफलिनीः या फलिनीर्योऽग्रफला लघुदिजिनरे १३ म
न्तेतकाः शषसाः जिन्तेतकादेशौ प्रथमोशषसाश्च तत्र शषसे ७ प्रत्ययस्तु वर्गमिति विसर्ज
नीयसंधिस्कः अतःइहदशैवजिन्तेतकाग्देने लुकलुप्यते विसर्जनीयोमन्तेतकेजिनरेपरतः
यथा अन्यःस्य अन्यस्याथोवोभहीय स्पालीभिःस्पालीः स्पालीभिस्पालीरामोति मदिजिस
रइतिकिम् स्वलितःनार्द्रः स्वलितस्ताद्रोंःरिष्टनेमिःस्वलि उपवसनेपीवः १४ उपवस
नेप्रत्ययेपीवशब्दस्यैवपीविसर्जनीयोलुप्यते यथा पीवःउपवसनानाम् पीवोपवसनानाम्
सःऽोसधीमयोः १५ सपदसेवपीविसर्जनीयोलुप्यतेऽोसधीमयोः प्रत्ययोः ऽोसधीयथा सःऽो

प्रा॰
शा॰

षधी सौषधीरनुरुध्यसे इमयथा सः॥ माम् सेमान्तोहव्यदातिज्ञघाणाः व्यंजनेच १९ व्यंजने
चप्रत्ययेसपरःसंबंधीविसर्जनीयोलुप्यते यथा सः॥ नः मनोवोषिश्रुधीहवम् सः॥ जायसे सजा
यसेमथ्यमानः व्यंजनइतिकिम् सः॥ अग्निः सोऽग्निर्योविसर्गदेणे स्यपषच २० स्यप
षपदयोःसंबंधीविसर्जनीयोलुप्यते व्यंजनमात्रे यथा स्यः॥ राध्यः पषस्पराध्योहषा स्यः॥ वा
जी पषस्त्वाजीतिपाणिम् पषः॥ व्वागः पषव्वागः॥ पुरोऽश्वेन निशब्दोबहुलम् २१ निश
ब्दःपदान्तीयोलुप्यतेबहुलम् शृङ्गा शृङ्गाणीतिप्राप्तेयथा चत्वारिशृङ्गात्रयोऽस्यपादाः प
दा पदानीतिप्राप्तेयथा त्रीणिपदाविचक्रमे बहुलग्रहणान्नुविवृत्रचलोपोभवति यथा
यतातेःस्त्रग्ध्येनामानि क्वाचिदिकारमात्रस्यभवति पमन पमतीतिप्राप्तेयथा पमंत्मादया

४६

ति ऋवित्रकारमात्रस्य भवति इक्षुक्षीरम् निक्षुक्षीरमिति प्राप्ते यथा इक्षुक्षीरमथरस्य इत्यो
भूतपदार्थेन प्रत्यर्थे बहुलग्रहणम् प्रतितावध्याये १५ अस्मिन्नध्यायशेषे येन्नः पदस्या
गमाविकारस्तुवर्त्तते नेत्रनिमित्तिकरणे परत्रावस्थितेन भवंतीति सूत्रार्थः यथा श्रेय
स्कर श्रेयःकरोति चतुष्काः चतुःपाद इति सर्पीषम् सर्पिःसामिति पूर्ष्ठोरो पूःसाहाविति दृ
उष्मः उद्देमइति वनषंदः वनसद इति स्वरसराय स्वरसंपाद्येति सुखेंदु सुखेदेति उद्
तत् उपसृत्रिति सषाव समावेति पुरीषवाहणः पुरीषवाहनइति मामहातः ममहा
नइति हलिमाँ २३ इवः हलिमानवेति अध्यायशेष इति किम् तवसरमिति तवः तरम्
अत्रेति करणे परत्रावस्थितेपि सकारो वर्णनपद अस्य विधेःप्राग्भूतत्वात् इतिवक्तव्यायाम्ः

ति कविसर्गकारमात्रस्य भवति इष्कतीरम् निष्कतीरमिति प्राप्ते यथा इष्कतीरमधरस्य इस्ये
भूतपदार्थेन प्रत्यक्षार्थे बहुलग्रहणम् अतितावयाये १९ अस्मिन्नध्यायशेषे येन्नः पदस्था
गमाविकाराश्च वक्ष्यन्ते तेऽनितोऽइतिकरणे परत्रावस्थितेन भवन्तीति सूत्रार्थः यथा श्रेय
स्कर श्रेयःकरोति चतुष्पाः चतुःपाइति सर्पीम् सःसामिति पूर्वाह्णो पूःसाहाविति हू
ष्मः हुंदमइति वनषदः वनसदइति अवरसगाय अवरपगायेति सषंद सचंदेति इड
तन् उष्कतित्रिति सषाव समावेति पुरीषवाहणः पुरीषवाहनइति मामहानः ममहा
नइति हस्तिमा २१ इवः हस्तिमानवेति अध्यायशेषइतिकिम् तवस्तरमितितवः तरम्
अत्रेतिकरणे परत्रावस्थितेपि सकारो वयनयव अस्य विधेः प्राप्तत्वात् इतिवक्तव्यम्
:

प्रा॰
शा॰

इतिकरणान्तरनोयन्तुनः पदवचनेनवर्च्चीशाद्देनोच्यते नत्रैतिवत् इनाविव यथाइति
करणेपरत्रावस्थिते आगमाविकाराश्चनभवंति एवमिहापिनभवंति यथाश्रेयःकरः
वत्तःपाः सःसाम पः सायै ऊःदमः ववसदः अवरःपराय सः वंडः ऊपुतन् सःमा
व पुरीषःवाहना ममःहानः हृष्टिमानःइव एवंलाङः लोपागमविकाराश्चनैवेतिकर
णेस्यताः अवग्रहस्यचर्चायामितिनाचोपदिश्यते १ ककारपकारयोःसकारम् २१
विसर्जनीयोःपिहतः सपृथ्यादिष्टेककारपकारयोःप्रत्ययोःसकारमापद्यते यद्यप्यत्रावि
शेषेणसकारउक्तः तथापिकेवलपूर्वस्यैवसकारः अकेवलपूर्वस्यतुषकारोऽभिप्रेतः यतः
कृषीचकृमयोःसकारमितिअकेवलपूर्वस्यसकारंविदधाति अतोकेवलपूर्वस्यषकारोभवती

तिनिष्ठीयते भात्रुपयः षकारम् २२ अकंओभावीस्तकम् भात्रुपयोविसर्जनीयः षका
रमापद्यते ककारपकारयोः प्रत्ययोः कंठा पूर्वं स्यात् सकार एव एतयोरुदाहरणा
न्यग्रेतनेसूत्रेऽभिदर्शयिष्यामि अपिकारसूत्रमेतत् आविस्त्रिरिडिडायावसतिर्वरिवः २३
आविः निः इडः इडायाः वसतिः वरिवः इति एतेषां विसर्जनीयः सकारं षकारं वाप
द्यते यथायोगं ककारपकारयोः प्रत्ययोः यथा आविः कृणोष्ठ आविष्कृणोष्ठ निःप
या अस्मन्निष्परसमरीर्विदाम् इडः यथा इडस्पदे समिध्यसे इडायाः यथा इडायास्पदम
सि वसतिः यथा पर्णेवोवसतिष्कृता वरिवः यथा अयपत्रोऽग्निर्वरिवस्कृणोत् दिवोऽ
ककुत्पृथिव्यो २४ दिवइत्येतस्यसंबंधीविसर्जनीयः सकारमापद्यते ककुत्पृथिवीशब्दोव

जेयित्वा यथादिवःपुत्राय दिवस्पुत्रायसूर्याय दिवस्पृष्ठेव्यचस्वतीम् दिवस्पृष्ठेतिष्ठतीम् अक
प्रा॰ कुन्पृथिव्योरितिकिं अग्निर्मूर्धादिवःककुत् दिवःपृथिव्याःपर्योजः रायःसहसःपोषपुत्रयोः २५
शा॰ रायःसहसश्चैतौविसर्जनीयौसकारमापद्येतेयथासंख्यंपोषपुत्रयोःप्रत्यययोः रायः यथा रा
४८ यःपोषेण माबयर्ठरायस्पोषेणसमिषोमदेम सहसः सहसःपुत्रः सहसस्पुत्रोऽअद्भुतः नमसोपा
स्तात् २६ नमसश्चैतयविसर्जनीयःसकारमापद्यतेपरस्ताच्छहे मन्त्रा यथानमसःपारम्
48 नमसस्पारमस्य अपरस्तादितिकिम् आदित्यवर्णन्नमसःपरस्तात् तपसस्पृथिव्याम् २७
तपसश्चैतयेविसर्जनीयःपृथिव्यांप्रत्ययेसकारमापद्यते यथा यत्तोदिवोविभातितपसस्पृ
थिव्याम् अध्वनोरजसोदिवःस्पृशस्पातौ २८ अध्वनः रजसः दिवः स्पृशः पतेविसर्जनीयाःप

मग्निंप्रहिणोमि प्रकृत्यापदान्तः ५० पदान्तीयोनकारोहल्प्रप्रकृत्याभवति समानपदइ
तिप्राप्तिः यथा पितृन्हविषेअत्तवे पृषन्नवत्रेतेन्द्रयम् अक्रन्कर्म्मकर्मकृतः निवति
नसः प्रपीनम् ५१ नि वति नसः प्रपीनम् पतेनकारः प्रकृत्याभवति समानप
दइतिप्राप्तिः नि यथा कृत्वाबध्नुनीकाशाः वनि यथा ब्रह्मवनित्वाक्षत्रवनि नसः
यथा वार्ह्नीनसस्ते मत्याश्ररणाय प्रपीनम् यथा प्रपामप्रपीनमग्ने श्रीमनाऽइन्द्रेके ५२
अयत्वं नकारः प्रकृत्याभवति एकेषामाचार्याणाम्मतेन यथा श्रीमनाः शतपयाः
एकेषामिति किम् श्रीमणाः शतपयाः इन्द्राग्नी चित्रभानो वार्त्रघ्नेन्द्रः षण्नन्त्ववयो
निः पुरोनवाकयाभिः पुरोनवाकास्वम्म्नम् ५३ इन्द्राग्नी चित्रभानो वार्त्रघ्न इःश्रम

म् भुवयोनिः पुरोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्याः चर्म्मण्वम् पनेचनकाराः समानपदइति
प्रा॰ प्राग्गणकाराः प्रकृत्याभवन्ति इन्द्राग्नीयथा इन्द्राग्न्योरुज्जितिम् चित्रभानो॰ यथा इ
शा॰ न्द्रायाहिचित्रभानो॰ वार्त्रघ्नम् यथा इन्द्रस्यवार्त्रघ्नमसि ऊःघ्नम् अपऊःघ्नम् ४
४९ एव भुवयोनिर्यथा भवतिनिर्भुवयोनिः पुरोनुवाक्याभिः यथा ऋचःपुरोनुवा
क्याभिः पुरोनुवाक्याःयथा पुरोनुवाक्यायाज्याभि चर्मण्वम् यथा साध्येभ्यश्चर्म्मण्व
49 म् नवर्गेच ५४ नवर्गेच प्रत्ययेऋवर्णरेफेभ्यउत्तरोनकारः प्रकृत्याभवति यथा त्वष्टृ
होत्राः अवकृन्तेनतालु स्यादनन्तऋकारे ५५ षकारादनन्तरोनकारऋकारेप्रत्ययेप्र
कृत्याभवति यथा उग्रस्तेषन्नमाः शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोपि ५६ शकारलका

ननकारव्यवहितत्वात् नकारस्य स्वरयवहकपंमव्येनपद्यते निषत्सायस्वाहोऽस्त्यितात्य
रथवाहणं यथा रथ वाहनम् थकारेणव्यवधानादप्राप्तिः अतोनिपात्यते रथवाहण
ऽहविरस्यनाम इन्द्रयणम् यथा इन्द्रः पानम् इनःउन्नरमसमानपद त्वादप्राप्तेण
त्वेनिपात्यते इन्द्रयणं प्रथमोऽध्यानिष्टुन्त परिणीयतेयथा परिनीयते सोऽध्वरा
यपरिणीयतेकविः समिन्द्रणः यथा इन्द्रनः समिन्द्रणोमनसानेषिगोभिः उरुष्याणः
यथा उरुष्यानः उरुष्याणोअघायतः समस्मात् रक्षाणः यथा रक्षनः रक्षाणोब्रह्मणस्प
ते षुणः यथा षुनः मोषुणइन्द्रात्र षुणः यथा अभीषुनः अभीषुणः सखीनाम् षुणय
था गोमदूषुनासत्या गोमदूषुणासत्या स्वर्णं यथा स्वःन स्वर्णघर्मःस्वाहा अस्थूरिणो

प्रा॰ यथा सस्फरितौ प्रस्फरिणौगार्हपत्यानि सन्न प्रणश्रासंश्वियथा प्रतःश्रास

शा॰ ंश्वि प्रणश्रासंश्विनारिषः श्रासंश्विनिकिम् भगप्रनोजनयगोभिः परिण

ऽइतिशाकटायनः ८८ परिणऽइतिनिपात्यनेशाकटाय नाचार्यस्यमतेन यथाप

५० रिनः परिणोहृदस्यहेतिः शाकटायनऽइतिकिम् परिनोहृदस्यहेतिः प्रनेतिनदा

50 तिहिनोमीनाम् ८९ प्रस्वर्णणन् नेतिनदातिहि नोमि यथोशाहरूपाणिनकारोण

कारमापद्यतेसंहितायाम् प्रत्रनेतिनदास्योर्हन्तग्रहणमतः सर्वप्रत्ययान्तयोर्भवति

हिनोतेस्तुविकरणनिर्देशाघत्रविकरणेनचैवभवति नति यथा प्रनय प्रणयदेवा

ब्रम् नदाति यथा प्रनदानः ष्मग्नेजातान्प्रणुदानः हिनोमियथा प्रहिनोमि कश्यद

स्च वन्दारुम्माकिः ७४ वन्दारुःमाकिः अनयोर्विसर्जनीयस्य सकारः षकारमापद्यते सं
हितायाम् तथयोः सम्मिति विसर्जनीयस्य सकार उक्तस्यैव षत्वम् यथा वन्दारुः त्वे व
न्दारुष्टे तेत्वैवन्देअग्ने माकिः ते माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् सहेः पृतनायाः ७५ पत
दपि निपातनस्त्रत्वम् अभाविष्टर्वत्वात्वकारो न प्राप्नोति स निपात्यते यथा पृतनासाह्या
यच पृतनाषाह्याय च सपिरप्रदितिः ७६ सपिः अर्चिभ्रुः अदितिः एतेषां विसर्जनी
यसकारः षकारमापद्यते संहितायाम् सपिः यथा सपिः नव सपिष्टव सोओषधीः अर्चि
भ्रुः यथा अर्चिभ्रुते अर्चिभ्रुष्टे देवसोम अदितिः यथा अदितिः त्वा अदितिष्ट्वा देवी वायुरग्नि
रग्नेरेकारे ७७ वायुः अग्निः अग्नेः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकारमापद्यते एकारादौ परे यस्मये

प्रा॰ शा॰

यथा वायुःते वायुष्टेधिपतिः अग्निःते अग्निष्टेधिपतिः अग्नेस्त्वा अग्नेष्ट्वास्येन पकारात
रइतिकिम् अग्निस्तिग्मेन अग्निस्तिग्मेनशोचिषा अग्नेःतनूः अग्नेस्तनूरसि सकारपरेच २८
सकारःपरो यस्मादेकात्तरान्नतथोक्तः तस्मिन्नेकात्तरेप्रत्ययेचशब्दादपत्तनपदसंवोधिवि
५२ सर्जनीयसकारः षकारमापद्यते संहितायाम् यथा बृहस्पतिःत्वासत्रे बृहस्पतिष्ट्वासत्रेप्र
जापतिःत्वासादयतु प्रजापतिष्ट्वासादयतु सकारपरइतिकिम् विसस्त्वाक्रमताम् सवितु
51 स्त्वाप्रसवे मातृभिरर्चिभिःपायुभिर्वरूत्रीः २९ मातृभिः अर्चिभिः वरूत्रीः एतेषांचपदा
नांविसर्जनीयसकारःषकारमापद्यतेयकात्तरेप्रत्यये मातृभिः यथा मातृभिःत्वम् मातृ
भिष्ट्वं अर्चिभिः यथा अर्चिभिःत्वम् अर्चिभिष्ट्वम् पायुभिर्यथा पायुभिःत्वं पायुभिष्ट्व

रमापद्यते यथा परिसिंचति परिषिंचति अभेश्च ८५ अभेरुपसर्गाच्चपरः सिञ्चतेः स
कारः षकारमापद्यते संहितायाम् यथा अभि सिञ्चामि अभिषिंचास्यसौ अव्यव
हितोपि ८६ अकारव्यवहितोप्यभेरुत्तरः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्
यथा अभि अभिसिंचन् याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन् वेर्यदयः ८७ वेरुपसर्गात्परः
सकारो यकारोदयः षकारमापद्यते विस्यामि तन्ते विष्याम्यायुषोनमध्यात् यकारोद
य इति किम् विस्रः पश्यव्यन्तरिक्षम् हेर्मिथोदयः ८८ हिशब्दात्परः सकारो मकारोदयो
वा थकारोदयो वा षकारमापद्यते मकारोदयो यथा हि स्म अस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः
थकारोदयो यथा हि स्था आपो हि ष्ठा मयोभुवः परेश्च ८९ परिशब्दाच्च परः सकारः

प्रा॰
शा॰
१२
52

षकारमापद्यते यथासंभवं मकारोदयः थकारोदयश्च संहितायाम् यथा यविस्य येष
न्नरिति यश्च यद्यविष्ट निःस्मात्तनोः १० नेरुपसर्गात्स्थयोः स्थायस्तन्योपीन्वोः सकारः ष
कारमापद्यते संहितायाम् यथा निष्ठायताम् आप्यायतान्निष्ठापताम् निष्ठनिहि निष्ट
निहिड्डरितावाधमानः नमतो ११ नमतेरित्येतस्मिन्नुत्तरपदे निरुपसर्गे संबंधि विसर्ज
नीयसकारः षकारमापद्यते यथाग्निः नमत्तः स्वपयानिष्टनक्तः अनोःस्तवन्नाम् १२
अनोरुपसर्गात्परः स्तवन्निसकारः षकारमापद्यते यथा अनुस्तवंति अनुष्टुवन्तिष्ट
वैथा उपस्थम् १३ निपातनसूत्रमेतत् भाविष्यत्तत्रस्य सकारस्य षत्वमित्युक्तं समा
नपदे इहत्नविसर्जनीयेनव्यवधानात्त्र प्राप्नोति अतःषत्वं निपात्यते उःस्वस्थम् अपष्ठःष्टस्य

म् वरूत्रीः यथा वरूत्रीस्त्वा वरूत्रीष्टा देवीः षानयोर्मूर्द्धन्यम् ८० षकारात्परो नकार
णकारो मूर्द्धन्यमापद्यते विकारी यथा सन्नमिति परिभाषितत्वात् नकारस्य टकारस्य का
रस्य ठकारः यथा वरूत्रीष्टा ह्लस्यास्वरेष्टुः प्रकृत्या नानापदस्थे नकारे ८१ इतउत्तरं
प्रकृत्या सकारो भविष्यति समानपदस्थः नानापदस्थस्त्वयः प्रकृतिभावः सनकारे प्रत्येन
यः अपवादस्तत्रमेनन् अनुसंतनोतु बृहस्पति सनस्य समसमिद्दाय स्मेर्दशमभिसत्वा
भिसंविशन्तु समस्याः प्रतिस्थलस्य समलेपत्नीसंयाजान्कतस्यलाञ्छिसकोरदिविस्पृशा इदि
दिस्पृशं सोऽरक्तास योरक्तामाभ्यात्रितिरिः सीसेनसीसाः सीसमस्थुसतिगोसनि प्रति
सहू प्रतिसटत्तासस्पृशत्स्वि शात् ८२ अनुसन्तनोतु बृहस्पतिस्तनस्य समसमिद्धा

प्रा॰ य सुसंदृशम् अभिसत्वा अभिसंविशन्तु सुमस्याः प्रतिस्खलम् मुसले पत्नीसेयाजा

शा॰ न् क्रतुस्थला अङ्गिमकाः दिविस्पृशः हृदिस्पृशम् हिꣳसीः अकत्तामयोः अकत्तामार

भ्याम् तितिरिः सीमेन सीमा सीमम् पश्सति गोसनि प्रतिसृटउ. प्रतिनिसृट

५३ त्तामः चतस्त्रिꣳशात् पतेसकाराः प्रकृत्याभवन्ति सकारः षकारंप्राप्नोति सतिविष्य

न्नइति सूत्रार्थः इदानीमुदाहरणानिदीयन्ते अनुसत्वनोतुयथा इदमेकमेंदेवीर्य

53 मुत्रोनु सत्वनोत बृहस्पतिसुतस्ययथा बृहस्पतिसुतस्यदेव सुसमिद्धाय यथासुस

मिद्धायशोचिचे सुसन्दृशम् यथा सुसन्दृशन्त्वावयम् अभिसत्वायथा अभिवीरोः५८

अभिसत्वासहोजाः अभिसंविशन्तुयथा इन्द्रमिवदेवाःअभिसंविशन्तु सुमस्याः यथा

थिविदिव्युपरिचर्षणिशाकुनियासिभ्यः ८४ पृथिवि दिवि उपरि शाकुनि यासि एतेभ्यो च
र्षणि भाविभ्यःपरःसकारः प्रत्यकृत्याभवतिसंहितायाम् पृथिवि यथापृथिविसदन्त्वा दि
वि यथा दिविसदन्देवसदम् उपरि यथा उपरिसदोङ्वसवन्नः चर्षणि यथा चर्षणीसहो
त्वेन शाकुनि यथा शाकुनिसादेन यासियथा प्रवयासिसीष्टा ऋषरेभ्योनकारोणकारं
समानपदे ८५ ऋकारषकाररेफेभ्यउत्तरोनकारोणकारमापद्यतेसमानपदे ऋकाराद्भव
ति यथा नृणाम् षकाराद्भवतियथापूष्णः रेफाद्भवति यथा पूर्णा एतेप्रत्ययनका
राःऋषरेफेभ्यउत्तराः सन्तोणकारमापद्यन्ते प्रयेनावन्तस्त्वार्थोव्याकरणविषयप्रदर्शना
र्थंक्रियते स्वरयवहकपेषु ८६ स्वरेयकारवकारहकारैः कवर्गपवर्गाभ्यांच्चव्यवहितो

नकारः ऋषेभ्य उत्तरो णकारमापद्यते संहितायाम् यथा नृमणाः तृतीयमस्मन्नृम
प्रा॰ णाः पुरीषवाहनः अग्ने पुरीषवाहणः प्रवाहनः विभूरसि प्रवाहणः ऋषेभ्य इति कि
शा॰ म् वह्निरसि हव्यवाहनः समानपद इति किम् प्रनोयच्छत्वर्यमा निषस्मापरथवाहणामि
५४ न्द्रः यणम् परिणीयते समिद्दणः उरुष्याणो रक्षाणः सुरणः भुरणः भुरणासत्यास्वर्णो स्थूरि
णो प्रणः प्रास्थं खि ८७ निषस्माय रथवाहनानाम् इन्द्रयणाम् परिणीयते समि
59 न्दणः उरुष्याणः रक्षाणः सुरणः भुरणः भुरणासत्या स्वर्णे प्रस्थूरिणो प्रणः प्रास्थं
खि यत्नेच णकारान्तियात्यन्ते यदत्र लक्षणेनाप्राप्तं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् यथा नि
षस्माय प्रत्र द्वयोर्नकारयोर्णत्वं निपात्यते प्रथमस्पृतवर्गे चेति निषेधः उत्तरस्य प्रेम

वोष्विन्ता नमः यथा विश्वायुःशर्मसप्रथानमस्यथे पतितालव्यस्वरोदये ३५ पतिशब्दे
तालव्यस्वरोदयेप्रत्ययेयत्ननपदमेवन्त्यीविसर्जनीयः सकारमापद्यते यथा वाचः पतिम्
वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् नये ब्रह्मणःपते ब्रह्मणस्पतेत्वमस्य वाचःपतये वाचस्
स्पतयेपवस्व पदेच ३६ पतिशब्देचपदेपतद्भवति नपदावयवेयथा वाचःपतिम् वा
चस्पतिम् पदइतिकिम् यतोजातःप्रजापतिः परमेष्ठाभिपीतः प्रजापतिः नपरु
षःपरुषि ३७ परुषइत्ययंविसर्जनीयः परुषिप्रत्ययेनसकारमापद्यते यथा परु
षःपरुषस्परि समानपदेचेतिप्राप्तस्यप्रतिषेधः वाजपतिर्वासःपरिदिघिषुरन्नःपर्श
व्येनान्नःपार्श्वमितिच ३८ वाजपतिः वासः परिदिघिषुः अन्नः पर्शव्येन अन्नःपार्श्व

प्रा॰ मित्येतेविसर्जनीयाः यथाप्राप्तेनसकारषकारावापद्यन्ते वाजपतिः यथा वाजप
शा॰ तिः कविः कविष्कारत्कपिष्ठितिप्राप्तिः वासः पल्यलीन परिदिधिषुःपतिम् समानपदे
चेन्नुभयोःप्राप्तिः भ्रातुःपर्शव्येनयथा भ्रातुःपर्शव्येनोग्रम् भ्रातुःपार्श्वम् यथाभ्रातुःपार्श्वम
५५ ह्रादेवस्य समानपदेचेन्नुभयोःप्राप्तिः अहःपतौरेफम् ३९ अहरित्ययंविसर्जनीयः
पतिशब्देप्रत्ययेरेफमापद्यते यथा अहर्पतयेस्वाहा समानपदइतिप्राप्तेसकारे तदपवा
55 दोरेफः परश्चमूर्द्धन्यम् ४० इतउत्तरंलोपागमवर्णविकारान्वक्ष्यामः तेतावक्षविष्यन्ति प
रश्चदन्त्योमूर्द्धन्यमापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् स्वर्षःसाधुसहयोः ४१ स्वःषःपतौविसर्ज
नीयोरेफमापद्यतेयथा संस्वःसाधुसहयोः प्रत्यययोः परश्चदन्त्योमूर्द्धन्यमापद्यते स्वःयाः

ष्या सःसाम् स्वर्वामण्डोहजनस्य गोपाम् हः यथा हःसाहौ हर्वाहौषु ज्ञेयाम् उकार
न्तर्दे ४२ ऊरित्यये विसर्जनीयउकारमापद्यते दकारे प्रत्यये उकारात्परस्य दन्त्यो मूर्द्धन्यमाप
द्यते यथा ऊढ्भः परिनेह्रुभोरण्यः नाशेच ४३ नाशेव प्रत्यये ऊरित्यये विसर्जनीयउका
रमापद्यते उकारात्परस्य दन्त्यो मूर्द्धन्यमापद्यते यथा ऊःनाशः ह्रणशः सर्गमुदाहरण
म् पुरोदाशे ४४ पुनः इत्यये विसर्जनीयो दाशे प्रत्यये उकारमापद्यते परस्य मूर्द्धन्यम्
यथा पुरुःदाशः अत्ररूपसिद्धिः विसर्जनीयादेशस्योकारस्य चोपधाकारस्य च उवर्णे
ओकारमित्येकादेशो ओकारः ततः परस्य दकारस्य डकारः पुरोडाशोर्हवींषि इष्या अत्रसौवा
हौ सकारो डकारम् ४५ अत्र शषाह्वःसान्तः तस्य वाहौ प्रत्यये सकारो उकारमापद्यते य

प्रा॰ शा॰

५६

ध्यायुतमः वारम् अनड्वाहमेत्वारभामाह ओकारमितः सिन्धुतौ सोपधः ४९ इतः शब्दे
ब्दन्यौ विसर्जनीयउपधा सहितओकारमापद्यते सिन्धुतौ प्रत्यये परस्य मूर्द्धन्यम् यथा इ
तः सिंचत परीतो षिञ्चता सुतम् षड्दशदन्तयोः संख्यावयोर्थयोश्च ४७ षडित्येवं त
स्माच्छब्दात्परो दन्त्यो वर्णः सोपधओकारमापद्यते दशदन्तयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं संख्या
वयसोरभिधायकयोः यथा षड्दश षोडशा च मे षड्दन्तास्यस्येति षोडन् एतच्छिष्य
कुल्यादनार्थम् नहि संहितायामुदाहरणं लभ्यते नः आपादनाउस्वरात् ४८ आपाशब्दा
त्परस्तकारः परस्य मूर्द्धन्यभिनिनेन मूर्द्धन्यमापद्यते सर्वेदापाशब्दाआउस्वरशब्दात्परो न भवे
ति यथा दारुम्नापातः गोयाकालकारावीयाटः अनाउस्वरादिति किम् शाह्यायाउस्व

56

णव्यानम् वनसदोवेदोरेफेण ४९ वनशाद्वः सदशाद्वे प्रत्यये रेफेण व्यवधीयते सचेदनश
ह्रौ वेद्शाद्वात्परो न भवति यथा वनसदः वनर्षदो वायवो न सोमाः अवेद् इति किम् वर्हिष
देवेद्वनसदेवेट् पत्यौ च सकारेण ५० पतिशाद्वे च प्रत्यये वनशाद्वः सकारेण व्यवधीय
ते यथा वनपति वनस्पतिः शामितादिवः ऋतावरौ च पतिपरयोः ५१ ऋतः अवरश्च
शाद्वौ सकारेण व्यवधीयेते यथासंख्यं पतिपरयोः प्रत्यययोः यथा ऋत पते ऋतस्पते त्व
मूर्जां मातरङ्कुत अवर पराय अवरस्पराय शेरवध्यम् तद्बृहतोः करपत्योः स्तलोपश्च ५२
तत् बृहत् तयतौ करपतिशाद्वयोः प्रत्यययोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं सकारेण व्यवधीयेते पूर्व
पदयोश्च तकारस्लोपो भवति यथा तत्करात् तस्करो १।८।३ तत् बृहत्पतिः बृहस्पतिः परि

मा॰ शा॰ कृतेशकारेण ५३ परीत्येतत्पदं कृते प्रत्ययेषकारेणाव्यवधीयते यथा परिकृताः परिष्कृताः शुक्राः चन्द्रे सशकारेण ५४ चन्द्रे प्रत्यये सशब्दः शकारेणाव्यवधीयते यथा सुचन्द्र उभे सुश्चन्द्रसर्पिषः उपुत्तन्योदकारम् ५५ उपुत इत्येतस्य शब्दस्य पकारो दकारमापद्यते यथा उपुत्तन्त सन्त्स्वयारान्स्वहतीनुत्तन् भाविम्याः सर्वष्ठ समानपदे ५८ ऋक एको भावीन्नक्रम भाविम्य उन्नरः सकारः षकारमापद्यते एकपदस्थो चेन्नाविसकारो भवतः यथा गोस्थानम् व्रजं गोष्ठानम् परमेस्थी परमेष्ठाभिधीतः समावस्थाव सोमम् सीमयाम सीषयामेन्द्रव भाविम्य इति किम् ध्रुवसदन्ना समानपद इति किम् विसीमतः सुरुचः ऋनस्वाराद्वनत्स्वोत ५७ ऋनस्वाराद्वपरः सकारः ष

प्रत्ययेसकारमापद्यते अध्वनः यथा अध्वनःपात इषाध्वनस्पातिंद्राय रजसः यथा रजसःपा
ति रजसस्पात्यन्त्रौ दिवः यथा दिवःपात सन्तोदिवासदिवस्पातनक्तम् पातादिति पातग्रहण
म् अतइहापिभवति देवदिवस्पाहि स्पृशः यथा सर्वंस्पृशस्पाहि अध्वनस्कृधिंति च ८ अध्व
नः प्रत्यये विसर्जनीयः कृधिंत्येतस्मिंश्च प्रत्यये सकारमापद्यते यथा सकारमो ९ अध्वनस्कृधि स
मानपदेव १० एकस्मिंश्चपदे यो विसर्जनीयः सकारषकारयोः प्रत्यययोर्यथायोगं सकारं षका
रं वापद्यते यथा श्रेयः कर श्रेयस्कर भूयःकर भूयस्कर आयुःपाः आयुष्पाः पराववसाने ११
अवसानस्य परीक्षेतस्मिन्पदे प्रत्यये अयपलनपदसंबंधो विसर्जनीयः सकारमापद्यते यथा ओषध
यःपरि दिवःओषधयस्परि अवसानइतिकिं नमसेहेडःपरितेहणनु कविष्करान्कृधिभ १२ कविः

प्रा॰
शा॰

५८

58

करत् कृधि यतेषु च पदेषु प्रत्ययेषु अप्यनन्तपदसंधावपि विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते
कविः यथा वसुःकविः सःइयानो वसुष्कविः करत् यथा यथानो वसुः करत् यथानो वसुस्कर
त् कृधि यथा पुनः कृधि सत्तु पेनः पुनस्कृधि कृधीषु कृधौ सकारम् ३३ कृधौ च प्रत्यये कृधीरित्यत्र वि
सर्जनीयः सकारमापद्यते यथा कृधीः कृधि समस्याः कृधीस्कृधि ननु कविष्कारात् कृधि इति कृधौ कृ
धीरिति विसर्जनीयस्य सकारः प्राप्तः किमनेन सूत्रेण क्रियते यतन्न्वर्थं कण्ठोपयस्य षकारो भिप्रेतः
समाभूदिति सकारविधानम् अस्मात् सूत्रापकादकंठोपयः षकारमापद्यते इत्येनदध्यवस्यामः स
दोघोर्नमस्कृतमितापत्येषु ३४ सदः घोः नमः यतेषां त्रयाणामपि विसर्जनीयः यथासंख्येन कृतेपिताप
प्रत्ययेतेषु पदेषु प्रत्ययेषु सकारं षकारं चापद्यते सदः यथा येषामप्सु सदस्कृतम् घोः यथा उपहूतो

शवि यत्रेहस्वस्वरावकारे प्रत्ययेदीर्घमापद्यन्ते अश्व यथा अश्वावतीं सोमावतीम् र
श्मि यथा रश्मीवतीमास्वतीम् मनि यथा प्रदेवायमनीविदे सुमति यथा सुष्टुतिर्ऽस
मतीद्वयः स्व यथा स्वाविद्रोमी सुतविप्रजूतः सुतावतः चारय यथा समेंगिचारयाद्वस
न्त्वृणि यथा उष्टो गृणीवान् सेरिमायः देवानां सत्त्वमपसेदिमाचयम् इन्द्रियय इन्दि
यावान्मदिन्तमः पारय यथा हहस्पतेपारयावसूनि चित्रयथा चित्रावसोस्वस्तिनेपारमशी
य भद्गुरयथास्वश्वारं भङ्गुरावताम् वयुन यथाविहोत्रादयेवयुनाविदेकः अश्वस्य यथा पकन्न
ष्टुरस्वस्याविशल्ला रूदय यथा उतामघवन्नाद्रदयाविपश्चित् पुष्प यथा परुष्णदरन्नपुष्पावि
शल्ला ऋतयथा ऋतावानमस्हिसम् श्रमियथा श्रमीवर्णोष्टाचत्वारिंशः श्रवन यथा रद

म्मे पावनाय वचः अग्नि यथा अग्नीवासे पाहिरण्यपान्यस्मै अर्क्कः यथा अर्क्को विश्वानराय विश्वाभ
प्रा॰ वे शक्रिः यथा [illegible] श्रितः शक्रीवन्तो गभीराः पुरु यथा उमाउतापुरुवसो शचि यथा श
शा॰ चीवसे नाश्ववाहिरण्यपान् ९९ अश्ववदित्येतन्पदन्नदीर्घमापद्यते हिरण्यशब्दापरं भवति
५५ यथा आपवस्वहिरण्यवदश्ववत् अभिविश्वेषुं वीरविश्ववत्महन्नवाजयन्तेषु १०० अभीज्ये
तन्पदं विश्वेषम् वीरविश्व वन्म हव्यवाजयन्नः इत्येतेषु प्रत्ययेषु न दीर्घमापद्यते विश्वे
59 षम् यथा स्वराभिविश्वेषम् वीरयथा अभिवीरोअभिसत्वासहोजाः विश्वः यथा इमां
वाचमभिविश्वेगृणन्तः वन्म यथा अभिवन्मन्त्रसमरेष्वयेनवः हव्ययथा अभिहव्येवर्द्धमान
ञ्चियाहम् वाजयन्तः यथा अश्वामवाजमभिवाजयन्तः अश्वस्यवाजिनश्चित्त १०१ अश्वस्यवा

रसकारव्यवहितः वर्गास्त्वृते मध्यमास्तु वर्गेत्तुरि मध्यमाः चटतवर्गाः तैस्तु व्यवहितो नका
रऋषरेभ्य उत्तरः प्रकृत्या भवति शकारव्यवहितो यथा दृशानो रुक्माः सम्राडसि कृशानु ल
कारव्यवहितः यथा निर्ऋतिनिर्जर्जल्पेन सकारव्यवहितः यथा प्रपार्श्व रसेन वरुणः च
वर्गव्यवहितः यथा प्राचीनं ज्योतिः अग्नेश्चरश्मिरोचना टवर्गव्यवहितः यथा त्रैष्टुभेन छन्द
सा आनुष्टुभेन छन्दसा तवर्गव्यवहितो यथा रथेनाजयन्त आर्त्नी इमे नत्वाशिलिसि वर्गम
ध्यमव्यवहितोपीत्यनेन सूत्रेण एतैर्वर्णैरव्यवहित ऋषरेफेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति
समानपदे इत्यनुक्रमम् तथा ऋषरेफेभ्यो नकारो णकारं समानपदे स्वरयवहकपैश्च
इत्यनेन एतैर्वर्णैर्व्यवहितोपि नकारो णकारमापद्यते समानपदे इत्यनुक्रमम् एवं यथा व

मा॰
शा॰

स्वरयवहकपथतिरिक्ता वर्ण्णोन्तयवशिलिमिवर्गमध्यमाः अतोनेन सूत्रेण न प्रयोजन
म पवन्तर्स्येभ यथालक्षणानुकथनेशिष्यबुद्धिसम्पादनार्थम् दीर्घम् ५७ विसर्जनी
यइत्युपक्रमम्हद्यो व्यञ्जनयोः सन्धौ पेलोपागमवर्णविकारास्ते प्रतिपादिताः अ
६० धुनास्वरस्यव्यञ्जनेनसहसन्धौयः स्वरविकारः स उच्यते ह्रस्वः स्वरो दीर्घविकारमा
पद्यते अधिकारसूत्रमेतत् अस्वरश्मिमतिसमतिस्वसन्तवारयहृणिसेदि इन्द्रि
यपारयवित्र भङ्गुरवपुनाश्वस्यहृदयपुष्पन्तोभ्यवतात्यर्वेशाक्ति पुरु शाविवकारे ५८
60 अस्व रश्मि मति समति स्व सन्त वारय हृणि सेदिम इन्द्रिय पारय वित्र भङ्गु
र वपुन अश्वस्य हृदय पुष्प ऋत अभि अवत अपि अर्वे शाक्ति पुरु

समस्याः कृषोस्त्वपि प्रतिष्कलम् यथा प्रतिष्कलेचातिकशाश्च मसले यथा उलूखलमु
सले पत्नीसंयाजान् यथा शेपुनापत्नीसंयाजान् कनुस्थला यथा पुष्निकस्थलाचक्र
नुस्थलाच अग्निसवयो यथा शितिकत्तोग्निसवयः दिविस्पृशा यथा हृतमतीको
ब्रू हतादिविस्पृशा हृदिस्पृशम् यथा ऋतन्नभद्रं हृदिस्पृशम् यनेयोपदानां सकारो
भाऋपयत्वात्वत्वं प्राप्नोति तस्यैतेन प्रकृतिभावः हिं सीः यथा स्वयितेमैनं सीः अन
स्यारोञ्चनन्यूर्वादिति प्राप्तिः ऋक्सामयोः यथा ऋक्सामयोःशिल्पे ऋक्सामाभ्यां यथा
ऋक्सामाभ्यां संस्वरन्तः कोर्याभ्यान्नुनिप्राप्तिः तितिरिः यथा तितिरिस्तेसर्पाणाम्
यकारान्तरेसकारपरेचेति प्राप्तिः इदमर्थेनचनानापदस्येनकारइति सूत्रावयवः कृतः अम

प्रा॰ याप्तितिरिपदेसकारोनविघतइतिमोहःस्यात सीसेन यथा सीसेनतन्त्रंमनसा सीसाःय
शा॰ था रजताद्धरिणीसीसायुज्यः सीसम् यथा सीसंचमे पशुसनि यथा प्रजासनिपशु
सनि गोसनिर्यथा योगोसनिस्तस्यनरश्चपजस्वः प्रतिसंदश यथा सदङ्चप्रतिसदङ्
६२ च प्रतिसट्टामः यथाप्रतिसट्टासयतन चतस्त्रिंऽशत यथा चतस्त्रिंऽशद्धामिनःत
चात्रभावीविसर्जनीयव्यवहितः स्रतोनैवेहयजशंकाकिमनेनसूत्रावयवेनेति यवेन
61 हि येष्वेपिचतुःशब्दविसर्जनीयव्यवहितास्तिषांघत्वार्थम् यथा चतुःस्तोमः चतुःष्टोमऋ
काररेफाहृदयश्च ८३ ऋकारोदयःरेफोदयः ऋहृदयश्चसकारःप्रकृत्याभवति ऋकारो
दयः यथा निसृभिरस्त्वन रेफोदयः यथा निस्तश्चमे ऋहृदयःयथा वाचोविसर्जने ए

कारमापद्यते भाविसर्वात् यथानष्टं घ्नन्ते पुरोडाशैरं वींषिष्या तत्सर्वादिति किम् अस्त
त्वनास्वाम कानाम्मनांसि करेफाभ्यां च ५० ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमाप
द्यते ककाराद्भवति यथा दिक्षु येचेन्द्राः अभितो दिक्षु अरक्षु अरक्षु रेफाद्भ
वति यथा गीःषु गीर्षु पूःषु पूर्षु न च यत्र पदकारोन्यथाभूते पदे करोति अन्यथा चा
र्थसंहितान त्रैवलक्षणं कर्तुं युज्यते यथा सुमाव सुषाव यत्र पुनः पदकारस्य चार्थसंहिताया
असमानवाक्यत्वेन त्रलक्षणेन घटने व्याकरणस्य विषयः सत्यमेव यदि नाम प्रसङ्गस पत्नी
वदाचार्येण शिक्षासूत्रत्वयं एकविद्याकरणलक्षणं द्रष्टा संज्ञितः एवं संहितायामविद्य
मानेषु घोडाशादिषु लक्षणं द्रष्टव्यम् अथवा यथा पयाहारस्य प्रत्याहरणं सदकाहारस्य

प्रा॰ सत्स्याहरणे पुष्पाहारस्य फलाहरणम् एवमेतदपि एवंचकृत्वाप्रदोषएवेति नेःसीद
षा॰ नेः ७९ नेःपरस्य सीदतेः सकारः षकारमापद्यते यथा निसीदत एदेवर्हिर्निषीदत
समादच ८० नेपरस्य समाद्शाहस्य सकारः षकारमापद्यते यथा निससाद निषसा
६२ दष्टनब्रजः अनुसमासपदार्थप्रारंभः ओकारान्त ८१ ओकारान्तपदात्परः सकारः ष
कारमापद्यते यथा मोस मोषणः उस्रात्कान्त ८२ एकवर्णपदमष्टन्तामिन्त्रकम्
62 उकारान्त्रात्क्तसंज्ञात्परः सकारः षकारमापद्यते यथा ऊंइति उसनः उर्द्धउषणः
अभेश्च ८३ अभेरुपसर्गात्परः सकारः षकारमापद्यते यथा अभिषनः अ
भीषणः सवीनाम परेश्च सिञ्चते ८४ परेरुपसर्गात्परः सिञ्चतेः सकारः षका

जिनश्चितिचादिपदस्यनपूर्वपदान्तोदीर्घमापद्यते यथा अश्वसञ्चाजिनस्वचितिसिमाः
विश्वसहमवसुराट्वसुरेषु १०२ विश्वइत्येतत्पदसइत्येतेषुप्रत्ययेषुदीर्घमापद्यते स
हा यथा विश्वासाहमवसेनूननाय भव यथा अर्वाविश्वानरायविश्वाभवे वसु
यथा विश्वावसुम्८रयिम् वसुमपश्यंपर्वतस्याविश्वावसुः नरश्चामित्रेषुच १०३ नरश्चा
मित्रेषुचप्रत्ययेषुविश्वशब्देदीर्घमापद्यते नर यथा अर्वाविश्वानराय हा यथा विश्वा
ह्राशमेयच्छत मित्र यथा विश्वामित्रऋषिः पृथग्योगकरणशिष्यप्रत्याख्यर्थम् अथ
व्याख्यानार्थत्ववयवदर्शनम् तिष्ठाघुदात्तम् १०४ तिष्ठत्येतत्पदंदीर्घमापद्यतेयथाद्राते
भवति यथातिष्ठादेवोनसविता तिष्ठारथमपियैवज्रहस्ता आघुदात्तमितिकिं आतिष्ठ

हृचरेत्वयम् प्रवनस्तृंगयासेषु १०५ अइत्येतस्यदेवन शुद्र यास इत्येतेषुप्रत्ययेषुदीर्घमापद्य
प्रा॰ ते वन यथा प्रावलोभिः सजोषसः शुद्र यथा प्राशुद्रामाहेन्द्राः यास यथा प्रायासायस्ता
शा॰ हा निवारहारयोनवग्रहे १०६ निइत्ययमुपसर्गोवारहारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते वारय
६२ था नीवारश्चमे हारयथा नीहारेणप्रावृता अवयवयु यत्स्पर्थेवचनम् अनवग्रहस्य नामधे
वस्पति नावनयामि १०७ अवेत्येतस्यदंनदीर्घमापद्यतेनयामीत्येतस्मिन्प्रत्यये यथा अव
63 नयामिहैसवान् पारया मेत्येतस्मिन्सूत्रेवशब्दस्य नकारेदीर्घत्वंवक्ष्यति तस्यायंपुरस्ता
दपवादः पारयामयोजावससचस्त वदमोषुवैमयोनोरुष्यरत्नयजयवमत्स्यपिष्टतगाय
तान्वयेननकारे १०८ पारयाम योज अव ससस्त वद मोषु जयत उरुष्य रत्न यज

३३

यह्व मन्मथ पिष्टत गायत श्रात येन पनेड्हस्वानकारेप्रत्ययेदीर्घमापद्यते यार
याम यथा यारयामानमोभिः योज् यथा योजाविंद्धतेहरी श्रव यथा श्रवनोदेवा
पिया सचस्व यथा सचस्वानःस्वस्तये उद यथा श्रुतेजातामएदानः माउ यथा
मोष्टणोइन्द्रात्रपृत्सुदेवैः मोइतिकिम् उर्हेडणोऽनतये जयत यथा श्रेताजयतानरः
उरुष्य यथा उरुष्याणोअघायतः रक्ष यथा रक्षाणोब्रह्मणस्पते यजानोमित्रावरु
णा यह्व यथा यह्वानःशर्मसप्रथाः मन्मथ यथा श्रपिपथ्यावानोमन्मथानः पि
ष्टत यथा निरर्हतमःपिष्टतानिरवद्यात् गायत यथा उपास्मैगायतानरः श्रात य
था श्रातूनइन्द्रहत्रहन् येन यथा येनानःपूर्वेपितरः भवच १०४ भवेत्पर्यहसोदी

प्रा॰
शा
६४
65

वामप्रपद्यतेनकारेप्रत्यये यथा भवानः सप्रथस्तमः सखावाहुये पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्
सचावरूथ्यवाजस्यपायुष्व ॥१० सचा वरूथ्य वाजस्य पायु यष्वप्रत्यये षु भवेत्येतेन
त्वदंदीर्घमापद्यते सचा यथा इन्द्रयास्मभ्वासचा वरूथ्य यथा उत्तन्नानाशिवो भवा
वरूथ्यः वाजस्य यथा भवावाजस्यसङ्गथे पायु यथा भवापायुर्विशोऽस्यास्याऽस्मदभ्यः
अष्टक्ताःसौ ॥११ अष्टकग्रहणे नेहउकारोग्रस्यनेनाकारोदीर्घविधानात् अष्टक्ताउकारो
दीर्घमापद्यते सप्रत्यये यथा उस्मनः उर्द्धउभगाः गोमहूषुणास्त्वा रथिनकार नकार
योः ॥१२ रथीत्येतेनत्वदंनकार नकारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते यथा रथीतमं रथी
नाम् अयोदारिष्यशोचपनयमादयन्नेहस्वशत्रुसत्वत्स्यायाधारात्स्तनभवतयकारे ॥१३

अथ उरुष्य शोच पवय सादय ऋज हर शत्रु सलक्ष्म च अथ अराति ऋत भ
वत एतेष्वस्यायकारेऽन्त्ये दीर्घमापद्यन्ते अथ यथा अवाधमं विमध्यमं श्रथाय उरुरि
ष्य यथा अस्माकोनेरुदारिष्यायजे शोच यथा हृदस्थोचायविष्ठ पवय यथा देवत्रा
पवया सुजम् सादय यथा सादयायज्ञं सुकृतस्ययोनौ ऋज यथा देवानां भद्रासुम
तिर्ऋजूयताम् हर यथा हरायमाणो अमर्तस्वराघाट् शत्रु यथा शत्रूयतोहन्ता
सलक्ष्म यथा सलक्ष्मायद्विषुरूपंभवाति च यथा आघाये अग्निम् अथ यथा अथायतः
समस्मात् अराति यथा अरातीयतोहन्ता ऋत यथा मधुवाताऋतायते भवत यथा
अर्वाञ्चोअद्याभवतायजत्राः हृहयहृजो: ॥४ वष्मयेष्वस्याहृयहृजो: प्रत्ययपोर्दीर्घ

मापद्यते हृय यथा अस्मभ्यं वाहृयेथे हृज यथा अवाहृजे अथत ऌ हृकारभवतहृग
प्रा॰ शा॰ णीमहे देवेषु ११५ अथहृस्यर्यं हृ स्लं लंकार हृकार चकार भवत हृणीमहे देव इत्येते
षुप्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते तमृयथा अथातमस्यमहिमानम् हृकार यथा अथाहृवेम च
कारयथा हृवमथाचमृहृय भवत यथा अथाभवतायजत्राः हृणीमहे यथो तदेवा
नामवोअथाहृणीमहे देव यथा अथादेवाः नहोत्तरि ११९ होतृशब्दे प्रत्ययेअथेत्यये
हृस्वोनदीर्घमापद्यते अथलतहृत्रेणप्राप्तस्य प्रतिषेधः यथा नमद्यहोतरिषितः अग्नि
मद्यहोतारमहृणीतायम् अएतत्विषिप्रजिभवतपिवेतस्मतिष्ठरत्तामकारे ११० अ
एत त्विषि प्रजि भवत पिव इत स्म तिष्ठ रत पतेह्रस्वामकारे प्रत्यये दीर्घमापद्य

अय उदारिष शोच पनय सादय ऊर्ज बृष शत्रुसलत्म य अघ अराति ऊत भव
न यतेहृस्मायकारेप्रत्ययेदीर्घमापद्यते अय यथा अवायमेविमयममंश्रयाय उदारि
ष यथा अस्मायोनोरुदारिषायजे शोच यथा हरहोचायविष्णु पनय यथा देवत्राय
नयाप्रजनम् सादय यथा सादयायस्त्रऽसहृतस्ययोनौ ऊर्ज यथा देवानांभद्रासमतिर्ऋ
जूयताम् बृष यथा बृषायमाणोऽमतस्तराषाट् शत्रु यथा शत्रूयतोहन्ता सल
त्म यथा सलत्मायद्विभ्रूरूपेभवानिघ यथा आघाये अग्निम् अघ यथा अघाय
नःसमस्मात् अराति यथा अरातीयतोहन्ता ऊत यथा मघवातनूऊतायते भवत य
था अर्वाञ्चोअद्याभवतायजत्राः वहृयहृजोः ।१४ वरुत्ययेंहृसोबृयहृजोःप्रत्ययपोर्दीर्घे

प्रा॰ शा॰

मापद्यतेनकारेप्रत्यये यथा भवानःसप्रथस्तमः सत्वाहये इत्यग्योगकरणमन्नगार्थम्
सचावरूथ्येवाजस्यपायुष्च १०२ सचा वरूथ्य वाजस्य पायु पश्चप्रत्ययेष्वभयेष्व
नन्त्यदेदीर्घमापद्यते सचा यथा इन्द्रप्रासर्भवासचा वरूथ्य यथा उतत्राताशिवोभ
वावरूथ्यः वाजस्य यथा भवावाजस्यसङ्गथे पायु यथा भवापायुर्विशोऽस्या अस्याः अष्टद्व्यः
अष्टक्षः सौ १११ अष्टन्प्रग्रहणे नेहउकारोग्रहणेनाकारोदीर्घविधानात् अष्टक्षउकारो
दीर्घमापद्यते सप्रत्यये यथा उक्षनः अष्टौअष्टक्षणः गोमहृद्गुणस्तथा रथितकारनका
रयोः ११२ रथीस्वेतत्पदेनकारनकारयोः प्रत्ययोदीर्घमापद्यते यथा रथीनमर्थ रथी
नाम् अयोदारिद्यशोचयनयमादयमादयजेहुमशाक्रसलक्ष्ययाचारात्स्तनभवतयकारे ११२

६६

66

न्ते स्रुगेन यथास्रुग्णेनामस्मर्ठं हवम् त्विषि यथा शिष्यिन्नरायत्विषीमते प्रजि यथा नवचितः त्वानरवधजीमान् भवत यथा आदित्यासोभवतामृडयन्नः पिब यथा पिबामिन्न्रस पामभिः इन यथा इनामरुतोम्रश्विना स्म यथा देवासोहि ष्मामनवे समन्यवः निष्ठु यथा शत्रूयतामभिनिष्ठामहा ऽ क्षितिष्ठा युदात्तस्यदीर्घभावउक्तः अनुदात्तार्थ आरम्भः रक्ष यथा रक्षामाकिन्नोंअघशंर्ठं स्वईशत विश्वदेव्यसोमोवत्याम् ११८ विश्वदेव्यसो मावेनोह्रस्वोवतिप्रत्ययेदीर्घमापद्यते विश्वदेव्ययथा अदितिष्ठा देवीविश्वदेव्याव ती सोम यथा अश्वावतीं सोमावतीम् उरुमहोभिनंक्के मीकारैकरौकारनकारे भ्यः ११९ उरुस्त्वयंह्रस्वोदीर्घमापद्यते महोभिः नक्क ईम् ईकार यकार ओकार नकार

प्रा।
शा।

यभ्यः परस्येङ्गवति मखोभि यथा प्रथ्यामानामहोभिः उषासानक्ताबृहती नक्त यथा नक्तो
षासासमनसा ईम् यथा प्रतियेन्तमिवायतीमुषासम् ईकारात् यथा देवीउषासान
क्ता यकारात यजेतेउपाकेउषासानक्ता औकारा यथा दिव्येनयोनाउषासानक्ता
नकारात् यथा आस्वावतीर्गोमतीर्नेउषासः यतेभ्यःपरइतिकिम् समिद्धइन्द्रउषसा
म् पुरुषोवसाने ।२। पुरुषइतिदीर्घोनिपात्यतेअवसानेचेङ्गवति यथा नसरिष्या
तिपुरुषः अवसानइतिकिम् पुरुषपक ह्रस्वोजहीमस्तेष्वत्र ।२। अत्रेत्ययेङ्गस्यो
दीर्घमापद्यतेह्रस्वः जहीमः तेइत्येतेषुप्रत्ययेषु ह्रस्वःस्था अत्राह्रस्वः जहीमः य
था अत्राजहीमोशिवायेतेयथा अत्रानेऽरूपमन्नमं नरसमकृषीत्रसः आऊर्त्विशुद्धि

67

भुयत्र १२२ नरः समस्वरषीन् नः नःस्त्राङ्गः निपुद्भिः यतेभुघन्यपेभुयझेत्ययेहस्वोदीर्घमा
पद्यते नरः यथा यज्ञानरः संचक्षिचक्षू वन्नि समस्वरषीन्यथा यज्ञा समस्वरषीन्नरः नः
यथा यज्ञानस्वकाजरासेनन्नूनाम् नस्त्राङ्गः यथा यज्ञानस्त्राङ्गःपारमेजनित्रम् निपुद्भिः
यथा यज्ञानिपुद्भिःसचसेशिवाभिः अभिमातिष्टननाससपत्नभूर्विश्वसमन्तस्पृतनाषा
तेभ्यःसहे १२३ अभिमाति प्टननास सपत्न भूः विश्व समन्त पृतना षात इत्ये
तेभ्यःउत्तरस्यसहेर्हस्वोदीर्घमापद्यते अभिमातियथा सेहस्यान्यभिमातिषाहः पृत
नाषु यथा जेतारमग्निस्पृतनासु सासहिम् सपत्न यथा सिंहंस्यसिसपत्नसाही भूः य
थाउस्ताचेनेभूर्षाहो विश्वासाहमव सेनूननाय समन्तयथा येनासमन्तसासहेः

प्रा॰ एतना यथा एतनाघात्यायव व्रान यथा सतोवीराउरवोव्रानसाहाः ३ वयाच्छ्शसेः
शा॰ १२४ उवयशब्दात्परस्य शसेर्हीतो र्हं दीर्घमापद्यते यथा उक्थशासस्वरन्ति पवाञ्चचक्रमा
थ १२५ पव सञ्च चक्रम स्रघ पतेह्रस्वाव्यंजनमात्रेदीर्घमापद्यन्ते पव यथा पवानो
६८ वैप्रतन सञ्च यथा गिरिशाञ्चावरामसि चक्रम यथा यदेनश्चक्रमावयम् स्रघ यथा
स्रघामन्दस्वजजघाणः विश्वासौत्रामण्याम् १२६ विश्व इत्ययं ह्रस्वो दीर्घमापद्यते सौत्रा
68 मण्यां मंत्रे मन्त्रा यथा विश्वाते स्रग्ने स्रसौत्रामस्यामितिकिम् याश्च विश्वया रें॥ ऽ३ चत
मविद्य स्रपायन्स्मन्नावायुः १२७ स्रपइत्ययं ह्रस्वो व्यंजनमात्रेदीर्घमापद्यते यथा स्रपास
पत्नानिंद्राग्नीमे यत स्म ग्ना वायुः इत्येते प्रत्यये उनदीर्घमापद्यते यत यथा स्रमन्न भूयारपपम

३०१

स्य स्म यथा अयस्मानेब्रजनम् ग्ना यथा रुद्रोः अयग्नाः वायुम् यथा अयवायुवेति
युतः अयन्स्मग्नायुष्विनिकिम् अथा यथा नपितरः सर्वोद्वन्द्वेष्ववायु १२८ द्वन्द्वेयुम
मासे युवायुरहितेयुष्वः पदान्तोदीर्घमापद्यते यथा अग्नीषोमो मित्रावरुणो इन्द्राहरस्य
नी द्वन्द्वेष्विति किम् अवीरहरणोब्रह्मचोदनौ अवायुष्विनिकिम् इन्द्रवायुभ्यां नौ हरिशये त्ये
के १२९ हरिश्चन्द्रस्यकेआचार्योमित्रश्चिशयप्रत्यये यथा हरिशाया हरीशायी यकरति
किं याने अग्ने हरिशाया पिवासो मंपिवाश्चनस्य स्यामयो भवो नूरले शामीष्यमामहा
नोमा महत्त्वामशीतमरीरिषोरीरिषतयामयन्ति हिष्यानेवहैयारपि ० अथीहव
स्वरासोमहस्रयवसिनीओताग्रावाणोयषांमानवः यात्र्यारिवोयुत्वाहिगमयातमःसिंचना

प्रा॰ शा॰

६९

69

सतमयरीवापः उक्त्याशस्त्राणेनाहवीक्षेघाथ्यामान्हामारेरिहन्तामाभिदन्तोहरेमास्व

स्तयेजनयथाचयारयामषितराम्रबोबोधामेविज्ञुतावन्यमवनाहवेषुसृणपीगिरोर

त्तोतोकंचर्षणीमहोचर्षणीष्टतोयेनासमन्तवनेमातेऋष्यामातेशिन्तामखिम्यसत्रा

रथ्यन्दीयारथेनेताजयतवर्द्धयात्वेमन्द्रवामाहूतस्याजगम्यापरस्याररिमाहिषुरीनता

मीहाकर्णः श्राठाकर्मोप्रकृतिदीर्घावित्येकेनीकाशाम्रनूकाशेनचक्राजर सन्निसक

सरतासरथायः सासहानपामार्गोभमातनरतीघहसमीषुष्टरीमाजवाणायजादेवीं

येनाघावकाश्वायन्तोयदीसरमास्वदयासजिहनिषपादधिष्ठसहदतनारणिष्टनभरा

विकित्वान् चिकित्सागविष्टावबादददत्ताचापुनवस्त्रजाररात्रणः साद्वन्यमितिच १३०

पिबासोमम् पिबास्तनस्य स्थामयोम्भवः नृणाे शमीष्ठ मामहान्तः मामहंताम् स्र
शीतम रिरिषः रीरिषत यामयन्ति हिष्माते वर्द्धयारयिम् स्तुयीरुवम् चरासोम
स्त्रयवसिनी श्रोनाग्रावाणः यर्षामानुषः पायादिवः युन्नाहि गमयानमः सिद्धुनासतम्
परीवापः उक्थाशस्त्राणि स्रुताहवींषि स्राच्याजान् त्नामारीरिहन् त्नामाभिन्द्रः हहे
मास्वस्तये जनयथाच धारयामधि नरामयः वोधामे विह्नतावेषम् स्रवताहवेष्ठ स्तु
णथीगिरः रत्नातोकम् चर्षणीसहाम् चर्षणीधृता येनासमन्त्वनेमाते स्रथ्यामाते
शिक्षासखिभ्यः तत्रारथम् दीपारथेन रत्नाजयत वर्द्धयात्वम् सज्ञवामाधृतस्मसाम
गम्यापरस्याः ररिमाहि धुरीतना सीहाकर्णः स्प्रण्वाकर्णः नीकाशाः स्रनूकाशे

स्रेभुरीरिषः रिरिषत यथा मानोमध्यारीरिषतायुः यमयंति यथा स्रियादेवेष्वायामय
न्ति ह्रिस्मने यथा स्रस्तिहिष्मातें हीतिकिं स्रयस्मतेव्रजननम् वर्द्धपरायिम् यथा स्रानो
वर्द्धयारयिम् स्रुधिहवम् यथा इमंमेवरुणास्रुधीहवम् चरासोम यथा प्रचरासोमउयोन्
स्रोतग्रावाणः यथा स्रेनाग्रावाणोविङ्षोनयत्रम यर्षमानुषः यथास्रेचामेयर्षोमानुषः पा
यदिवः यथा पायादिवोविमहसः पुरुहि यथा पुरुत्राहिकेशिनाहरी गमयतमः यथा
स्रयरगमयातमः सिम्नुत यथा परीतोषिम्नुतासुतम परिवापः यथा परीवापः पयोद
धिउक्थशस्त्राणि यथा द्वरोभिरुक्थाशस्त्राणि स्रन्नहवीर्ष्षि यथा स्रनाहवीर्ष्षिप्रय
तानिवर्हिषि स्रास्यजान यथा स्राच्यागानरत्तिणतः त्नामरेरिहत यथा त्नामारेरिहद्दीरुधः

प्रा॰ त्राम भिन्दन्तः यथा त्रामाभिन्दन्तोअरुणीः रुहेमस्वस्तये यथा अस्रवन्तीमारुहेमास्वस्त
शा॰ ये जनयथचनः यथा आपोजनयथाचनः पारयमथि यथा पारयामथिप्रजाम् नरमथः
यथा अग्नेत्वन्नरामथः वोयमे यथा वोयामेअस्म विहनवन्यम् यथा विहनावन्यमेत
म् अवनहवेष यथा देवाअवताहवेष शृणपिगिरः यथा पाहिशृणपीगिरः रत्नोकं य
था रत्नानोकमनन्मना चर्षणिसहाम् यथा चर्षणीसहोवेताज्यस्य चर्षणिष्टतः यथा
ऊमासश्चर्षणीष्टतः येनसमन्न यथा येनासमन्नसासहः वनेमते यथा वनेमातेअभि
ष्टिभिः अप्पामते यथा अप्पामातऊँहेः शिक्तमरिवभ्यः यथा शिक्तासखिभ्योहविषि नत्र
रथम् यथा नत्रारथमपराग्मऽँसदेम दीपरथेन यथा हस्तनेपरिदापारथेन इनजयतय

था प्रेनाजयन्तानरः वर्द्धयन्तम् यथा तमग्नेवर्द्धयात्वम् अब्रवामहृतस्य यथा वयत्राम
अब्रवामाहृतस्य जगम्यपरस्याः यथा परावतश्राजगम्यापरस्याः हरिमहिकामम् यथा
वयन्तेश्रयहरिमाहिकामम् पुरीतता यथा अन्तरितेपुरीतता अस्यपदस्यापवादोभिप्रेतः तया
स्त्रिपञ्चपतेः पुरीतदित्येतदपिभवति सीहाकर्णः शृगालाकर्णः यत्तौशाह्रोप्रकृतिदीर्घोविंसकेश्रा
चार्यामन्यन्ते यथा सीहाकर्णःशृगालाकर्णः निकाशाः यथा वभ्रूनीकाशाःपिष्टणाम् अन्तका
शेनयथा अन्तरन्तकाशेन चक्रजरसम् यथा यत्रानश्चक्राजरसन्तनूनाम् मिश्रकः
यथा गाव्राम्यसिनामिश्रकः तरतसमखायः यथा प्रतरतासमखायः ससहान्
यथा सासहाँश्चभिशुग्वाच अपमार्गयथा अपामार्गत्वमस्मत् उभयदतः यथा

प्रा· शा·

या येकेचोभयादतः ऋतिसहम् यथा नैवोदस्मस्तीसहम् अभिसु यथा अभीशुणः
सखीनाम् स्तुष्टरीमञ्जषाणा यथा बर्हिःस्तुष्टरीमाजुषाणा यजदेवान् यथा यजादेवाँ
ऋतम्बृहत् येनपावक· यथा येनापावकचक्षसा अश्वयन्तः यथा अश्वायन्तोमघवन्
यदित्सरमा यथा विदयदीसरमा स्वदयसजिह्व यथा समञ्जन्स्वदयासुजिह्व निषद
यिष्ठ यथा बर्हिष्यानिषधादयिष्ठ सदत[illegible]णिष्ठन यथा सदतनारणिष्ठन भरचिकि
त्वान् यथा उतानायासवभराचिकित्वान् विकित्सगविष्टौ यथा प्रविकित्सागविष्टौ अ
दन् यथा भगोमोधियमुदवाददन्नः स्तोच यथा स्तोचनोअधिचक्षिदेव अयुनक्य
थायमेनदत्नेविनयनमायुनक स्वजरराणः यथा वनस्तेनेअवस्वजाररराणः सदमं यथा सा

दन्त्यैर्विद्यम् अननुनासिकश्च यथा प्रागन्तःस्थायाः ।१३। ह्रस्वोदीर्घोःस्वनः सानुनासिको निर
नुनासिक उदात्तोनुदात्तः स्वरित इति स्वरधर्माः तत्र पदे दृष्टस्यान्यथाभावो विकार उच्यते स चा
त्र स्वरेष्वाधिकृतो न व्यञ्जने यथा दीर्घमित्यारभ्यते अनर्हस्यापि स्वरस्यैवानुनासिक्यं विकार उ
च्यते इयांस्तु विशेषः यत्र नकारमकारावेव परभूतौ तयोश्च विकारे सति स्वरस्य विकारः य
त्र न तयोः प्रकृतिभावो वा लोपो वा तत्र स्वरस्यापि विकारो न भवति यथा अस्मान्स्त्रीनेर
मेवमादि यस्यागन्तःस्थासंशाह्नात् यदिनगर्द्धमनुक्रमिष्याम सलवेओ यथा भूतः स्वरोनुनासि
कमापद्यते इत्येनदायिकृतं वेदितव्यम् वत्स्यति नश्चव्ययोः शम् यथा स्वसीन्ववतये वावेष्ठ
मीस्वये गवयान्तवहे ह्रस्वनयेगवयोत्स्वष्टउष्टान् स्वरश्चोपधावि: ।१२। श्चोपधाविरा

प्रा॰ श॰ ७३ 73

वार्यः स्वरयव प्रत्ययउपधान्नासिक्यमिच्छन्ति नरिनिवहन्ति अनन्तस्यैव परभूतो यः स्वरउ
ष्मः उपधा च नस्यैव ग्राह्या यथा महान् इन्द्रः मरो २३ इन्द्रो वज्रहस्तः स्वान् अह्रम् उन्नयामि हो २४
अहम् शत्रून् अय जहि शत्रूंरप मृधो नुदस्व स्वाहेति किम् गवयान् न्वहे गवयौ न्वहे अनुस्वा
रेण व्यञ्जने १३३ नकारान्तो व्यञ्जने नुस्वारेण व्यवधानमिच्छन्त्यागमिके नैको पशाविराचार्यः अ
यज्ञउपधा नकारयोरिति रोभवति यत्र नकारस्य शकारः सकारो वा विहितस्तत्रापि भवति अ
नुस्वारश्च रोष्मस्विति वचनात् यथा सखीन् वचस्तये सखीं श्वस्तये गवयान् न्वहे गवाया
ंश्च न्वहे नः १३४ नकारोपि हन्तो वेदितव्यः चछयोः शम् १३५ चकार छकारयोः प्रत्य
ययोर्नकारः शकारमापद्यते अनुनासिके चोपधा यथा अहीन् च अहीं श्च मतवान् सखीं श्च

५

तत्र वकारोदाहरणेष्वप्यम् रूपोदाहरणं न विद्यते यथा विद्वान्वकारः विद्वांश्चकारः
नथयोः सम् ११९ नकारथकारयोः प्रत्यययोर्नकारः सकारमापद्यते अननुनासिकं चोपधा य
था गवयान्त्वष्टे गवयास्त्वष्टे अन्यानत्ते अन्यास्ते यकारस्य रूपोदाहरणम् यथा विद्वान्थ
कारः विद्वांस्थकारः दयन्वान्स्तवन्नकारेलीयम् १२० दयन्वान् स्ववान् पनेतान्नकारो यकारेऽ
न्यये लोपमापद्यते अत्र चलीपविधानाऽऽयधानननुनासिकमपि न भवति यथावोक्तम् स्वराणा
मानुनासिकं प्रतिज्ञानन्त्रि सर्वदा वर्जयित्वान माकारं यत्र लोपो विधीयते यथा दयन्वान्यः दु
यन्वायोनय्योः अन्नुवरा स्ववान्याति स्ववायानवर्हीः रपिहयेव १२१ रपिहयस्येतस्मि
न्प्रत्यये सर्वो नकारो लोपमापद्यते यथा अन्नान्रपिहयः पीवोअन्नारपिहयः उकारेतत्वाद्वा

प्रा॰ ष्युपधानुनासिकान्नभवति नपुंसकादिकारस्य ।३९ नपुंसकाङ्गान्तरेयोनकारस्तस्मात्सर्वे
शा॰ ष्विन इकारस्यलोपोभवति यथा पयन्सादयामि भस्मन्सादयामि पयांसि भस्मानीति यामेऽइका
रलोपश्छान्दसः नपुंसकाङ्गान्तरस्येकारस्यलोपऽङ्क्तौः नपुंसकादपिभवति यथा अश्मन्नूर्जम्
७४ अश्मनिरितिप्रामे न सप्तम्यामेन्त्रितयोः ।४० सप्तम्यामेन्त्रितयोर्विभक्त्योः सर्वेष्विन इकारस्यलो
पोभवति यथा अपान्नामस्थिषि अपान्नापाथ्यसि सप्तम्याउदाहरणे हेपाथ्योसि आमे
75 न्त्रितविभक्तेरुदाहरणम् अनकारार्थश्चारंभः नूम्यकारेविसर्जनीयम् ।४१ नृनितिमयेनकारः
पकारेप्रत्ययेविसर्जनीयमापद्यतेअनुनासिकेवोपधा यथा नृन्पाहि नृंःपाहि स्मणयीगिरः
शत्रून्परिधीन्क्रतून्वनस्पतीन्कारेरेफम् ।४२ शत्रून परिधीन क्रतून वनस्पतीन पतेन

कारः स्वरेष्वन्ययोरेफमापद्यन्ते अनुनासिकं चोपधा शत्रून् यथा शत्रूनत्र अहिशत्रूं २ पम
पः परिधीन् यथा वेनवन्नवातः परिधीं २ रयः कत्नून् यथा अनेकत्वाकत्नूं २ रन्तु व
नस्पतीन् यथा येवाह्वनस्पतीं २ रन्तु आकारोपधोयकारम् ।४३ आकारोपधो नकारो य
कारमापद्यते स्वर इत्यनुवर्तते अनुनासिकं चोपधा यथा महान् इन्द्रः महाँ २ य इन्द्र इत्येवं स
हिता प्राप्नोति ततो यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोप इति यकारलोपे कृते न परकालः पूर्व
काले पुनरिति संधिर्न भवति ततो महाँ २ इन्द्र इत्येतद्रूपं संभवति ननु यथा दधन्वाँ त्स्वा
ना कारे लोप इति नकारलोपे कृते सत्युपधानुनासिकत्वं प्रवर्तते एवमिहापि नकारस्य यका
रीभूतस्याप्यवर्णादुपधानुनासिकात्वं प्रवर्त्तते तत्कथमनुपधानुनासिक्यमिति तमस्यापि सकार्यं

मा॰ करणादित्यदोषः यदिह्रियकारोव्यञ्जनकार्यंनकुर्यात् कथमिहस्वरयोः संधिर्नस्यात् अतः
शा॰ स्वकार्यंकरणात् यथानुनासिकामपिभवति यथाहृष्टिमानूइव पर्जन्योहृष्टिमा २ इवन
नमे १८४ पन्नकारस्यनकारेप्रत्ययेविहितत्वननमप्रत्ययेनभवति यथा मदिन् नमानाम्
मदिन्नमान्ना मधुन्नमानाम् मधुन्नमानान्ना नयोः समितास्यापवादः निर्जगन्वा
न्नमसि १८५ निर्जगन्वानित्ययेनकारस्तमसिप्रत्ययेनविकारमापद्यते यथानिर्जगन्वान्
नमसः निर्जगन्वान्नमसोज्योतिषागात् पामवन्त्रूंष्विन्वास्ते हूषवन्त्रर्वेत्विनिच १८६ पाम
न् शत्रून् चिकि त्वान् त्वम् हूषन् अर्वन् एतेनकारणनविकारमापद्यन्ते पामन् य
था पामंनैविसंभवनम् शत्रून् यथा शत्रून्नाडिहिमरघोनदस्त्र चिकित्वान् त्वे यथा आचव

हमित्रमहश्चिकित्सेत्वम् त्वामितिकिम् सप्रथमोहस्तनिश्चिकित्सेत्स्मै स्वघन् यथा स्व
नवद्भतेषयम् अर्दन्तः यथा नवशरीरमन्तविस्तरैवचविनम् इतिचेत्यवयवस्यार्थः इति
शब्दः प्रदर्शनार्थः यथा अथलनसूत्रयोल्लकारेनकारस्यप्रकृतिभावः एवमिहापिनकारएव
तथाचव्याख्यानम् चकारस्तकारापवादावविधानार्थः अस्थादौचाध्याये १४० स्वरइतिवर्त्ते
ते अस्यस्तूपरइत्यस्मिन्नध्यायेनकारस्याकारोपयः स्वरेप्रत्ययेप्रकृत्याभवति आकारोपयोय
कारमित्यस्यापवादः यथा शिशुमारान् आलभते समुद्रायशिशुमारानालभते मनुष्यकान्
त्यः स्वरान्तहल्त्रिरितिकिम् गवयोद्रष्ट्रू स्वर्षीश्चितये मनुष्योल्लोलोकानभित्रान्दि १४८ म
नुष्यान्· तान् लोकान् अभिन्नान् एतेनकाराःप्रकृत्याभवन्ति उदिडुपसर्गेप्रत्यये मनुष्यान्य

प्रा॰
शा॰

ष्या मनुष्यान् उत मनुष्यजयनाम् नाव् यथा नाव् उत नावुज्जेषम् लोकान् यथा त्रींल्लो
कानुदजयनाम् अभिज्ञान् यथा त्रिलोऽभिज्ञालत्माभिज्ञानवयाभिस्वान् आमोतीत्याश्च १४९
आमोतौ प्रत्यये ऽश्मौव नकारो न विकारमापद्यते आमोति यथा भवान् आमोति इत्यभिर्भ
वानामोति इति यथा अययान् इति अदितिः अश्वयानिति संक्रमे चवैश्मवान् १५० वेश्म
वानित्ययेनकारोनविकारमापद्यतेस्वरेप्रत्ययेसंक्रमे संक्रमश्चक्रमेभवति अतः क्रमसंहि
तायामित्यर्थः यथा वैश्मवान् अव वैश्मवानव गृहामैभिगृहानुपहूयामहेवेश्मानहमन
नुष्यानत्वरितमग्निष्वात्तानृतुमतः पयस्वानग्नेतानश्विनापनज्ञानस्वन्दितः स्वगोनिया
मनिः सपत्नानिन्द्रः सपत्नानिन्द्राग्नी नभस्वानाद्रदानुविद्वानग्नेदेवानस्वयनानज्ञानाश्च

थैतानष्टौविरूपानालभतःपत्नावानस्थायुष्मानग्नेवायव्यानारण्याः प्रविद्धानग्निनानद्धान
योरामौशत्रूनन्नयंबानुयानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ।५। गृहान्नैमि गृहानुपह्वयामहे
वर्चस्वानहम् मनुष्याननृरितम् अग्निष्वात्तान्नुमतः पयस्वानग्ने नानश्विना पतङ्गान
सन्दिनः स्वर्गानपाम्पतिः सपत्नानिद्रः सपत्नानिन्द्राग्नी नभस्वानादेदानुः विद्धानग्नेः दे
वानस्वेपना अनद्धानाश्शुः अथैतानष्टौ विरूपानालभते पत्नावानस्य आयुष्मानग्ने वाय
नारण्याः प्रविद्धानग्निना अनद्धानयोरामौ शत्रूनन्नयम् यानुयानानस्यात् अस्मानरि
ष्टेभिः पत्नेषोद्विपदानांपूर्वपदान्तीयानकाराः प्रकृत्याभवन्ति गृहान्नैमि यथा गृहान्नैमि
मनस्मामोदमानः गृहान्उपह्वयामहे यथा गृहानुपह्वयामहेनेनोजानन्तु वर्चस्वान अह

ग्रा॰
शा

थैतानष्टौविरूपानालभतः एतावानस्याघुष्यानग्नेवायव्यानारण्याः प्रविष्टानग्निनानडुा
नयोरामौशत्रूननयेयान्तयानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ॥५॥ गृहानैमि गृहान्नुपह्वया
महे वर्चस्वानहम् मनुष्यानन्तरिक्षम् अग्निष्वानान्तभतः पयस्वानये नानस्विना एतद्धा
नमन्दितः स्वर्गेनयाम्यतिः सपत्नानिन्द्राग्नी सपत्नानिन्द्राग्नी नभस्वानादस्ताव्रः विष्टानग्नेः
देवानस्येयता अनडुामाश्रुः अथैतानष्टौ विरूपानालभते एतावानस्य आयुष्मानग्ने वाय
व्यानारण्याः प्रविष्टानग्निना अनडुानयोरामौ शत्रूननयम् यान्तयानानस्यात् अस्मान
रिष्टेभिः एतेषां हि पदानां पूर्वपदान्नीयानकाराः प्रकृत्या भवन्ति गृहानैमि यथा गृहानैमिम
नसामोदमानः गृहानउपह्वयामहे यथा गृहानुपह्वयामहेनेनोजानन्तु वर्चस्वान् अह

थैनानष्टौ विरूपानालभजः एतावानस्यायुष्मानग्नेवायव्यानारण्याः प्रविद्वानग्निना नड्वान
योरामौ शत्रूननुयेयात्तयानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ।५। गृहानेमि गृहानुपह्वयाम
हे वर्च्चस्वानहम् मनुष्याननुरितम् अग्निष्वात्तान्तमतः पयस्वानग्ने नानस्थिना यत
ज्ञानसन्दितः स्वर्गानयाम्यतिः सपत्नानिन्द्रः सपत्नानिन्द्राग्नी नमस्तानाईदानः विद्वानग्नेः दे
वानस्वेयता अनड्वानायुः अथैनानष्टौ विरूपानालभने एतावानस्य आयुष्मानग्ने वाय
व्यानारण्याः प्रविद्वानग्निना अनड्वानयोरामौ शत्रूननुयम् यात्तयानानस्यात् अस्मानरि
ष्टेभिः एतेषोद्दिपदानांपूर्वपदान्तीयानकाराः मकुत्याभवन्ति गृहानेमि यथा गृहाने
मिमनसामोदमानः गृहानउपह्वयामहे यथा गृहानुपह्वयामहेतेनोजानन्त्र वर्च्चस्वान् अह

म यथा त्वन्देवेष्वग्निर्वर्चस्वानहम्मनुष्येषुभूयासम् मनुष्यानन्तरिक्षम् यथा मनु
प्रा॰ ष्यानन्तरिक्षमगमन्नः अग्निष्वात्तानृतुमतः यथा अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे पय
शा॰ स्वान् अग्ने यथा पयस्वानग्न आगमम् तानश्विना यथा तानश्विनासरस्वती
पतङ्गान्अससन्दितः यथा पतङ्गा[illegible]नसंदितः स्वर्गान् अपाम्पतिः यथा स्वर्गान
पाम्पतिर्वृषभः सपत्नान् इन्द्रो यथा सपत्नानिन्द्रोमे सपत्नान इन्द्राग्नी यथा सपत्ना
निन्द्राग्नीमे नभस्वान् आर्द्रदानुः यथा नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूः विद्वान् अग्नेः यथा विद्वान
ग्नेऽग्ने देवान अस्वेयता यथा देवानस्वेयतामेन्मनाविशेअग्ने अनड्वान आशुः यथा
अनड्वानाशुः सस्निः अथैनान अश्वो यथा अथैनानश्वो विरूपान् आलभते यथा विरू

78

पानालभते एतावान् अस्य यथा एतावानस्य महिमा आयुष्मान् अग्ने यथा आयुष्मा
नग्ने हविषा वायव्यान् आरण्याः यथा वायव्यानारण्याग्राम्याः प्रविद्वान् अग्निना यथा प्रवि
द्वानग्निनानड्वान् अयोरामौ यथा रोहितोजिरनड्वानयोरामौ सावित्रौ शत्रून् अन्नपम् यथा
शत्रूननपविंसे अत्र नकारस्य रेफोपवादः इतरत्र न सर्वत्र यकारोपवादः यान्यानान् अयस्था
न् यथा अपसेयंत्वस्सो यान्यानान्यस्थान् अस्मान् अरिष्टेभिः यथा अस्मानरिष्टेभिरस्थि
ना ह्रस्वे ह्रदिः १५२ ह्रद्वेह्रदिरित्युक्तार्थः इत्यानन्दपुरवास्तव्यश्रीवज्रटसुतोव्वटकृतौ प्रातिशा
ख्यभाष्ये तृतीयोध्यायः ३ अनुस्वारं रेफोष्मसु मकारः १ अनिनावध्याय इत्यनेन सूत्रेणाध्यायोवधि
त्वेन वर्णितः अवधिपरिज्ञानार्थमध्यायसमाप्तिः कृता कात्यायनाचार्येण आह च अनिनावध्याय

प्रा॰
शा॰

इति कृते सूत्रं यतः पुरा अनत्वदवृषिर्ज्ञाभिः क्रियते प्रायशस्त्वया १ अव्यावयि समापीने पदम
न्नविकारि यत्र आचार्येणाऽनेनस्य प्रागुक्तादि प्रयोजनम् २ मकारोऽनुस्वारमापद्यते रेफो
ष्मसु प्रत्ययेषु रेफे भवति यथा अपामरसेन अपांरसेन ब्रह्मणो न सांम्ना ऊष्मसु भ
वति यथा त्वाम् शश्वन्तः त्वां शश्वन्त उपयन्ति वाजाः देवम् सवितारम् देवं सवि
तारमोण्योः उरुम् हि उरुं हि राजा वरुणः उ ज्ञान्तः पदे रेफे २ नकारोऽनुस्वारमापद्यते व
शब्दान्मकारोऽपि अन्तःपदे पदस्य मध्ये अरेफे रेफपर्युदासात् हसाहष्मस्वनुस्वारापत्तिर्भव
ति यथा यशिवान्समः यशिवांसः मपिवान्समः नमस्यसि हवींषि यतेन कारप्रकृतयोऽनु
स्वाराः वंशाः वनने यांती वेमते र्वा ओरुणादिकः प्रत्ययः अतो नकारप्रकृतिर्वा मकारप्रकृतिर्वा

79

नुस्वारः किंशिलाय अकथं पुंसः यनेमकारप्रकृतयोनुस्वाराः यवंमेमेयंश्रेषितव्याः
अरेफ इति किम् वमरः यद्वंहोअतिसर्पति अननुनासिकावोयथा ३ अतोधिकारादयमंत्ये
विकारंवक्ष्यामो नकारयोस्तत्रानुनासिकाचोपधाभवतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् अ
नुनासिकंचोपधा प्रागन्तस्यायाः इत्युपधानुनासिकं विहितमेवकिमनेनक्रियते य
वन्तस्थिमवस्थार्थवचनम् यस्मिन्पदेनुस्वारोनभविष्यति तस्मिन्पदेउपधानुनासिकाभ
विष्यतीति अधिकारार्थोयोगः लोपंकाश्यपशाकटायनौ ४ काश्यपशाकटायना
वाचार्यौलोपंमन्येतेनकारमकारयोः अस्मिन्पदेऽनुनासिकाचोपधाभवति यथा
अपौरसेन तौशम्यन्तः तौसविनः तौहि नहूंषि यजूंषि किशिलाय प्रकृत्यासमारस

सा॰
शा॰
८०
80

म्राजि ५ सम्राट्सम्राजिशब्दयोः समः संबन्धी मकारो रेफे परभूते मकृत्या भवति सम्राड्य
था सम्राडिति सम् राट् सम्राट्चक्तः सम्राजि यथा साम्राज्यमिति साम् राज्यम्
साम्राज्यपुत्रेति साम्राज्येनेति साम् राज्येन साम्राज्येनाभिषिक्तोस्मो शौचेपकाराउकारोदया
न्ते ९ पकाराउकारोदयान्त्यरो मकारः शकारमापद्यते चकारे प्रत्यये अनुनासिका चोपधा भ
वन्ति यथा पुम्चली पुंश्चलीकितवा सिमन्तः पदे करवे पफे ष्वनूष्मपरेषु ७ मका
रमापद्यते अन्तःपदे पदमध्ये करवपफेषु प्रत्ययेषु किंविशिष्टेषु अनूष्मपरेषु
यदूष्माणः परभूता न भवन्ति अनुनासिका चोपधा यथा सम् संस्कृतम्
तेनैव संस्कृतम् तेनैव संस्कृतम् सम्स्कृतिः संस्कृ निर्विसर्गवाराः पुम्रवाना पुंसवानापुम्

पुत्राः पुंस्पुत्राः पुम्फलम् पुंस्फलम् अत्र खम्परेष्विति किम् त्वमत्तरे संहरेम्नन इति
अन्तःपद इति किम् सम्यक्त्ववेति कानाम्रेडिते ८ नकारस्य शब्दान्तस्य सकारमापद्यते अ
नुनासिकाचोपधा अधिकारादाम्रेडितविशेषणार्थं वा अयत्नत्वादन्तः पदे कख
पफेषु खम्परेष्विति सर्वमनुवर्तते अयत्रकार्यः अन्तःपदे नकारस्य सकारमापद्यते आम्रे
डिते कखपफेषु खम्परेषु परभूतेषु यथा कान्कान् कांस्काननुमन्त्रयते आम्रेडितइति
किम् कान्कारयामि इहयान्युदाहरणानि संहितायां नोपलभ्यन्ते तेषामपि लक्षणं प्रसङ्गाके
यमासेन विरुध्यत एव यथोद्काहारस्यमन्त्याहरणम् पुष्पाहारस्यवफलाहरणे अन्तः
स्यामन्तःस्थास्वनुनासिकोपरसवर्णस्यानाम् ५ अन्तःस्थामापद्यतेऽधिकारान्मकारः अ

प्रा॰
शा॰

८२

81

त्वस्मात्परभूताम् परस्मात्त्वस्मात्समानस्थानाद्यदिसमानंनासिक्यो यथा सम् योसि जन
यन्नैत्वासंय्योमि रासभम् युवम् रासभंय्युवम् सम्बयामि संव्वयामिसमापः तत्त्लो
कम् त्रैलोकम्मूल्यम् रेफेन त्वगारोविहितः हि १० स्यन्तराः कालाद्युत्क्रम अन्तःस्थका
लाभियोननाथोऽशङ्कः स्पर्शेपरपञ्चमम् ११ मकारःस्पर्शेप्रत्ययेपारस्यपञ्चममापद्यते प
रःस्पर्शोयस्मिन्वर्गेतस्यपञ्चममित्यर्थः तथा व्रतम् कृणुत व्रतंकृणुत व्रतम् चरिष्या
मि व्रतञ्चरिष्यामि यतम्ते यतन्ते इदम् पितृभ्यः इदम्पितृभ्योनमः सम्ज्ञानम् स
ञ्ज्ञानमसि तकारोलेलम् १२ तकारोलकारेप्रत्ययेलकारमापद्यते यथा आसीत्लो
कम् आसील्लोकम् परिचित्लोकम् परिचिल्लोकम् क्रमसंहितोदाहरणम् त्वस्मात्

नासिकम् १३ नकारस्य शष्वान्तकारे प्रत्यये लकारमापद्यते यदि सानुनासिकम् यथा अस्मि
न्लोके अस्मिँल्लोके ह्वये भीन्लोकान् भीँल्लोकान् दङ्क्रोक्ताभ्यां परे सकारे १४ ङकारनकारौ
यथासंख्यं ककारतकाराभ्यां वा यथीयेते सकारे प्रत्यये ङ यथा प्राङ् सोमः प्राङ्क्सोमः प्रत्यङ्
सोमः प्रत्यङ्क्सोमः न यथा भीन्समुद्रान् भीन्त्समुद्रान् अस्मान्सीते अस्मान्त्सीते स्ला
हल्वर्णाभ्यामूष्माणि स्वरोदये सर्वत्र १५ रेफलकारौ ऋऌवर्णाभ्यां यथासंख्यं वृथीयेते
ऊष्मणि प्रत्यये किंविशिष्टे स्वरोदये स्वरपरे इत्यर्थः सर्वत्र अन्तःपदे नानापदे च योजितो रलो ष्वृ
धायकाउ कौनो स्वाद्वुनयञ्जने इति स्य ऋल्लस्वरसदृशौ व्यञ्जनावर्हे मात्रिकाविति स्वमः स्वरविभ
क्तिरित्येव पार्षदे प्रसिद्धो नचैतौ वर्णौ रेफलकारयोरूष्माणं च मध्यवर्तिनावपि सन्तो संयोगस्य

विभागं कुरुतः स्वरसदृशत्वात् तथा चाह शौनकः न संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति यथा गार्हपत्यः
प्रा॰ अथ हकाररेफयोरन्तरापि स्वरभक्तिः सती रेफहकारयोः संयोगेन विहन्ति एवमन्यत्रापि दृष्टव्य
शा॰ म् उपह्वामसि अर्शसउपचितामसि शतवल्शा विरोह अन्तःपदमुदाहरणम् वेःसोत्रम् अग्ने
वेर्होत्रम् सवितः हवामहे सवितर्हवामहे सःसाहो सर्षाहो नानापदमुदाहरणम् स्वरोद
22 य इति किम् मरुद्वैः पार्ष्णतः देवो वर्षं न्समिध्यते अश्रुभिर्हीडनीः अग्नेत्वञ्चो यामि
82 जिनापदेषु १८ अग्नेस्वयन्सदेन वर्ज्ञो यां परभूतायामिति नागमिकेन व्यवधीयते चार्चो शब्देनच
इति करणान्तरतो यातस्यैव पदस्य द्विरुक्तिः सोच्यते वेदेषु तन्त्राधिकारार्थं वचनम् इतः प्रभृति प
दाधिकरोवनेते यथा देहनिहे शीर्षे इति शीर्षे अश्मेरन्यसे न्वेह इति ते रिफितं च संहितायामनिरु

क्रम् १७ रिफितेचशाखारितिनागमिकेनव्यवधीयते वर्णोयोपरभूतायाम् कथंभूतम् संहिता
यामनिरुक्रम् संहितायामनिर्जातरेफम् यथा पुनरितिपुनः स्वरितिस्वः संहितायामनिरु
क्रमितिकिम् पुनर्मनः पुनः मनः पराहतोवान्तरेण १८ पदस्याहतिर्हिरुक्तिः तस्याम्परा
हत्तौसत्यामन्तरेणइतिभवति साचनोक्ता अतस्तन्निपादनार्थमाह क्रमोक्ताहत्तिःपदेषु १९
क्रमशास्त्रेणयापराहत्तिरुक्तासापदेषुभवति क्रमशास्त्रातिदेशसूत्रमेतत् यत्रचैतदुक्र
म् स्थितोपस्थितमवग्रहसमन्तः पददीर्घभावेविनामेप्रग्रहेरिफितेनिरुक्रमेअवग्रहोभव
ति यथा प्रजावतीरितिप्रजा वतीः अन्तःपददीर्घभावेभवति यथा साममहानः ममहा
नःइतिममहानः विनामेभवति यथा सुषाव सुषाव सुसावेति सु॰साव परमेष्ठी परमेस्थीति पर

प्रा॰ मे॰ स्थी प्रग्रहो भवति यथा इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी शिक्षिते निर्गो न रेफे भवति यथा पुनः प्राणः
शा॰ पुनरिति पुनः प्राणः स्वपदावसानवर्जम् २० क्रमो क्राहतिः पदेष्विन्द्रक्रम् तस्यायमपवादः स्वप
दावसानवर्जयित्वा अत्र क्रमो क्राहतिरिति तत्र स्वपदे शाकटायन इति शाकटायनाचार्यस्य मते
८३ नाहतिः सा च काण्वानां भवति अवसानेन सर्वेषां सर्वशाखिनां भवति तदुभयं निषिध्य
ते अनितावन्त विकारागमे प्रागुक्ता २१ अनितावध्याय इत्यत आरभ्य यावदध्यायः समाप्तः
83 अस्मिन्नन्तराले यस्य पदस्यान्तरागमो विकारो वा हितः तदन्तविकारागमे पदे पूर्वमुक्ता
पश्चादाहतिः कर्तव्या स्थितोपस्थिते कर्तव्यमित्यर्थः तत्र वोपरिचरितषत्वादिविकारजात
मक्रम् यथा श्रेयस्कर श्रेयः करेति श्रेयःकर सुषाव सुसावेति सुसाव परमेष्ठी परमेस्थी

ति परमेःस्यी हृष्टिमौ २२व हृष्टिमानिवेति हृष्टिमानृ२व अतिनावन्तर्विकारागमइति
किंम् अस्यावयेरयस्लाडपरिष्टाच्च प्राग्वचनेमाभूत् अवयेरयस्लाङ्कवतिविसर्जनीयः
चव्वयोःशम् यथाङअवृनइतिङःचवनः तथयोःसम् नवलव्मितिनवःतराम् पव
मादि अथोपरिष्टादवयेदेशीयिष्यामः अनुस्वारोरेफसमूकारः यथा सठ समितिस
मसम् नृणान्तःपदेरेफे यथा पेपिवाँऽसइति पपिवाऽसः संकृम् अस्यावयेवेहि
येयाधीसंहिताभवतीत्यर्थः विश्पतीवेतिव २२ विश्पतीवइत्येतच्चपदप्रागवग्रहाप
याद्दाहतिः कर्तव्यावेष्टकारइत्यर्थः यथाविश्पतीइवेतिविश्पतीइव पतत्पदमस्याव
येवेहितः प्रागृह्णिरुच्यते स्वरशकारेचकारेणसर्वत्र २२ स्वरोऽववयीयतेवकारे प्रत्ययेर

प्रा॰
शा॰

चकारेणागमिन्सर्वत्रसंहितायांपदेष्वव यथा अच्छ अच्छावदामसि यच्च यच्छानः
शर्मसप्रथाः पदेष्वदाहरणम् अच्छछदः वर्मेणाच्छादयामि संहितायामुदाहर
णम् स्वरइतिकिम् कञ्छेदः पदाधिकारान्पदेष्वेवचकारागमव्यवधाने माभूदिति
सर्वत्रग्रहणात्संहिताक्रमयोरपिभवति यस्मात्तिहायसहैतिन २४ यस्य प्रतिहाय
सह इत्येतैः पदैरुपहितस्वकारेण चकारेणव्यवधीयते यस्य॰ यथा यस्यच्छायामृतं
यस्यमृत्युः प्रतिहाय॰ यथा प्रतिहायविह्नागावाम्यहिनामिस्यकः सह यथा सहच
त्समप्राहृतः विश्वाअश्वान्त्समपरिहिनसंतो पदजयो विराजन्त्यनिरुच्चवीह्यपत्यरिहांस
रिनयश्रोशाजेषयीराभाऌमीवाहिमायास्लेसीन्येतेषु २५ विश्वाइत्येतन्नपदमूर्धान्तेभव

ति परिदिशः त्वम् त्वाम् यदजयः विराजति अग्निराः अवीहयन् परिष्टुः सहितन
यः आशाः ओषधीः आभाहि अमीवाः हिमायाः ते अस्ति इत्येतेभ्यप्रत्ययेभ्य परिदिशः
यथा येनविश्वाः परिदिशः त्वम् यथा विश्वास्त्वप्रजाउपावरोह त्वाम् यथा विश्वा
स्त्वाप्रजाउपावरोहन्तु यदजयः यथा विश्वायदजयस्थ्यः विराजति यथा थियोवि
श्वाविराजति अग्निराः यथा विश्वाअग्निराः अवीहयन् यथा इन्द्रेविश्वाअवीहयन् परि
ष्टुः यथा अग्निविश्वाः परिष्टुः सहितनयः यथा विश्वाः सहितनयः पृथक् आशाः यथा
विश्वाआशाः अभ्यैचन् ओषधीः यथा पृष्ठोविश्वाओषधीः आभाहि यथा विश्वाआ
भाहि प्रदिशः अमीवाः यथा वयस्त्वविश्वा अग्निराअमीवाः हिमायाः यथा विश्वाहिमा

याः॥ते यथा विस्रस्तैस्त्र्यः अति यथा अभिविस्राअतिस्त्र्यः ननु स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि
प्रा० नियमः इति स्वरसंस्कारौ व्यपिकृतौ नचायं स्वरो न च संस्कारः अत्रहीदस्तूषान्तस्य देस्व
शा० रान्तमित्येतदुच्यते अतोऽस्याभिधानमेतदिति प्रातिक्रमउच्यते पदानां संदिह्यमानानां
निश्चयो नैवदोषायेति नावमस्यामः अतः मध्यपदनिश्चयलक्षणमिति अतएवैतदर
पुच्यते तावत् पृथिव्याः स्वरान्त ७ संभवस्युकोमन्थी पृथिवी परोदेवेभिरित्येतेषु २९
पृथिव्याः इत्येतस्य देस्वरान्तं भवति संभव स्युकः मन्थी पृथिवी परोदेवेभिः इमेतेषु
प्रत्ययेषु संभव यथा पृथिव्या संभव स्युकः यथा पृथिव्यास्युकः मन्थी यथा संज
ग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थीवीम यथा प्रतिद्विना पृथिव्या पृथिवीम परोदेवेभिः

चविश्वावोब्रह्मविश्वाहरीशुक्रानेशफानांजञ्जानन्नुकमित्येतेष्विया २७ चविश्वाःवः ब्रह्म
विश्वाः हरी शुक्राः ने शफानाम् जञ्जान नुकम् इत्येतेषुप्रत्ययेषुपदेषुइमाइत्येतत्पदं
स्वरान्तंभवति चविश्वा यथा इमाचविश्वाःवःयथा इमावोहव्याचकृमा ब्रह्म यथा इ
माब्रह्मपीपिहिसोमगाय विश्वा यथा यइमाविश्वाभुवनानिजुहृत् हरीयथा इमाहरीव
हतः शुक्रा यथा इमाशुक्रासोग्रावाणः ने यथा इमानेहाजिन्न शफानाम् यथा इमाश
फानाम् जञ्जान यथा इमाजञ्जान नुकम् यथा इमानुकंभुवना हवेमोतेमाच २८ हवे
मा उतेमा यतेहेपदेयथा महीनमेवस्वरान्तेभवतः हवेमा यथा स्तुतमेमित्रावरु
णाहवेमा उतेमा यथा विश्वकर्मेन्नुतेमा विश्वेलेवभूवनासन्याभिषजानन्नुत्रावोडेया

प्रा॰ देवाल्हविषोनोमरुतोनोनोमृळ्वविमुञ्चत्येतेनेष्णता २५ विसो ते बभूव नामस्या भिष
प्रा॰ जा नस्रावोरुम् योदेवा हविषः नोमरुतः नोमृळ्व विमुञ्च इत्येतेषुप्रत्ययेष्णताः इत्ये
तत्पदंस्वरान्तंभवति विसो यथा नाविलोपाहि ते यथा सर्वानातेवसलणासूदया
मि बभूव यथा परितावभूव नामस्या यथा तानामस्या भिषजा यथानाभिषजा नस्रा
वोरम् यथा नानस्रावोरमश्विना यादेवाःयथा नायादेवादेवनानि हविषः यथा स्वचेवनाह
विषःनोमरुतः यथा नावोमरुतनरईदृशो नोमृळ्वयथा वहतस्मानोमृळ्व विमुञ्च यथा ११
नाविमुंच नाताच १० यतोचनानाशङ्कोपदावयवभूतोस्वरान्तोभवन्तः यथा नानापिएतोना
मभहविर्देम्यन्याःसाथ्यादा ३। ८ साथ्यादेनिपदद्वयेस्वरान्तेस्यात यथा सेरयेहविर्देम्यन्याःप्रम

८६
86

ययोः यथा सप्ताहविरदंतदेवाः आशीर्दादम्पती पिस्पाक्षरिवोविदे पिस्पा पुवमितिच ३२
पिस्पोक्षरिवोविदम् पिस्पापुवम् इत्येतौ पिस्पाशब्दौ स्वरान्तौ भवतः यथा पिस्पाक्षरिवो
विदम् श्रुगन्ते पिस्पापुवम् इतिशाद्ः पदाधिकारसमाप्तिप्रज्ञापनार्थः भाक्षुपयश्चरिहि
सर्जनीयः ३३ भावीउपधाभूतोयस्यसभाक्षुपयश्चविसर्जनीय रिहिसर्जनीयः विसर्जनीयोरि
फितः स्वतश्चारभ्ययः परिभाषिष्टितः स्वतोविसर्जनीयावधिकृतौवेदितव्यौ अधिकारस्तुचमे
नत् रेफेलुप्यतेदीर्घश्चोपधा ३४ रेफेप्रत्ययेलुप्यतेविसर्जनीयउभयस्तुपोभाक्षुपयश्चरिहिस
र्जनीयश्चउपधाभूतश्चस्वरोदीर्घमापद्यते भाक्षुपयोभवति यथा रुरुः रौद्रः रुरुरौद्रः
मतिभिःरिरन्ति मतिभीरिरन्ति रिहिसर्जनीयोभवति यथा प्रातःरात्रिः प्रातारात्रिः पुनःरतम्

ग्रा·
श्रा·
२८
87

पुनारक्तम् रूपोदाहरणमेतत् उपरितनेसूत्रेप्रयोजनंभविष्यति रेफ६स्वरयोः अथ रेफ
मापद्यते उभयरूपोविसर्जनीयः स्वरेषुप्रत्ययेषुधिसंज्ञकेषुच प्रत्ययेषु स्वरेषुभवति
यथा अग्निःपकाहारेण अग्निरेकाहारेण प्रातःअग्निम् प्रातरग्निम् धिसंज्ञकेषुभव
ति यथा विरुरुचुःवमेषु विरुरुचर्वमेनेषु सवितःवामम् सवितर्वामम् कण्ठ्यपूर्वोयकार
मरिफितः १८ अवर्णःकण्ठः अवर्णपूर्वोविसर्जनीयोःरिफितोयकारमापद्यतेस्वरेप्रत्यये
यथा श्वित्रःआदित्यानाम् श्वित्रयूआदित्यानामित्येवंस्थिते यवयोःपदान्तयोरित्या
दिनायकारलोपेश्वित्रऽ आदित्यानामितिरूपंसिध्यति इन्द्रःपकम् इन्द्रःपकम् सूर्यःप
कम् सूर्यपकम् याःओषधीः याःओषधीः याःअफलाः याः आफलाः याः अपुष्पाः याः

अपुष्याः लोपेयौ ३७ अरिफितःकण्ठ्यपूर्वो विसर्जनीयो लोकमापद्यतेपि संतके प्रत्यये यथा
अयत्याःमा अयत्यामावः शततेजाःवायुः शततेजावायुः अरिफितइतिकिम् ह्वाम्भोतेरु
त्पतिः भूमेश्चाकारेष्टक्के ३८ भूमिसंबन्धीविसर्जनीयोलुप्यतेआकारेअष्टक्के से
त्तकेप्रत्यये यथा भूमिः आदये भूम्यादद्दे अष्टक्कइतिकिम् भूमिरावपतेमहत्
यकाराकारयोर्ज्ञास्यत्यपदे ३९ ज्ञास्यत्येपदेयकारस्याकारस्यचलोपोभवति यथा
ज्ञास्यत्यमितिप्राप्ते यकाराकारयोर्लोपेकृते ज्ञास्यत्यमितिभवति संज्ञास्यत ६ स
यममाकृण्ठ अलोपोमांस्यचेन्याः ४० अकारलोपोमांस्यचनीयशब्देदृष्टव्यः मां
सपचनीइतिप्राप्ते यथा यत्नीतण्मांस्यचेन्याः सर्वो अकारगेकारम् ४१ सर्वःअ

प्रा॰ शा॰

कारओकारमापद्यते सर्वग्रहणात् सोपधः पिसंतकेषु प्रत्ययेषु यथा अग्नश ६ सः भु
वाः मातरिश्वनः धर्मः मातरिश्वनोऽर्थम् अपिपिनइत्येव पुनर्मनः अकारेच ४२ अका
रेचप्रत्ययेसर्वं अकाराओकारमापद्यते यथा वेदा अस्मि वेदोस्मि अग्रेगवोऽग्रेयुवः
अपिपिनइत्येव पुनरपि पयोहच ४२ पयइत्ययंविसर्जनीयओकारमापद्यते हइत्ये
तस्मिन्प्रत्यये यथा पयोहदेवः अवयः सयवचेत्यनेनपयशब्दस्यव्यंजनमात्रेविसर्जे
नीयोविहितः अतओकारोनिपात्यते सोरुहावहस्मरात्याम् ४४ सरित्ययंविसर्जनीयः
रुहौप्रत्यये अहरित्ययंचविसर्जनीयोरात्रिशब्दे चप्रत्ययेओकारमापद्यतेसः यथा सोरु
हाणामपिनाकम् अहः यथा अहोरात्रासेकल्पन्नाम् अहोरात्रेऊर्ध्वंदृष्टीवे सरेभाव

22

88

न्तःस्थाम् ४५ स्वरेऽस्ववर्णेऽप्रत्यये भावीअन्तःस्थामापद्यते यथा त्रिअम्बकम् त्र्यम्ब
कम् वाजीअर्वन् वाज्यर्वन् दधिअन्नः दध्यन्नः वीडुअङ्गः वीड्वङ्गः संध्यक्षरमयवायावम्
४६ एओ ऐऔ एतानियथाक्रमंस्वरेऽप्रत्ययेअय्अव्आय्आव्इत्येतद्वर्णमापद्यन्ते एअय् यथा
इडे आइहि इडयेहि ओअव् यथा कृशानोयते कृशानवेनेवः ऐआय् यथा सरस्वत्यैअग्र
जिह्वम् सरस्वत्याअग्रजिह्वम् औआव् यथा हिरण्यरूपौ उषसः हिरण्यरूपाउष
सः अत्रचयपवयोः पदान्तयोरित्यादिनायकारलोपः नवकारस्य संस्थानपक्षेवामिति
वकारस्य उदात्तस्यान्तःस्थाभावेस्वरितं परमनुदात्तम् ४७ उदात्तस्यस्वरेणान्तःस्थाप
त्तौसत्यांपरंयदनुदात्तमक्षरंतत्स्वरितंभवति यथा त्रिअम्बकम् त्र्यम्बकम् देवीअन्त दे

प्रा॰ यथा द्युम्नः द्युम्नः स्वर्न इन्द्र योजान्विन्द्र ननु पूर्वाणौ पूर्वो द्वे पदे स्वरितो विहितः पुनः
शा॰ किमर्थमिदमुच्यते स्वरिते परमनुदात्तमिति द्वयोः स्वरितयोः सन्धावर्ये स्वरितो निष्पद्यते
तत्र न ज्ञायते किं पूर्वस्य स्वरस्य स्थाने स्वरितमुतोत्तरस्य तस्मादुत्तरमनुदात्ते स्वरिते भव
८५ तीति सूत्रारम्भः कण्ठ्याऽकारे ह्रस्वम् ४८ कण्ठ्याकारस्याऽकारे प्रत्यये ह्रस्वमापद्य
ते यथा विश्वकर्मोऽऋषिः विश्वकर्मऋषिः स्वाहाऽऋषभम् स्वाहऋषभम् येनऽऋषयः
89 येनऋषयः यत्रऽऋषयः यत्रऋषयो जग्मुः ह्रस्वस्थाने ह्रस्वो विधीयमानोऽस्याः संहि
तायाः निवृत्तिं करोति निवृत्तिसंहिते वात्र संहितानन्तरं संहिता प्रश्थेकमन्तरस्य ४९
प्रथ्यानन्तरमन्तरो वर्णश्च शष्ठात्पूर्वं प्रथमकवर्णं विकारभूतमापद्यते इत्येतदधिकृते सा

वेदितव्यम् अधिकारसूत्रमेतत् ॥ सवर्णेदीर्घस् ५० सिमादिनोष्टौ स्वरा स्युक्रमात् सि
संज्ञकः स्वरः सवर्णे स्वरे परतः पूर्वेऽन्त्येनैकं दीर्घवर्णमापद्यते यथा अग्नुपेयन् प्राप्य
न्तनवस्रयम् नवायम् नासत्याग्नयावत् नासत्याग्नावत् तविश्व स्रुचीव हिरम् ही
मिहः अनुज्ञत् अनूमेषम् अननासिकवत्यनुनासिकम् ५१ अनासिकवर्णेकीभावे ह
वेस्वपरस्वैकमनुनासिकमापद्यते यथा उपश्रेष्ठः उपाश्रमेण उपशं सुना उपां सुना अ
नुनासिके चोपधेत्यादिनायकस्मिन्वृत्ते उपधानुनासिकं यकस्मिन्नत्रेऽमनु स्वारो विहि
तः नत्रमस्मिन्वृत्ते उपधानुनासिकं तमधिकृत्योच्यते अननासिकवत्यनुनासिक
मिति कण्ठ्योदिवर्णपकारम् ५२ कण्ठ्यात्स्वरः स्ववर्णः हर्वस्वपकमेकारवर्णमापद्यते

प्रा॰
शा॰
५०
90

यथावरुणइह वरुणेहवोपि आइदम् पदम् उवर्णओकारम् ५३ काण्वाउवर्णउन्नरः प्र
वेश्चयकवर्णमोकारमापद्यते यथा नाउजै श्वेनोजैना न्याउन्नराः मोनराः समुद्रस्येमे स्ले
मेश्लाइग्नाविति च ५४ सन्ध्यक्षरएकारौकाराविति वक्ष्यति तस्यायेपुरस्तादपवादमूत अ
रसंध्यक्षरस्यपयकारादेशोनिपात्यते यथा समुद्रस्यामन् समुद्रस्येमन्त्वाओमन् अपान्तो
यन् एजत्योजोरेकेषाम् ५५ अवर्णान्तवर्णात्स्मादेजत्योजोः प्रत्यययोः एकेषामाचार्याणांमते
नउन्नरस्यवर्णआदेशोभवति एजति यथा नएजति नेजति ओजः यथा महाओजः महोजः
एकेषामितिकिम् नदेजतिनवेजति वाओजः महोजः सन्ध्यक्षरएकारौकारौ ५६ अवर
र्णान्तस्यक्षरेप्रत्ययेपूर्वेउन्नरास्वएकवर्णमापद्यतेएकारस्य अत्रचत्वारिसंध्यक्ष

यथावरुणाइह वरुणोरवोपि आइदम पदम उवर्णोकारम ५३ कण्ठ्याउवर्णेउत्तरः प्र
प्रा॰ वेश्वेयकवर्णमोकारमापद्यते यथा ताउँ इषेत्वोर्जेत्वा त्वाउत्तरः नोनरनः समुद्रस्योर्मे ले
शा॰ मेन्नोशुक्रेतिनिच ५४ सन्ध्यक्षरएकारौकारावितिवक्ष्यति तस्मायेपुरस्तादपवादमृते अ
वर्णेसन्ध्यक्षरेरूपएकादेशोनिपात्यते यथा समुद्रस्योर्मन् समुद्रस्यमत्वाउर्मन् प्रपान्नो
५० द्यन् एजत्योजोरेकेषाम् ५५ अवर्णान्तपूर्वस्मादेजत्योजोः प्रत्यययोः एकेषामाचार्याणांमते
90 तउत्तरस्यवर्णश्चादेशोभवति एजति यथा तएजति तेजति ओजः यथा महाओजः महोजः
एकेषामितिकिम् तदेजतितनेजति वाओजः महोजः सन्ध्यक्षरएकारौकारौ ५६ अवर्
णान्तेसंध्यक्षरेप्रत्ययेपूर्वउत्तरयोरेकवर्णमापद्यतेएकारश्च अत्रचत्वारिसंध्यक्षरा

राणिद्वावेतौविकारौभवतः तत्रयथासंख्यासंभवात् विकारौयथासंख्यमिति एकारेऐका
रेचप्रत्ययेऐकारः ओंकारेऔकारेचप्रत्ययेऔकारोभवति एकारेभवति यथा स्वाहाय
कशनाय स्वाहैकशनाय ऐकारेभवति यथा इन्द्राय ऐन्द्रम् इन्द्रायैन्द्रम् ओंकारेभवति
यथा इन्द्रओजिष्ट इन्द्रौजिष्ट औकारेभवति यथा अश्वौक्तन् तयस्तंवर्हिर्विश्वौक्तन् वाहोव
स्वरभूते ५७ वाहोचप्रत्ययेस्वरभूतेपूर्वकेकाउत्तरस्यैव हेः संबन्धुवर्णस्यएकमोकारमा
पद्यते उवर्णेओकारमित्यस्यापवादः यथा तथ्यौहीचमे पष्ठऊही पष्ठौहीचमे आ
रमृकारोऽष्टकात् ५८ अष्टकात्परऋकारआर्कारमापद्यतेसहाष्टकेन यथा आर्तैर्
परिविततम् लृकारश्चाल्कारम् ५९ अष्टकात्परलृकारेआल्कारमापद्यतेसहाष्ट

प्रा॰ नेन यथा प्रालकारम् प्रल्कारम् प्रत्नतिः स्वरी रेफलकारौ परमारोहतः यदो
शा॰ व्याम्पूर्वमकारः ८० एकारौकाराभ्यामकारौकारस्वरः पूर्वरूपमापद्यते यथा नेत्र
वत्नु नेवन्तस्मात् नेत्रप्स्मरसाम् नेप्सरसाम् वेदोअसि वेदोसि स्तयोअसि स्तयोसि
५८ मन्त्रीप्रकारऔकारम् प्रकारेचेत्यनेनात्रऔकारः तौचेदुदात्तावनुदात्तेस्वरितौ ८१
नौयद्येकारौकारावुदात्तौभवतः प्रथानुदात्तेप्रत्ययेस्वरितौभवतः यथा कुकुटः असि
91 कुकुटोसि वेदःअसि वेदोसि स्तपःअसि स्तपोसि नेत्रप्सरसाम् नेप्सरसाम् प
दोर्व्यामकारोलगाभिनिहितइतिस्वरितत्वंविहितमेव इहत्वपवादार्थं तदुच्यते गुदेश
भवति ८२ देशइत्ययमेकारः प्रभवादित्येतस्मिन्प्रत्ययेनस्वरितोभवति यथा देशप्रभ

वत् सोदेशोभवत्सरित् गारुत्मानः शिवोभरन्नोहेषोभ्योजम्भयन्नोवाजेवाजजिनोम
दन्नः शोचेवसेसुभुवेस्योनेसुपर्णोवीरुधः सुवीरोयानवेसूनवेहूणानस्राशवोवरुतः
नः संक्रन्दनोवाहवोयुप्योद्रुहः दर गारुत्मानः शिवः भरन्नः हेषोभ्यः जंभयन्नः वा
जे वाज जितः मदन्नः शोचे अवसे सुभुवे स्योने सुपर्णः वीरुधः सुवीरः यानके
सूनवे हूणानः आशवः वरुतः संक्रंदनः वाहवः आयुप्यः अद्रुहः एतेभ्य ए
कारौकारेभ्यः परो कारोभिनिधीयते अभिनियानवसूर्वेसूपता गारुत्मानः यथाग
रुत्मान अदयः गारुत्मानोदयोवीरः शिवः यथा शिवोनीहि भरन्नः यथा भरन्तोधा
येव हेषोभ्यः यथा हेषोभ्योनामकृतेभ्यः जम्भयन्नः यथा जम्भयेनोहिंसुकम् वाजे य

था वाजेवाजेवन्तवाजिनः वाजजितः यथा वाजजितोध्वनः मदन्नः यथा मदन्नोग्ने
प्रा॰ माने शोच यथाभद्रशोचेह्रूपम् श्रवसे यथा श्रवसेग्निमन्वारभामहे सधुचे यथा सधु
शा॰ वेग्नेसोमम् ज्योते यथा ज्योतेदितिसरस्वति सुपर्णः यथा सुपर्णोसि वीरुधः यथा
५२ वीरुधोस्येसन्दनवीर्यम् सुवीरः यथा सुवीरोवीरहा यातवे यथा नमिरुपातवेकः सु
नवे यथा सुनवेग्ने ऋणानः यथा ऋणानोस्तासि आशवः यथा आशवोस्त्रिन्नामः वरूनः
92 यथा वरूतोमनिर्दृष्टशवसम् संक्रन्दनः यथा संक्रन्दनोनिमिषः बाहवः यथा बाहवो
नाथ्याः सुवृध्यः यथा सुवृध्योस्माकम् सद्रुहः यथा सद्रुहोनमीवाः नन्वेदोङ्घाहुस्वेम
कारस्न्यतेनैवाभिनिहितसिद्धः किमर्थंगारुमानादिभ्यः पदेभ्यउत्तरस्याभिनिपातनमुच्यते प्र

ळ्तिभावृकारस्तु इति प्रकृतिभावृस्तवदस्तिनिनस्यपूर्लोपवादः वोऽहउ सोऽहउ सोऽस्माकर्
न्नेभिगरोवोर्वाची ८४ वोऽहम् सोऽहम् सोऽस्माकम् नेभिगरः वोर्वाची यतेवदे यदेयथा
गृहीतमेवाभिनिधीयेते वोऽहम् यथा विशिप्रियाणांवोऽहम् सोऽहम् यथा सोऽहवाज
म्सोऽस्माकम् यथा सोऽस्माकम् नेभिगरः यथा अनुष्टुप्नेभिगरः वोर्वाची यथा आवो
र्वाचीसमतिः येत्वाद्वयोः ८५ येऽस्येतस्मोत्परयोरत्वाद्वयोः संबन्धाकारोऽभिनिधीयते अ
त्रयथा येऽत्रेऽत्र अत्र यथा येत्रस्य अविद्यासंभूत्योश्च ८६ अविद्यासंभूत्योःसंबन्धकारोऽभि
निधीयते वशब्दापरस्येतस्मात्परः अविद्या यथा येविद्यामुपासते असंभूतिं यथा येस
म्भूतिमुपासते यतेसांकिम् अथोयेऽसम्भवन्वानः उपस्थेन्त्रस्तेभ्योकारम् ८७ उपस्थेत्रः तेभ्यो

कारम् एतेचद्देपदेयथाग्रहीतमेवाभिनिधीयेते उपस्थितः यथा शोभेमातर्यथोप
ग्रा॰ स्थितः तेभ्योकारम् यथा अस्मेभ्योकारात्मः नमोस्त्वस्मौज्ञामणाम् ९८ नमोअस्त्वप
शा॰ तेच्चपदेद्वयेयथाग्रहीतमेवाभिनिधीयते सौत्रामण्यांचेन्नभवतियथा नमःअस्त्व न
५३ मोस्त्वसर्वेभ्यः अस्मौत्रामण्यामितिकिम् इदंपितृभ्योनमोअस्तु विश्वेग्नेविशोरायोन
ग्नो ९९ विश्वे अग्ने विशो रायो एतेभ्यश्चैकारौकारेभ्यः परोकारोभिनिधीयते अग्नौ
93 चेन्नभवति युञ्जानःप्रथममित्यनयारम्भस्तात्तदीतेनियावदग्निरुच्यते विश्वे विश्वेअ
स्मम् यथा विश्वेसंवर्मेमम् अग्नेः यथा नेअग्नेप्रथमपुञ्जन् विशो यथा विशोमपत्ताः
रायो यथा रायोनमार्ष्टुतेवः अनग्नाविति किम् विश्वेप्रथमरुतः मयिग्रहाम्यग्रेअग्नि

म् भवापायुर्विशोऽस्मत्स्याः अस्मेरायोऽस्मर्त्यः सूर्योग्नेभी ७० सूर्योऽअग्ने यतोऽभ्योपरः अभिश
चुस्याकारोभिनिधीयते सूर्यो यथा सूर्योऽभिताप्सीत् अग्ने यथा अग्नेऽभ्यावर्तिन् अभ्या
विनिकिम् चतोः सूर्योऽअजायत अग्नेऽअच्छवदेह नः रिषोयवसे पुरुप्रियोऽन्नपते सोवे ७१
रिषो यवसे पुरुप्रियो अन्नपते असावे यतेभ्यपकारोकारेभ्यः परोकारोभिनिधीय
ते रिषो यथा मा सरिषोऽन्ध यवसे यथा प्रेयदस्तानयवसे विष्णन् पुरुप्रियो य
था पुरुप्रियोऽग्ने अन्नपते यथा अन्नपतेन्नस्य अर्णवे यथा अर्णवेऽत्त्रिरित्ते भवाग्र
पि यपरेच ७२ यकारोकारेभ्यः परोकारोभिनिधीयते सचेहकारयकारपरो भवति य
था सहस्तयोमेव निग्मतेजोयस्मयम् गवेमेमनसोवाजयन्तः सोम्यासः पाशिनोविदाने

प्रा॰ शा
९४
96

न्तने मूजवनो ह्रस्वे पाको दीदिवस्त्रयस्त्रिंशे ब्रह्मणे यको ऋश्यो विष्टनः पादो वसन्तः ७३ गवे
मे मनसः वाजयन्तः सोम्यासः पाशिनः विदानः अन्तने मूजवतः ह्रस्वे अपाको दीदि
वः त्रयस्त्रिंशे ब्रह्मणे यको ऋश्यो विष्टनः पादः वसन्तः एतेभ्य यकारो कारेभ्यः परो
कारोभिनिधीयते गवे यथा गवेस्वाय मे यथा विशोमेङ्गानि सर्वतः मनसः यथा म
नसो सिविलायकः वाजयन्तः यथा वाजयन्तोऽश्याम सोम्यासः यथा सोम्यासोग्निष्वा
त्ता पाशिनो यथा पाशिनोतियन्त्रिवन्ता···· इहिविदानो यथा सहिनोनृधावाष्टथिवी
अन्तने यथा अश्वदामन्तने दद्यात् मूजवतो यथा मूजवतोमीहि ह्रस्वे यथा ह्रस्वेपाकः अपा
को यथा अपाकोचिष्टः दीदिवः यथा दीदिवोग्ने त्रयस्त्रिंशे यथा त्रयस्त्रिंशेमन्ताः

ब्रह्मणे यथा अस्मैब्रह्मणेऽस्मैक्षत्राय यको यथा यकोऽसकौ रथो यथा हडभोरथोस्माक
म् विश्वतो यथा विश्वतोऽस्यास: पादो यथास्यविश्वाभूतानि वसन्तो यथा वसन्तोऽस्या
सीद्राज्यम् अवोस्त्वग्नेगृहपतेऽभिसत्वानोहन्तोजसयाविमानोजसः सतेष्विनानमोग्नयेतेग्र
नेग्रेहस्तप्रथमोन्त्रस्तेन्त्मेन ७४ अवोस्तः अग्नेगृहपतेऽभि सत्वानोहम् नोजसयाविमानो
जसः सतेष्विना नमोऽग्रये तेग्रम् तेग्रेहस्तस्य प्रथमोन्त्रः तेमेन पतेषांचद्विपदा
नामन्त्रापदादिर्यथा गृहीतमेवाभिनिधीयथैते अवोस्त यथा महिचीणामवोस्तु अ
ग्नेगृहपतेऽभि यथा अग्नेगृहपतेऽभिद्युम्नम् सत्वामोहम् यथा अयोयेऽश्रस्यसत्वा
नोहन्मेभ्यः नोजसया यथा धृतोनोजसयास्मेमायविष्ट विमानोजसः यथा विमानोजसो

वर्मः सनेम्यिना यथा भिवजास्तनेम्यिना नमोग्नये यथा ब्रह्मकस्मस्मनोवन्न नमोग्नयेनेग्र
प्रा॰ यथा मानाचनेपिनाचन्नेत्रम् नेयेहृनस्य यथा मानाचनेपिनाचनेत्रेहृत्तस्यक्रीडनः हृनस्य
शा॰ नेकिं नेत्रग्रेस्वमभुञ्जन् प्रथमोन्नः यथा स्वभूःस्वयंभूः प्रथमोन्नः नेयेन यथा महिमा ने
२५ त्वेन पणयोजहीमोम्बिके ७५ पणयो जहीमो अम्बिके पनेभ्यपकारोकारेभ्यः परोकारोभिनि
धीयन्ते पणयोयथा अपेनोयन्नुपणयोसम्मा जहीमोयथा अत्राजहीमोशिवाऽम्ब
95 म्बिके यथा अम्बेःअम्बिकेम्बालिके नानुमोङम्याश्वप्रचेनसीख्यान्वरोस्माकेहृ
घपाणयोस्वाःप्रदिशोनूदिनेनागाःअन्यसोर्वोमनस्यनेद्वायत्तियेभ्योमस्तन्नविपश्चितो
भिजनोनमीवःआयवोनुनोपदेशेभवहवृत्तेजनिष्टविग्रनायन्नेहूर्वोसोरणमां

वोनोस्मानोस्मानोदितिर्नोहिः ७८ नोनुमोऽग्यथोश्वप्रचेतमोस्मान् नरोस्माकम् हस्तया
णयोस्माः प्रदिशोन्उदितिनागाः स्रन्यसोद्यो पतस्यतेहा यतियेभ्योमन्तत्वम् वेपश्चिर
नोभिः स्रनोनुमीवः श्रायवोन् नाघः देशोभवन् वरुनेजतिष्ट विस्तनायश्चोजायन्त ह
व्योसोरेणवा नोस्मानोदितिः नोहिः पतेचहिपदायथागृहीतमेवाभितियीयन्ते नानुमो
ऽग्याश्वायथा स्रभिस्वरनोनुमोऽग्यान्ववदेवः प्रचेतसोस्मान् यथा स्रस्वजतिप्रचेतस्
सोस्मान् नरोस्माकम् यथा नरोस्माकमिन्द्र हस्तपाणयोस्मायथा हस्तपाणयोस्मार
र्येभिः प्रदिशोन्यथा प्रदिशोन्सर्वाः उदितेनागाः यथा यदघस्त्वरउदितेनागाः स्रन्य
सोद्या यथा मन्दमानायान्यसोद्यो विस्पानराय पतस्यतेहा यथा महलेसतोमहिमाप

मा० शा०

५६

96

नस्मानेद्दायन्तियेभ्योमननवम् यथा अयमेयन्तियेभ्योमननं ६ स्वविसि विपश्चितोभि यथाम्
वयोविपश्चितोभिस्तोमैः जनोनमीवः यथा सर्वं ऽजनोनमीवः आवायोनुः यथा अनुनो
घान्नमतिः देशेभवत् यथा सोदेशेभवन्मरित् वयुनेजनिष्ट यथा इडायास्त्वोवयुनेजेनि
ष्ट विद्मनापसोजायन्त यथा विद्मनापसोजायन्तमहतः सूर्यासोरेणवः यथा सूर्यासोरे
णवः महतनाम्नन्तरिक्षे नाश्मा यथा परिष्ठि.नोष्मामवत्ननमलनः नोहितिः यथा सोमो
अधिब्रवीन्नोदितिः नोहिः यथा उत नोहिर्बुध्न्यः ब्राह्मणः ११ ब्राह्मणइत्येतस्मादोकारा
त्परोभिनिधीयते ब्राह्मणः स्वस्य यथा ब्राह्मणोस्यमुखमासीत् यजुष्षु च १० गायत्र
इत्यादिभिः सूत्रैर्जश्त्वाभिनिधानमुक्तम् इदानीं यजुष्षुचाविशेषेणौकारैकारात्परोकारोभिनि

धीयते यथा वेदोःसिकोसि कतमोसितेपरसाम् संक्रमेवसर्वत्र ७९ गलत्पदमतिक्र
म्यागलतासहसन्धानं संक्रमः त्रिपदापावर्तमानसंक्रमइतिवक्ष्यति तत्रसंक्रमेपकारौका
राभ्यांपरोकारोभिनिधीयतेसर्वत्रयजुः श्रुचर्लेव यजुःष्ठुभवति यथा यत्रद्रोपदध्यै स्र
त्रपदेषुक्रमः स्पर्शे नासोरिष्टनेमिः अत्वभवति यथा यत्नेःभिसंक्रमइतिकिम् स्व
स्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः प्रकृतिभावक्रमे ८० गाहमानादिभिः सूत्रेअत्वभिहितेनावि
हितः ततोस्त्रअत्वप्रकृतिभावोभवति यथा उपप्रयन्तोऽध्वरम् आरेअस्मेचशृण्वते अ
घाणांस्थानधति ८१ यजुष्वेतस्मिन्नेनसूत्रेणयजुष्वभिनिधानमक्रमम् तदपवादभूतमिदमा
रभ्यते जघाणशशद्वानधनिपन्यये प्रकृत्याभवति यथा जघाणोऽग्निर्भैवजम् जघाणे

प्रा॰ शा॰

५८

97

ऽस्मन्राज्यस्यवेत्त अनन्यनीतिकिम् जघायोगाश्चनतेस्यवेतस्याहा तेचानुदात्तमनुदात्ते ५२ते
इत्येनत्पदमनुदात्तेचेत्प्रकृत्याभवतिअनुदात्तेप्रत्यये यथा यातेअग्रेहरिशृप्रा अनुदात्तइतिकिम्
तेपरसाम् हेउअप्रायोगवोयाग्रेधीरासोदेवासउरोरक्षाणमोवैश्वानरोवृषभोवचः प्राणउदानो
ऽङ्कःइमामेहस्तोदशमास्योन्यःश्राविनोरिष्टोऽर्जुनःप्रत्याश्रावः श्लिष्टोधामेप्रणीतनतेभ्योन
मोऽस्तुहरेनोअद्ययत्तेसपर्यस्यसोमअध्वरायेन्द्रहिरण्यपर्णोदारोदेवोह्वारथ्योभ्यामहद्याः स६
सदः ८२ हेउः आपः गवः अप्राग्रे धीरासः देवासः उरः रक्षाणमो वैश्वानरः वृषभः वचः
प्राणः उदानः अङ्कः इमामे हस्तः दशमास्यः अन्यः श्राविनः अरिष्टोऽर्जुनः प्रत्याश्रावः
श्लिष्टः धामे प्रणीतः तेभ्यो नमोऽस्तु हरे नो अद्य यत्ते सपर्यस्य सोम अध्वराय इन्द्र हिरण्यपर्णोदारः

देवः रयिभ्यः सहस्राः स६ सदः एतेचैकारौकाराअन्तयजुषिचप्रकारेप्रत्ययेप्रकृत्याभवन्ति
अत्रचपत्रद्वयोः पदयोःपाठः तत्रनियमार्थम् अनेनैवपदेपरभूतेनायत्ननपदस्य प्रकृति
भावः एकपदसमाम्नातेषुपुनरकारमात्रप्रकृतिभावः हेठः यथा देवस्यहेडीअवपा॰
सिसीष्टाः अत्वयेप्रकृतिभावः अपरेचेत्यनेनाभिनिहितेप्राप्ते आपः यथा देवीरापोअग्रे
गवः यथा अग्रेगवोअग्रेपवः अपाग्रेयथा अपाग्रेअग्निम् यीरासोयथा नासदीरासोअन्त
दिश्पयजन्ते देवासोयथा यत्रदेवासोअजुषन्तविश्वे उरोयथा द्यावापृथिवीउरोअन्तरि
तम् रक्षाणोयथा रक्षाणोअप्रयुच्छन् मा यथा मोषुहेतव वैश्वानरोयथा वैश्वानरोअ
दब्धः वृषभो॰ यथा अस्यभागोवृषभोअन्तरित्तम् वचोःयथा उग्रवचोअपावधीत् प्राणाय

प्रा॰
शा॰
५८
98

या येन्नः प्राणोऽग्रहे उदानोऽग्रहे यथा ग्रहे ग्रहे निधीनः इमासे यथा इमामेऽग्रेह्यस्तोऽग्र
स्मभ्याम् दशमासो यथा दशमासोऽग्रस्त्वः जरायुणासह ग्रन्थो यथा ग्रन्थोऽग्र
ह्लेनः श्राविनो यथा श्राविनोऽग्रनिर्गंहपतिः ग्ररिष्टोऽग्रर्जुनः द्वेयदमेतत् यथा
ग्ररिष्टोऽग्रर्जुनो मरुताम् प्रत्याश्रावो यथा प्रत्याश्रावोऽग्रनुरूपाः स्विष्टो यथा स्विष्टोऽग्निरग्नि
ना यासे॰ यथा यासेऽग्रन्त्राणाम् प्रणीतो॰ यथा प्रणीतोऽग्निरग्निना तेभ्यो नमोऽग्रस्तु॰
त्रिपदमेतत् तेभ्यो नमोऽग्रस्तु तेभ्य इति किम् नमोऽस्तु सर्पेभ्यः हवे॰ यथा हवेऽग्रमित्रस्याग
णः नोऽग्रयद्विपदमेतत् यथा संश्रितामोनोऽग्रयः यजेयथा मरुतो यजेऽग्रास्मिन् सपस्य
यथा पृथिव्याः सपस्य ग्रद्भिरस्वत् सोऽग्रहरायद्विपदमेतत् यथा सोऽग्रहरायपरि

णीयतेकविः इन्द्रेयथा सदेवमिन्द्रेऽश्विना हिरण्यपर्णो यथा हिरण्यपर्णोऽश्विभ्याम्
दारोयथा देवीद्वारोऽश्विना देवो यथा देवोऽग्निःस्विष्टकृत् अह्नः यथा सञ्जरवोऽ
यवोभिः रथिभ्यो यथा रथिभ्योऽरथेभ्यः मरुद्भ्यो यथा मरुद्भ्योऽर्भकेभ्यः म ६ सदो
यथा समम ६ सदोऽष्टमीभूतसायनी बन्दोऽङ्कुयमङ्कांकमस्तीवयः ८४ छन्द इस
यमोकारः अङ्कुमत अङ्काङ्कुम अस्तीवयः पनेषु प्रङ्कान्तामवति अङ्कुपम यथा कावे
बन्दोऽङ्कुपम अङ्काङ्कम् यथा नन्दच्छन्दीङ्काङ्कुच्छन्दः अस्तीवयो यथा प्रतिमाच्छन्दो
अस्तीवयच्छन्दः पनेषुकिम सञ्जनच्छन्दो नष्टपच्छन्दः काम्रवोजीसदनाहोतार
न्यास्वयाष्टथिवी प्रतिमेमदन्वश्यामकर्मोऽहंमियमवत्लाङ तालिषु ८५ का॰ भुवा॰ ऊनी

प्रा॰ सदनाहोतारः॰ ज्मा॰ त्मया॰ पृथिवी प्रतिमा एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति ईमः॰ प्रसद
शा॰ न प्रशृणाम॰ प्रकर्मे उहेम्॰ प्रवत्मात् उनः॰ प्रति इत्येतेषु पदेषु प्रत्ययेषु यथा सेरथमका
यथा काईमरे कुवायथा भुवाप्रसदम् ऊनीयथा भवोनीप्रपणामरयिम् सदनायथा
५५ सगावोदेवाः सदनाप्रकर्मे होतारायथा देव्याहोतारा ऊर्द्धम् ज्मायथा ज्माइयं समने
त्मया यथा त्मयाप्रवत्मात्मयतिः पृथिवी॰ यथा पृथिवी उत्तराः प्रतिमा॰ यथा नत्त
99 स्य प्रतिमा प्रति प्रगृह्य ऊर्ध्वस्वरे ८८ प्रगृह्यपदस्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवन्ति यथा राये
नु यंयज्ञन्तुरोदसीमे इमे इति किम् अपाप्रिवा रोदसी अन्तरिक्षम् विश्पतीवोपास्थिते ८८
विश्पती इत्येतन्मध्ये प्रगृह्यपदामिवे प्रत्यये उपास्थितपरभूते प्रकृत्या भवन्ति यथा विश्पतीइव

निविशध्वनीश्व उपस्थितइतिकिम् अविशध्वनीवृवीरिटे उकारोष्टन्तोस्पर्शोन ८९ उकौ
रोष्टन्तःपकवर्णः अस्पर्शान्तरः प्रकृत्याभवतिस्वरे प्रत्यये यथानवाउपतन्त पतवाउअर
न्तानाः अष्टन्तइतिकिम् योजानिरन्तेहरी अस्पर्शादितिकिम् किम्वावयवनम्भरन्त लु
नमितौ ९० स्तनात्रंपदप्रकृतानाभवतीनौप्रत्यये यथा विवेशाः इतिविवेशाइ विश्वंभव
नमाविवेशाउ ओकारस्य ९१ ओकारस्यपदान्तीयः प्रकृत्याभवतीनौप्रत्यये यथाचित्रभा
नोइति इमाविविकिम् स्वरमात्रेमाभूदिति हृशानवेनेवः उकारोष्टन्तोदीर्घमनुनासि
कम् ९२ उकारयकवर्णइनौप्रत्ययेदीर्घमनुनासिकंचापद्यते यथा ऊइति इनाविस्मनु
हृतिरिहनापद्यतेदीर्घमनुनासिकंचनवाउपतम् इत्येश्वपरमपदचर्चायाम् ९३ इतिकरणा

प्रा॰
शा॰
१००
100

स्वपरं पठ्यतेत्यदं मध्यक्तं तदीर्दं मनुनासिकं चाप्यपते पदवर्ज्यायामुक्तायदरूपम् यतउ
क्तं भवति वेष्टकेयदिति करणात्परतस्तदेवमुच्यते तत्पदस्वरूपज्ञानाय यथाभूतं स्वरू
पत्रं भवति ॐ इत्येतत्स्वरूपं हितत्पदम् अयं चार्थो नेतत्स्त्रावयवे न शाप्यते इतिकरणम्
रत्नोयत्पदपवचनं तत्स्वपठापनार्थमिति उक्तं ॐ इत्यत्र किम् जानेवेदसम् अपदवर्ज्याया
मितिकिम् ॐ इति तकारवर्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम् ८४ तकारवर्गः पदान्तीयश्चकार
वर्गे प्रत्यये चकारवर्गमापद्यते यथा तत् चक्षुः तच्चक्षुः आरात् चित् आराच्चिद्देवाः आ
छन्त्वन्दः आछन्त्वन्दः उत् जिहानाः उज्जिहानाः ककारादिस्तकारादिश्च पदे संहितायाम्
उदाहरणं न विद्यते नकारस्य चकारछकारप्रत्यययोः सन्धिरुक्तः नश्चछयोः शमिति॰

ञकारेणोदाहरणम् यथा वाजान् जयति वाजाञ्जयति शत्रून् जयति शत्रूञ्जयति अथ ० शात्र्ञ्जयतश
कारे च ५५ शकारे च प्रत्ययेन वर्गे च वर्गमापद्यते यथा तत् शकेयम् तच्छकेयम् उत्तशि
षः मामीषां कम्त्वनोच्छिषः स्तथावान् श्शुकः स्तथावाञ्छुकोः अन्यस्याम् पिशङ्गान् शिशिराय
पिशङ्गाञ्छिशिराय परश्चास्पर्शपरश्चेवम् ५६ परश्च शकारोऽस्पर्शपरश्छकारमापद्य
ते यथा तत् शकेयम् तच्छकेयम् अस्पर्शपर इति किम् आदित्यान् श्मश्रुमि। उदस्तम्भाने
लोपम् ५७ उदुपसर्गात्परः स्तम्भाने प्रत्यये सकारः लोपमापद्यते यथा उत् स्तम्भान् ज्योति
षादिवमत्तभान अस्थात्स्थेन कार ० संज्ञायाम् ५८ अश्वशब्दादुत्तरः स्थे प्रत्यये सकारस्तर
कारमापद्ये संज्ञायाम् अश्वेन व्यापन्नो अग्निरस्मिन्निति अश्वत्थो हृतः संहितायाम् यथा

प्रा॰ शा॰

९२

101

अस्प्रस्येवोनिषदन्तम् स्वरात्संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ९९ उत्तरस्तोर्द्विर्भाव प्रकरणं वर्तिष्य
ष्यते स्वरात्परात्संयोगादिभूतो वर्णो द्विरुच्यते सर्वत्र यदान्तपदाद्यो मध्ये च पदान्तपदाद्यो
र्भवति यथा सम्यक्स्रवन्ति द्वौ ककारौ मकार रेफौ च संयोगः तत्र प्रथमः ककारो द्वि
रुक्तिजः अनुष्टुप्शारदी द्वौ पकारौ शकारस्त्र संयोगः तत्र प्रथमः पकारो द्विरुक्तिजः स्व
रादिति किम् शुचिश्रुत्कर्णे अत्र शकार रेफौ संयोगः परन्तु रेफहकाराभ्याम् १०० रेफ
हकाराभ्यां परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते तत्र रेफहकारौ यथा ऊर्ज्जे रेफो जकारौ संयोगः तत्र प्र
थमो जकारः क्रमजः सूर्य्यः रेफो द्वौ यकारौ च संयोगः तत्र पूर्वौ यकारः क्रमजः वाह्वौः ह
कारो द्वौ वकारौ संयोगः तत्र प्रथमो वकारः क्रमजः ऊष्मान्तःस्थाभ्यः स्पर्शः १०१ ऊष्माणः

८८

शषसहाः अन्नस्थायरलवाः एतेभ्यः परस्पर्शो द्विरुच्यते यथा पृश्निः शकारौ द्वौ नकारौ संयो
गः तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः अश्मा शकारौ द्वौ मकारौ संयोगः तत्र प्रथमो मका
रः क्रमजः पाष्ण्या रेफषकारौ द्वौ णकारौ यकारश्च संयोगः तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः
राष्ट्राः षकारौ टकारौ रेफश्च संयोगः तत्र प्रथमे षकारः क्रमजः हस्नः सकारौ द्वौ नकारौ
संयोगः तत्र प्रथमस्सकारः क्रमजः हकारस्य द्विर्भावो निषिद्धः यकारस्य परभूते स
र्शेः संयोगो न विद्यते रेफस्य द्विर्भावो निषिद्धः शाल्मलिः लकारौ द्वौ मकारौ संयो
गः तत्र प्रथमो मकारः क्रमजः ल्वम् लकारौ द्वौ वकारौ संयोगः तत्र प्रथमो वकारः
क्रमजः दधिक्राव्णः पुरुराव्णः वकारौ द्वौ णकारौ संयोगः तत्र प्रथमो णकारः क्रम

प्रा॰
शा॰
१०२
102

नजिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां च १०२ जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां परः स्पर्शो द्विर्भव
ति जिह्वामूलीयाद्भवति यथा मयिव क्कमपरणाम् जिह्वामूलीयो द्वौ ककारौ संयो
गः तत्र प्रथमम् ककारः क्रमजः तत्र क्खनेम् जिह्वामूलीयो द्वौ ककारखकारौ संयोगः त
त्र प्रथम ककारः क्रमजः उपध्मानीयाद्भवति यथा ॐ खयी पूर्वीः उपध्मानीयो द्वौ पका
रौ संयोगः तत्र प्रथम पकारः क्रमजः सा प्फलिनी उपध्मानीयः पकारफकारौ संयोगः
तत्र प्रथमः पकारः क्रमजः एतौ च जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ काण्वादिविषयौ तथा च वक्ष्य
ति तस्मिन् जिह्वामूलीयोपध्मानीयानुनासिका न सन्ति माध्यन्दिनानामिति येऽत्र परं ते
त्रैस्वर्यम् १०३ यः संयुक्तं परं व्यञ्जनं न द्विरुच्यते यैः संयोगे सति परस्य द्विर्भावः उक्तः तैः सं

युक्तेन स्वर्वा व्यञ्जनं द्विर्भवति ऊष्मान्तस्थाभ्यः स्पर्श इति परस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव उक्तः तत्र यदु
भयतः संयुक्त ऊष्मणोन्तस्थया स्पर्शो भवति तत्र प्रथमस्य स्पर्शस्य द्विर्भावः प्राप्नोति स्व
राव्यवधानात् सन्निधिप्यत इति सूत्रार्थः यथा पक्ष्माणि सक्ष्मा च श्रयक्ष्माः कका
रषकारमकाराः संयोगः तत्र ककारस्य द्विर्भावः प्राप्नोति स्वराव्यवधानात् सन्निधिप्य
ते उक्तश्च यत्र चोभयतः स्पर्शाः संयुक्ताः शषसहाः सह तन्न्यायः क्रमोत्रेयो नापरो
वापितो बुधे । नास्वरस्वर्वा ऊष्मान्तस्थाः १०४ ऊष्मभ्योन्तस्थाभ्यश्च परस्य स्पर्शस्य द्विर्भा
व उक्तः तदपवादोयं योगः अस्वरस्वर्वा ऊष्माणोन्तस्थाश्च स्वतः परात् स्पर्शात् द्विर्भाव
यन्ति यथा स्थालीभिः सकाररयकारौ संयोगः लक्ष्मनीभिः सकारककारौ संयोगः अस्व

प्रा॰ रपूर्वोऽछाणोऽनुस्वाच्चसतः परान्स्पर्शान्द्विर्भावयति यथास्थालीभिः सकारथकारौ
शा॰ संयोगः स्कम्भनीभिः सकारककारौ संयोगः अस्वरपूर्व इति किम् हस्तः पविवेभ्यः राष्ट्र
म् अत्र द्विर्भावो भवति विसर्जनीयाद्व्यञ्जनपरः १०५ विसर्जनीयात्परः स्पर्शो व्यञ्जनप
१०३ रः स द्विरुच्यते यथा विष्णोः क्रमः नीलङ्क्रोक्रमिः विसर्जनीयो द्वौ ककारौ रेफः सं
योगः देवस्सवितः प्रसुव युञ्जानः प्रथमम् विसर्जनीयो द्वौ पकारौ रेफसंयोगः व्यञ्ज
103 नपर इति किम् वसोः पवित्रम् याः फलिनी अत्र द्विर्भावो न भवति ङ्नोचेद्ध स्वरपूर्वौ स्वरे
पदान्तौ १०६ ङकारनकारौ पदान्तीयौ द्विर्भवतः स्वरे प्रत्यये ङकारो भवति यथा द
ध्यङ् ऋषिः युङ् असि युङ्ङासि द्वौ ङकारौ नकारो भवति यथा अपश्यन् ऊर्जम् अपश्म

त्वर्जमध्यवर्ति अक्षन्नमीमदन्त अक्षन्नमीमदन्त हौतनुकारौ संयोगपूर्वव्यञ्जनान्तावसान
गताः स्वरादिमात्राः १०७ संयोगात्पूर्वः संयोगपूर्वः व्यञ्जनमन्ते यस्य सो व्यञ्जनान्तः अव
सानप्राप्तोवसानगतः एते स्वरादिमात्रा भवन्ति संयोगपूर्वः यथा अग्निः विश्वना व्यञ्ज
नान्तः यथा अप्सु अवसानगतः यथा पाहि रेवत् एते स्वरादिमात्राकाला भवन्ति न
तु दीर्घाः गुरव एते भवन्ति गुरूणां द्विगुणः कालः व्यञ्जनद्विरुक्तिप्रसंगेन स्वराणामि
ह गौरवमुक्तम् तत्र द्विगुणः कालो भवतीति प्रथमे द्वितीयास्तृतीये चतुर्थाः १०८ संयो
गादिभूतस्यादिभाव उक्तः सोन्यथापि क्वचिद्भवतीत्यत आह प्रथमे द्वितीया इत्यादि प्रथ
मैः स्ववर्गीयैः सह द्वितीया द्विरुच्यन्ते तृतीयैः स्ववर्गीयैः सह चतुर्था द्विरुच्यन्ते प्रथमैर्द्वितीयाः

यथा विक्वाय ककारखकारौयकारस्य संयोगः आछ्वनि चकारछकारौयकारस्य संयो
प्रा॰ गः गोष्ठानम् आखरेष्ठ्ठः षकारः टकारठकारौचसंयोगः पान्थ्यः नकारथकारौयकार
शा॰ स्य संयोगः विष्फुरन्ती षकारः पकारफकारौचसंयोगः तृतीयेस्वनयोः यथा आजिघ्र ग
१०४ कारघकारौरेफस्य संयोगः मीढ्वः ढकारढकारौवकारस्य संयोगः अद्ध्वनः दकारधकारौवकार
स्य संयोगः विभ्राट् वकारभकारौरेफस्य संयोगः नानुस्वारः १०९ संयोगपूर्वइति वर्तते
संयोगपूर्वोनुस्वारोनहिहृच्यते यथाश्मश्रृंस्तनम् सोमानंस्वरणम् असंयोगपूर्वस्या
105 नुस्वारस्यतूपरिष्टाद्भवति अनुस्वारोह्रस्वपूर्वइति सवर्णे ११० सवर्णप्रत्ययेनादिहृक्वि
भंवति अन्तस्थासंयोगोत्रोदाहरणम् सवर्गीयेचानुनमइतिस्पर्शानोवहृति यथा संय्यौम

ह्वोयकारौ संयोगः संह्वयामि ह्वोवकारौ संयोगः ऋवर्णे ।११ ऋवर्णप्रत्ययेन द्विरुक्तिर्भव
ति यथा प्रनिष्टृतः षकारटकारौ ऋकारश्च संयोगः उष्मान्तस्याभ्यस्य स्पर्श इति प्राप्तस्य प्रति
षेधः ऌवर्णे ।१२ ऌवर्णप्रत्ययेन द्विरुक्तिर्भवति यथा अह्विः कॢप्तम् विसर्जनीयः ककारो
ऌकारश्च संयोगः विसर्जनीयाघ्नुज्ञ नपर इति प्रमेलिषेधः हन्तो ऌकारमध्ये द्वे मात्रे लकारस्य पश्च
न्नाचार्येण वदन्ति च ऋऌवर्णौ रेफलकारौ संश्लिष्टावश्रुतिनरावेकवर्णौ इति यमे ।१२ य
मे प्रत्ययेन द्विरुक्तिर्भवति यथा सक्नुः ककारः ककारयमो नकारश्च संयोगः अत्र स्वरान्तसं
योगो द्विरिति द्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमप्रत्ययेन निषिध्यते सज्ञान सस्मि जकारः जकारयमो जका
रश्च संयोगः अत्र स्वरान्तसंयोगादीति जकारद्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमप्रत्ययेन निषिध्यते अन्यान्य

प्रा॰ एवंजातीयान्युदाहरणानि येनुस्क्त पाके प्रस्नतीन्युदाहरणानि ददति तेषांसंयोगादिः
शा॰ स्वर्वस्यपरस्यमनेनसहविरोधः प्राप्नोतिविसर्जयः ११४ विसर्जनीयोनद्विरुच्यते व्यंजनत्वा
द्विसर्जनीयस्यद्विरुक्तोप्राप्तायांप्रतिषेधः क्रियते यथा दिवःककुत्पतिः याःफलिनी स्व
१०५ वर्गीयेचानुत्तमे ११५ स्ववर्गीयेचप्रत्ययेनुत्तमेस्पर्शोवर्णोनद्विरुच्यते यथा तत्देवानाम्
तद्देवानाम् दोदकारौसंयोगःद्विरुक्तिनिषिद्धत्वात् अन्तरितस्परीनत्ता मकारपकाकारौसंयो
105 गः अनुत्तमइतिकिम् ततः तन्नोमित्रा अत्रद्विरुक्तिर्भवत्येव अवसितेच ११६ निरर्थके
व्यंजनमवसानगतमवसितशब्देनोच्यते अवसितेचव्यंजनेनद्विरुच्यतेयथा ऊर्क् रेफकर
कारौसंयोगः अवसितमितिकिम् ऊर्क्मे परत्ररेफककाराभ्यामितिप्राप्तिः रेफस्यद्वि

क्तिनभवति नायदेस्वरपञ्चमान्तस्यात् ॥१७॥ स्वरेप्रत्ययेपंचमेचप्रत्ययेन्तस्यात्प्रत्ययभूतात्परा
द्व्याभिनदन्तपदेनभवति पदान्तीयस्यविकार इत्यर्थः स्वरेयथा हृषत् यकारस्यप्रथमस्य
स्वरेतृतीयभावउक्तः सोन्तः पदेनभवति पञ्चमेयथातन्वासमज्ञन् ग्रातीदमेवि
ष्णुरन्तीसमिज्ञान् पञ्चमेपञ्चममिति पंचमभावउक्तः सोन्तः पदेनभवति स्वतस्या
त्यथा इमेना ग्राय्यापस्यप्रथमस्यतृतीयभावउक्तः सोन्तःपदेनभवति वक्ष्यमाण
प्रकरणस्यापवादभूतोयंयोगः स्पर्शौपंचमः स्वरयोस्तृतीयम् ॥१८॥ अपंचमःस्पर्शः
स्वरेप्रत्ययेपिसंज्ञकेचप्रत्ययेतृतीयमापद्यते स्वरेभवतियथा उतपतम् उदेनमुत्तराण्
ये समुद्रात् ऊर्मिः समुद्राद्रूर्मिमेधुमान् पिसंज्ञकेभवति यथायत् वर्मी यद्द्मीयाति नितिस्र

यमम् ११९ जित्वोत्तमे प्रत्यये स्पर्शो पंचमः प्रथममापद्यते यथा अनुष्टुब्नोमिगरः उर्क्कमेनतम
प्रा॰ वित्तः अनुष्टुप्शारदी अस्मिन्स्थाने मदि द्वितीयं शौनकस्य १२० अस्मिन्स्थाने मत्तोत्तमे प्रत्य
शा॰ ये स्पर्शो पंचमो द्वितीयमापद्यते शौनकाचार्यस्य मतेन यथा सम्यक्स्रवन्ति अनुष्टुप्शारदी
अस्मिन्स्थाने इति किम् तस्माविनः केचिदत्र तनीयमवमन्येते चेत्येतन्म्लेपठन्ति सोयपाठः
१०६ यतः प्रथमोत्तमाः पदान्तीयाउत्तयस्ताडकम् पदमे पंचमस्य पंचमे च स्पर्शे प्रत्यये अपंचमः
स्पर्शः पंचममापद्यते यथा वाक्माता वाङ्माता बट्महान् बण्महान् तत्वमित्रस्य
106 तन्मित्रस्य वरुणस्य हस्य तस्मात्पूर्वे च तृतीयम् १२२ हकारस्य तस्मादपञ्चमात्स्पर्शात्तृती
यमूतांडन्तरः सत्रयत्नन स्पर्शस्य चतुर्थमापद्यते यथा उत्तहर्षेय उद्धर्षय मध्य चवन्स

वाह्हन्यानि अवाह्व्यानि नकारपरोजनकर्णेस्य १२३ ऋकारपरोहकारः अपंचमा
न्त्यस्पर्शोऽन्तरोनचतुर्थमापद्यते नचपूर्वस्तृतीयम् जनककर्णेस्याचार्यस्यमतेन यथासम
म्राज्ञान् ह्रदः ह्वा समस्तास्तोह्रदोवाह्नि १२४ त्यन्तराःकालाइत्युक्तम् कालशब्दस्येहावा
चिवचनः अतोवधिज्ञापनार्थमिदंसूत्रम् अवयेश्वप्रयोजनंनपरकालः पूर्वका
लेपुनरित्यपस्तादेवोक्तम् यवयोःपदान्तयोः स्वरमध्येलोपः १२५ यकारवकारयोः
स्वरमध्येवर्तमानयोभवति अश्रवणमनुच्चारणंभवतीत्यर्थः अयस्मात्सूत्रकारेणा
योयकारवकारौविहितोतयोरतेनलोपःक्रियते पदान्तयोर्यकारवकारयोरसंभवा
न् यथा महान् इन्द्रः अकारोपयोयकारम् महो २ इन्द्रःस्तान अहम् स्ताः २ अहं श्रिवः

प्रा॰ शा॰

२०८

107

आदित्यानाम् कण्ठ्यपूर्वो यकारम् स्थविरः आदित्यानाम् नाम्रस्य स्फुटदोहसः संस्थत्तरमथवा
यावम् यथा इडेऽहि इडवहि भूम्याऽआरभन् विश्वःउरुगायैमते नाःउभौचक्रुः त्वम
योश्च यकारवकारयोर्यः स्वरसंधिः समानपदकाल इत्यादिनाभिविधीयते नवकारस्यासस्था
नयकेषाम् १२६ वकारस्य पदान्तस्य सस्थानस्वरे प्रत्यये लोपो न भवत्येकेषामाचार्याणां मतेन
यथा विश्ववेनेदापथे कृशानवेनेवः सामकपणाः असस्थान इति किम् विश्वउरुगाय हि
रण्यरूपाउषसः असौ च शाकटायनः १२७ असावित्येतस्य पदस्यान्ते स्वरे प्रत्यये वकारो न लो
प्यत इति शाकटायनाचार्यो मन्यते यथा असौ आयाहि असावेहि प्रयुगामिति यकारलोपः १२८
प्रयुगमित्येतस्मिन् पदे यकारलोपः कर्तव्यः प्रयुज्यत इति प्रयुगम् तत्र प्रयुजे यकारो लो॰

ध्वने यथा प्र॰ उगमक्रमव्ययाये नयरकालश्मनेनस्वारसंधिरभावः नादेशोविकारः १२९
इत उक्तं स्वराणामुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामेकीभावगतं विकारं विद्यः परिभाषां चका
राचार्यो नादेशो विकार इति यत्रोदात्तादीनां स्वराणां संगमनादेशो न क्रियते तत्राधिकारः प्रथमेन
खः यथा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् इयमुपरि प्राग्वर्णोदत्तराणामेकीभावः १३० उवर्णो य
लित्तानात्स्वात्रोदात्तात्वानुदात्तं स्वरितमित्येनस्मात्पूर्वं यदितऊर्ध्वं मनुक्रमिष्यामः तत्रोत्त
राणामेकीभावोधिकृतो वेदितव्यः स्वरोत्तरमित्यपरमाउक्तम् अतः स्वराणामेकीभावोधिकृ
तो वेदितव्यः अधिकारसूत्रमेतत् स्वरितवान्स्वरितः १३१ स्वरितवानेकीभावः स्वरितो भव
ति यथा यथा इव पथ्योवस्तरेः चम्वाइव वेचीवमेमः स्वविरव स्वचीव नास्योदाहरणे

यथा ब्रह्मसृजत सत्यावेशासितः सत्यवेसितः नैरोब्जनोदाहरणे उदात्तवाननुदात्तः ११२
प्रा॰ उदात्तोस्मिन्नस्तीत्युदात्तवान् उदात्तवानेनकीभावउदात्तोभवति सर्वोदात्तः पुरस्तात्पश्चाद्वाभ
शा॰ वति इत्तरेउदात्तस्वरितप्रचिन्ताः उभयत्रोदात्तोभवति यथा येष्वन्त्रेष येन्त्रेषु हूणनः स्व
१०८ स्ता हूणनोस्तासि उदात्तपूर्वोनुदात्तपरोभवति यथा प्रत्यर्थ्येयत प्रार्थयन्त प्राद्दरम् प
हमगन्म उदात्तपरोनुदात्तपूर्वोभवति यथा त्वाशाशाभ्यः विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्यः मेयच्छाति
108 विशोमेच्छाति विशोमेच्छाति उदात्तपूर्वः स्वरितपरोभवतियथा नमस्कर्वोयच स्कर्वायेच
स्कर्वायेति सहकर्वाय अवग्रहयनउदाहरणम् स्वरितपूर्वउदात्तपरोभवति यथा अष्ट
त्वेवसे अष्टत्वेवसे पदसंहितायामुदाहरणम् अत्रोदात्तस्वरितसंयोगविप्रतिषेधअत्रस्वतन्त्र

लोपश्चेत्तत्सारिभाषासूत्रेणोदात्त एव भवति उदात्तशास्त्रस्य परत्वात् नतु स्वरितः स्वरि
तशास्त्रस्य पूर्वत्वात् प्रचितपूर्वं उदात्तपरो भवति यथा इन्द्रओजिष्ठ ओजिष्ठः इन्द्रोजिष्ठो
जिष्ठः वाजजितः अधनः वाजजितोधना अयन्तस्य योगस्यापवादः इवर्णमुभयत
तोह्रस्वमुदात्तपूर्वमनुदात्तपरं स्वरितम् १२३ इकारो वर्णो यस्मात्तरस्येति इवर्णमु
त्तरम् बहुव्रीहिरयमत्र प्रधानः इवर्णमत्तरे स्वरितं भवति कथंभूतम् उभयतो
ह्रस्वम् उभयत इवर्णो ह्रस्वो यस्मादुत्तरस्येत्युभयतो ह्रस्वम् उदात्तपूर्वम् उदात्तः पूर्वो यस्य
दात्तपूर्वम् अनुदात्तपरम् अनुदात्तः परो यस्य अनुदात्तपरमुत्तरम् यथा सुचिरिव सुची
व अभिरक्ष्यताम् अभीत्यताम् उभयतो ह्रस्वमिति किम् वहिरीम् विहीमिद्धः उदात्तपूर्व

मितिकिं वीक्ष्यायेति॰ विईक्ष्याय अयथक्तनस्ययोगस्यापवादः वीह्नितायेतिच १२४ अयंच
प्रा॰ पकीभावः स्वरितो भवति यथा वीह्नितायेतिविईह्निताय उदात्तपूर्वोनुदात्तपरः पकीभावो
शा॰ भवति उभयतोह्रस्वत्वनभवतीतिनिपात्यते उदात्ताच्चानुदात्तं स्वरितम् १२५ अ
१०९ त्तराणामेकीभावस्यपूर्वोविधिः इदानीमक्षराणांव्यञ्जनव्यवहितानांयः स्वरः संहिता
यांभवतिसउच्यते उदात्ताच्चाक्षरात्परंव्यञ्जनव्यवहितमनुदात्तंस्वरितंभवति यथा स्वा
109 हा॰ वाजः पयः नमः सोमनः सोहृणः हि॰ स्म अस्तिहिष्माते निहितमनुदात्तस्वरितपर
म् १२६ निहन्यतेस्वरितमुदात्तपरंस्वरितपरंच यथा स्वाहा सोमाय नमोहिरण्यबाहवे
अस्युरिणोगार्हपत्यानिसन्तु भासेत्वाम्यातिषेत्वा स्वर्णेघर्मः स्वर्गायेति स्वः उपाय असवे

षिनोः अयुष्मोस्माकम् परमेष्ठ्यभिधीतः स्वचीव दिवीव एवमेते रोवेजनजात्याभिनिहि
नत्तैप्रप्रश्लिष्टाः स्वरिताउदात्तेपरभूतेनुदात्तीभूताः प्रदर्शिताः अथेदानीं स्वरितेयथासे
भवेप्रदर्श्यन्ते यथाभूर्भुवः स्वः स्वाणेघर्मः स्वाहा अनवग्रहे १२ यदेतद्विहितमुदात्त
स्वरितपरमित्यपस्माऽर्क्के तदनवग्रहएकेआचार्यामन्यन्ते अवग्रहेतुस्वरितएवभव
ति यथा तनूनपादितितनूः नपात् तनूनप्त्र इतितनूः नप्त्रे एतच्चपरम् यत् अजिहा
यत्नवैरिदमुक्तम् अवग्रहेपिभवेत्नीचउच्चयोर्मध्यतः क्वचित् ताथाभाष्योभवेत्कारस्तनूनप्त्रे
तिनिदर्शनमिति १ स्वरितस्यचोत्तरोदेशाः प्रणिहन्यते १३ स्वरितस्यचयउत्तरोभागः
सप्रणिहन्यतेउदात्तेस्वरितेवापरभूतेएकेषामाचार्याणांमतेन अत्रचजात्याभिनिहित

तैरप्रश्लिष्टापवोदाहरणम् तथाभूतेहितेघोशारिवनीस्मरणम् यथा स्वर्णघर्मः सम
मा॰ वेष्विनोः परमेष्ठाभिधीतः स्रुचीवेनिस्रुचिश्ववाजसनेयिनोत्र नुदात्तमेवभवतिनिहित
शा॰ मुदात्तमित्यनेनैवसूत्रेण स्वरितात्परमनुदात्तमुदात्तसमम् १३९ स्वरितादुत्तरात्परंव्यंजन
११० व्यवहितंयदनुदात्तमक्षरंतदुदात्तसमंभवति उदात्तसमंप्रचितमेकश्रुतिरितिपर्य्यायाः य
था उदितेनागाभित्रः स्वनेकमपि १४० स्वरितादुत्तरात्परंव्यंजनव्यवहितंयदनुदात्तमक्ष
110 रमेकमनेकंवातत्सर्वमुदात्तंभवति प्रचितंभवतीत्यर्थः यथा वाजेवाजेवत वाजिनः
स्रुघः स्रुघः स्रार्षेयः स्रुचीणावपात् नोदात्तस्वरितोदयम् १४१ स्वरितादुत्तरात्परस्यानु
दात्तस्योत्तरस्योदात्तसमत्वंविधाय अधुनातदपवदते उदात्तोदयंस्वरितोदयं चानुदात्तंनो

दानसमंभवति किन्त्वनुदात्तमेवभवति उदात्तोदयेभवति यथा सरस्वतिनमिह वाजे
वाजेवत स्वरितोदयेभवति यथा रथीजाश्चसेनानीग्रामण्योऽ उपयामगृहीतोसि सह
स्थायत्वा द्विवर्णमेकवर्णधारणात्स्वरमध्येसमानपदे १८२ स्वरात्संयोगादिरित्यादि
नाप्रकरणेनयस्यद्विर्भावउक्तः नस्येतदुच्यते वर्णोद्विवर्णसंयोगयकवर्णोवक्तव्यःम
स्वसंधारणविशेषात् यदिस्वरयोर्मध्येवर्तमानमेकस्मिन्पदेभवति यतश्चाभिनिधा
नमित्युच्यते रतउत्तरेचद्वयोरेकीभावःप्रायशोनिरूप्यते यथा ध्यानम् कुक्कुटः
द्विवर्णस्वरमध्यइतिकिम् आज्यम् मज्जः मज्जनकारस्यद्विरुक्तिर्भवति नतुस्वरयोर्मध्ये
यकारेणव्यवधानात् समानपदग्रहणेनचसंहितालक्ष्यते पदविच्छेदेनभवति यथा

इममूमे ऐकारौकारौच १४३ ऐकारौकारौचद्विवर्णौ सन्नावेकवर्णवद्धारणादेकवर्णौ
प्रा॰ भवतः एकप्रयत्ननिर्वर्त्त्यौ भवतः यथा कस्मै तस्मै आनद्दनद्दो आगैरा इद्धौलृ
शा॰ ल्हावेकेषाम् १४४ उकारउकारावेकेषामवार्योर्णमतेन यथा सेखल्लकारल्हकारावा
११२ पद्येते स्वरमध्येसमानपदस्थावनुवर्तते यथा इलामग्रेआषाल्हासि स्वरमध्येसमानप
दस्थेतिकिम् वनस्पतेवीडुङ्गः मीडुस्तोकाय यतत्त्वपरमतम् तथाहिवस्पति तस्मिन्
111 ल्हजिह्वाम् लीपोपध्मानीयनासिक्यानसन्तिमाध्यन्दिनामिति द्विसकाराः शास्वराख्ये
ति १४५ द्वौसकारौयस्मिन्पदद्वयेतद्विसकारंपदद्वयम् कतमतदित्याह शास्स रास्स
ति यथा आवशास्स्वाच रास्सेयत्सोमे शासेरासेस्मैकःप्रकृतिसकारः द्वितीयः प्रत्यय

जः तृतीयः क्रमतः प्राप्नोति सति विप्रतिषिध्यत इति सूत्रारम्भः ऋऌवर्णौ रेफलकारौ मध्ये स्थि
ष्टाव श्रुति तत्र एवैकवर्णौ १८९ ऋवर्णऌवर्णौ यथासंख्यं रेफलकारौ कण्ठ्यार्द्धमात्रिकौ
संश्लिष्टाविकीभूतौ स्वविषमानष्टपृथक् श्रुतितौ पृथक्श्रुतिभूतौ भवतः तथाहि वैयाकर
णाः उरण्रपर इति रेफमधिकं विदधति यथा हृतिवासः अर्द्धः क्लृप्तम् क्लृप्तिः मात्रार्द्ध
मात्राणुमात्रावर्णोपतीनाम् १९० ऋऌवर्णौ रेफलकारावित्यनेन सूत्रेण ऋऌवर्णयोः
रेफलकारौ विधीयेते इत्येतत्प्रतिपादितम् इदानीं चिन्त्यते कियती मात्रा कण्ठ्यस्य कियती रेफ
लकारयोः तत्संसर्गेनान्यापि वर्णव्याप्तिश्चिन्त्यते वर्णयतीनां त्रयः कालाः भवन्ति मा
त्रार्द्धमात्रापादमात्रोपलक्षिताः एतच्च सति संभवे विकारी यथासन्नमित्यनेन लब्धव स्याप्य

प्रा॰ शा॰

२२२

112

ते अनुस्वारो ह्रस्वपूर्वो ऽध्यर्धमात्रा ॥ १४८ ॥ अनुस्वार इत्यनेन सूत्रेण संयोगपरस्यानुस्वारस्यार्धमा
त्राकाल इत्यवधारितत्वाद् संयोगपरार्थ आरम्भः अनुस्वारो ह्रस्वो ह्रस्वपूर्वो ऽध्यर्धमात्राका
लो भवति यथा अंशुश्६ सोऽभुवाः मं६ हिरण्मत्सदन्यमः दीर्घदर्धमात्रापूर्वो वाध्यर्धो ॥ १४९ ॥
दीर्घात्स्वरात्परो ऽनुस्वारो ऽर्धमात्राकालो भवति पूर्वश्चाद्विमात्रः स्वरो ऽध्यर्धमात्रो भवति य
था मांसम् वांशे हि द्वियकारम् ॥ १५० ॥ द्वियकारौ समासे तो यस्मिन्पदे तद्द्वियकारम्
इतउत्तरं द्वियकारमधिकृतं वेदितव्यम् अधिकारसूत्रमेतत् आप्यायमानो यमारथ्यै
धाप्या रूपं श्रवाय्यन्तपाय्यमैत्रहव्येय्यास्तदय्या यसहस्य्यानि चाप्यास न्नाय्यानि च ॥ १५१ ॥ आ
प्यायमानो यमः रथ्यै धाप्या रूपम् श्रवाय्यम् पौरुषेय्याः हृदय्या यसहस्य्या ॥

निचाय्य॰ सेनाय्य यतेद्वियकाराः संयोगाभवन्ति॰ कमजस्कनीयः प्रासोनिससनिषिष्यतेआ
प्याय्यमानोयमः यथा आप्याय्यमानोयमः ह्यमानः रय्यै॰ यथा रय्यैत्वापोषायत्वाया
य्यारूपम् यथा यजेनिधाय्यारूपम् अवाय्यम् यथा नत्वोगीर्भिः अवाय्यम् नपाय्य
म् यथा वतीरुद्रान्नपाय्यम् पौरुषेय्याः यथा पौरुषेय्यागृभः रुद्रय्याय यथा नमोरुद्रया
यच सहस्रय्या॰ यथा सहस्रय्यानिवर्तस्व निचाय्य॰ यथा अग्रेज्योतिनिचाय्य सन्नाय्य॰ य
था मैत्रः शरस्मिसेनाय्यमानः पकः १५२ इदउत्तरमेकयकाराः संयोगाभवन्तीत्यधिकृ
तं वेदितव्यम् अधिकारसूत्रमेतत् ज्योतिश्च्यवनः श्येनः श्याम ॐ श्यामकाः श्येतोज्येष्ठो
ज्योकज्याक्षाति १५३ ज्योतिः च्यवनः श्येनः श्यामम् श्यामाकाः श्येनः ज्येष्ठः ज्योक् माज्या

ति: एतेसंयोगाएकयकाराभवन्ति अस्वरपूर्वार्थआरंभः स्वरपूर्वेस्तस्वरपूर्वोशवजाःसने
प्रा॰ नैवसेनस्याति यथा कन्याह्मानीत्येतदापिकमुदाहरणमिह विहिते प्रत्युदाहरणेवोदाहरणा
शा॰ निदृष्टव्यानि जघस्त्वविष्टाशोचायविष्टोनिच १५४ जघस्त्वयविष्टश्शाचायविस्तइत्येतौ
११३ चसंयोगावेकयकारौभवतः यथा नजघस्त्वयविष्टा हृहृञ्चोचायविष्ट एतावितिकि
म् स्तम्योयविष्टा श्येतिएणत्वञ्च १५५ श्यइतिपदावयवोएणत्वेचपदावयम्तेचाङ्गस्य
113 ते एतौचसंयोगावेकरोभवतः यथा कृश्यपस्य हिरण्यम् डोणोः स्वरपूर्वोश्वश
चजाः समानपदेहितकाः १५६ स्वरपूर्वाश्चशकारचकारजकारा एकस्मिन्पदे वर्तमा
नाहितकाः सन्त्वएकयकाराभवन्ति शा॰ यथा अश्यामतम् पश्येमशारदः चयथा

61.

प्राच्येदिशे प्राच्याजाते ज॰ यथा प्राज्यम् भज्जैःसुपर्णोः स्वरपूर्वोःसमानपदइतिकिम्
नत्त्वत्तः नज्जघस्त यज्ञ नपराश्चन १५७ अन्न नयराःशचजाःचशाहाप्तंजनपूर्वोवाहि
हन्ताः सत्तोानसयकारभवन्ति यथा प्रदश्रमस्यकेनवः दर्शनम् प्रार्चिविहूर्च्ये
म् वच्यम् वर्जयन्तिकश्यपस्यानार्षेयेजातकर्णस्य १५८ कश्यपप्रार्ह्नस्यार्षेय वर्जे
जातूकर्णस्याचार्यस्यमतेनयकारोनभवति कश्चयेवाच्येयकारोनभवति यथा अ
पामुद्रामासोकश्यपः अनार्षेयइतिकिम् व्यायुर्षेजमदग्नेः कश्यपस्य अत्रऋ
च्याभियानः कश्यपस्यह! जमदग्न्यादिभिः सहोच्चारणात् जातूकर्णस्येतिकिम् क
श्यपोरोहित स्वरपूर्वोध्वशाचजाइत्यस्यापवादः उच्चैरन्तमज्ञातस्व १५९ उच्चैःरन्तःमज्ञा

प्रा॰
शा॰

२२४

115

नः इत्येतानि पदानि सयकाराणि न भवन्ति यथा उच्चैर्घोषाय वालन्नीभीरज्ञभिस्ताभ
वन्ति अस्थिमज्जानेस्नासमैः स्वरह्रस्वविशेषशब्दजात्यस्यापवादः मर्तो वुरीत मर्तेष्वग्निः प
रो मर्तः ने मर्तः इति च ॥९०॥ मर्तो वुरीत मर्तेष्वग्निः परो मर्तः ने मर्तः इत्येच मर्तेशब्दाः स
यकारा न भवन्ति मर्तो वुरीत यथा मर्तो वुरीत सख्यम् मर्तेष्वग्निः यथा मर्तेष्वग्निरमृ
नः परो मर्तः यथा परो मर्तः परः श्वा ने मर्तः यथा यदा ते मर्तो ऽनु पत इति किम् दे
वत्रा मर्तेषु आ तन्मर्त्यस्य देवत्वम् अन्तःपदे पंचमाः पंचमेषु विच्छेदम् ॥९१॥ पदमध्ये
अपञ्चमाः स्पर्शाः पञ्चमेषु स्पर्शेषु प्रत्ययेषु विच्छेदमापद्यन्ते विच्छेदो यमः इत्यनर्था
न्तरम् यथा रुक्म अश्वस्वरात्संयोगादिरित्यनेन ककारस्य द्विर्भावे कृते अनेन सूत्रे

णाद्वितीयककारस्य यमः इत्ययं कार्यक्रमः यज्ञः नकारयमो भकारश्च संयोगः दद्ध्नः द
कारो धकारयमो नकारश्च संयोगः न्वान्यासमज्ञम् अत्राद्वित्वेऽभावान्नकारयमो मका
रश्च संयोगः ऊष्मभ्यः पंचमेषु यमापत्तिर्दोषः १८२ पंचमेषु पत्तन सूत्रेण यमापत्तिम
भिधाय अधुनायत्र यमानेष्यन्तेनत्रदोषमाह ऊष्मभ्यः पंचमेष्विति ऊष्मान्तःस्थाभ्यश्च
स्पर्श इत्यनेन सूत्रेण स्पर्शानां द्वित्वे कृतायां प्रथमानां स्पर्शानां यमापत्तिः संभवति स
दोषः नपरिजिहीर्षितः यथा प्रश्नः अत्र नकारस्य षट्शो यमः संभवति सवर्ज्य स्फोटने
चककारवर्गे वास्पर्शात् १८३ स्फोटनेच स्पर्शात्परदोषमापद्यते ककारवर्गे परभूते स्फोट
नेनामपिण्डीभूतस्य संयोगस्य पृथगुच्चारणम् स्फोटनार्थो दोषो वा न दोषः यथा काण्वाक्का

एङान् वषट्कृतम् यकृत्क्लोमानम् यथा सूत्रकारप्रस्थानन्तथास्फोटने दोषएव
प्रा॰ स्वरान्तसंयोगादिरिति द्विरुक्तिविधानात् नच स्फोटने सति द्विरुक्तिः संभवति तथाचोक्तं
शा॰ सयमानिय्याद्यस्मिण्णान्तमान्तः स्यादाहपिण्वत् अन्तस्थयमवर्जं तु ऊष्माणं पिण्डं विनिर्दिशे
११५ त् यथा पिण्णानां संश्लेषस्थैव वयजानानामिति श्लोकार्थः स्वरान्तस्वरेपदे समानेनो येन लृका
115 रे १५४ वा शाकट्यो विकल्पाच्छेद्दाव वर्त्तते स्वरान्तरो वाजकाय कारमापद्यते स्वरेपरभूते
समानपदेनतु ऋकारे यथा अपोऽस्यग्ने रजानेष्टशोकात् अनोलेपात् स्वरादितिकिम्
अज्ञागोजा। स्वरइतिकिम् मज्जः प्राङ्मुखम् समानपदइतिकिम् तदिन्द्रेणजयत तत्
ऋकारइतिकिम् विजृम्भमाणाय स्यातेःरवसौकशोगार्ग्यः स्वरखोस्वमस्वर्वर्जम् १५५ स्वा

प्रकथनइत्यस्यथानोःखकारयकारौसंयोगमाहुःकेचित् यथा विख्यायवक्षाणम् आ
ख्यानम् अस्यककारसकारौसंयोगंगार्ग्यआह यथा विकुषायचक्षाणम् अंकुशानम्
एतानिपदानिवर्जयित्वा सख्यम् उख्यम् मुख्यम् अथएतेनयोगेनजकारस्ययकाया
निरुक्तायामस्मिन् योगेख्यानेः कृशापनिरुक्ता एतेच॰ वरकाणाम् इतरेतुभवन्तिमा
ध्यन्दिनानाम् त्रिपदाद्यावर्तमानेसहः ९८ संहितायामित्यनुआरभ्यसंहितालक्षणेवि
धाय अधुनापदसंहितालक्षणविधित्सयेदमाह त्रिपदाद्येति त्रिपदप्रभृत्यावर्तमाने
ग्रंथेसंक्रमोभवति आवर्तमानानिपदान्यतिक्रम्यानावर्तमानेनसहसंक्रमोभवतीत्यर्थः
यथावयम् स्यामपतयः रयीणाम् स्वाहा रुद्र यत् तस्मैते इन्द्रो हविषाविधेमव

प्रा॰ शा॰ र्हिषदः पितरः इन्द्रस्रायाहि चित्रभानो सुताः इमे त्वायवः अग्नेवीभिः तना सुजातासः पि
याश्वितः अयन्नावङ्गस्मगोः द्विपदैकपदान्यध्यनवाके १९७ द्वेपदे समाहते द्विपदम् एकं
चतत्पदमेकपदम् द्विपदानि च एकपदानि च बहुवचनादेशात् त्रिरावर्तमानानि सत्क्रम्य
११६ नइत्यर्थः त्रिराहृत इति हि वक्ष्यति यथा वाजः च मे प्रसवः प्रयतिः माखन्दः प्रमाय
116 तिमा अनुवाक इति किम् वसो पवित्रम् असि द्यौः पृथिवी ककुत्दः असि त्रिराहृत इति
किम् अब्रवम् क्रूरण्न सोमः पवते इषे त्वा ऊर्जे त्वा अनन्तरे १९८ उभयोरपि योगयोरयं यो
गः शेषः त्रिपदाद्यावर्तमान इति पड्क्ते तदनन्तरे ऽवग्रहके भवति आनन्तर्यं चार्थकृते शब्दकृते
च गृह्यते यत्रानन्तरोऽर्थो व्यवहितो वा बुद्धे विपरिवर्तते तदर्थकृतमानन्तर्यम् यथा गम्य

वैः त्वाविश्वावसुः परिदधातु विश्वस्य अरिष्ट्यै यजमानस्य परिधिः असि अग्निः इडः
ईडितः इन्द्रस्य बाहुः असि दक्षिणः मित्रावरुणौत्वा अनन्तरोर्थेयनडुदाहरणम् अथवा
हितेन मधुः च माधवः च वासन्तिकौ ऋतू शुक्रः शुचिः ग्रैष्मौ एवमन्यत्रोप्यर्थेहन्तमा
नेतर्थ्येद्रष्टव्ये शतक्रतेनेन हवि ककुदः असि मधुजिह्वः द्विपदैकपदान्यप्यनुवाकइत्य
र्थानन्तर्य्यमुच्यते कः त्वा युनक्तिसः कस्मै त्वम अग्ने द्युभिः आशुशुक्षणिः अद्भ्यः
अर्थानन्तर्येइतिकिम् याओषधीःपूर्वाः जाताः अत्रयाइत्येतदोषधीविशेषणपदम् ततो
याःफलिनीः इत्येतदप्योषधयम् तयोरर्थेअवयवानाञ्चलक्ष्यते याःफलिनीः अफलाः
इत्यत्रसन्निधानाल्लक्ष्यते यद्येवम् अपुष्पाःयाः च पुष्पिणीः इत्यत्रयाइत्येतत्यदेकस्मा

त्वलप्यते शृण याःफलिनीःयाः अफलाःयाः अपुष्पाःयाः चपुष्पिणीः एवंचन्तापेत्रयाः श
सा॰ द्वाः मृर्थंटष्टाभवन्ति तत्रप्रथमस्य द्वितीयेनसह संबन्धः तृतीयस्यचतुर्थेनसह तत्र
शा॰ तृतीययाइत्येनतस्वरनविघते इत्यस्यार्थस्यज्ञापनार्थंचतुर्थेत्वलप्यतेयाइत्येतत्पदम् शा
११८ द्वानन्तयेत्वम् अश्विभ्याम् पिबस्व सरस्वत्यै इन्द्राय स्वाहा इन्द्रवन्तयः तेदिवः सप्तस्पृश
स्याहि मधु गर्भः देवानाम् अपराङ्के १९९ अपरस्याङ्कभूतेषुत्तरकेसक्रमोभवति य
117 ध्या स्वाहा यज्ञम् मनसः उरोः अन्तरिक्षात् द्यावापृथिवीभ्याम् वातात् आरभे स्वाहा
अत्रस्वाहा कारोपराङ्कम् अपराङ्क त्वात्तलोपः अपराङ्क इतिकिम् आहुत्यै प्रयुजे अग्र
येस्वाहा अग्रयेस्वाहाकारोपराङ्के नभवति केवलत्वात् अस्वरेविकारे २०० नविघतेस्वा

विकारोयस्मिन्नुनरुक्तेनदस्यविकारेपुनरुक्तेतस्मिन्संक्रमोभवति यथा तेजः असि शुक्र
म् अमृतम् धामनाम अस्यविकारइतिकिम् देवाः यज्ञम् अतन्वत भेषजम् यत् पु
रुषेण हविषा देवाःयज्ञम् अतन्वत अलिङ्गविकारे १८ नविद्यते लिङ्ग विकारोयस्मि
न्नुनरुक्तेनदानिक्रम्यते यथा अग्नेः भागः असि दीक्षायाः आधिपत्यम् ब्रह्म स्पृतम् त्रिवृ
त् स्तोमः इन्द्रस्य विष्णोः क्षत्रम् पंचदशः अत्रस्पृतशब्दोनपुंसकलिङ्गः अतोनिक्रम्यते अ
लिङ्ग विकारइतिकिम् आदित्यानाम् महताम् गर्भाः स्पृताः देवस्य सवितुः हरस्पतेः
समीचीः दिशःस्पृताः एकवचनशब्दोपुरुषविषयेएकवचनस्त्रीविषयेतोगद्यते समं नेय
याःअंशौ असि समं ढ्यन्तु वाजाः इत्यादि अत्रत्रयाणांशब्दानांप्रथमोनपुंसकविषयोद्वि

प्रा॰ पृ॰ १२८ 118

तीयः पुंविषयोनेगच्छतितृतीयः पुनर्नपुंसकविषयएवानोलिङ्गभेदादतिक्रमणे अस
माने १२२ असमानेविषयेपुनरुक्तेआवर्तमानेसंक्रमोभवति यथा आयुः यज्ञेन कल्प
ताम् प्राणः चक्षुःश्रोत्रम् पृष्ठम् अत्रायुरादयोयज्ञेऽक्रमेसमानाः असमानइतिकिम्
यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् अत्रयज्ञोयज्ञेनक्रमिसमानोनोगच्छति विराहृते १२३ विराहृते
पुनरुक्तेसंक्रमोभवति यथा इषे ऊर्जे रय्यै पोषाय आयुः विहृतत् विराहृतइतिकिम् इ
षेत्वा ऊर्जेत्वा वायवः गुडे १२४ गुडेविराहृतेपिसंक्रमोभवति गुडोनामयत्रान्ततीया
हविरनुषक्तापेतिनान्यदस्याःयस्तनपदसंयोगेनभवति यथा इयम् तेराट् यन्ता असि
यमनः ध्रुवः धरुणः अत्रासिशब्दोयन्ताध्रुवइत्येतयोः संलग्नः यमनः धरुणः इत्येतयोः

पदयोरत्नुघञ्यते अनुषंगापीतिरिणोर्हितो सपर्वंगच्छन्तः समावर्तमानः कृत्वादिरु
राहृतोऽप्यतिक्रम्यते गरुड इति किम् इषे त्वा ऊर्जे त्वा पदसमूहे १७५ पदसमूहः पदसं
घातः यत्रैकादिपदबहूनां भावत्तेनेमपदसमूहोत्राभिप्रेतः त्रिपदाद्यावर्तमानः इत्यतेने
वेतरस्य गतार्थत्वात् यथा शतरुद्रियाध्याये हिरण्यबाहवे सेनान्ये वाजः च मे प्रसवः
प्रयतिः स्वः च स्वरितिः स्वः चमे यत्तेन कल्पन्तामित्यत्र कस्मान्न लोपो भवति सूत्रे
अधिकारार्थं पुनरुक्तस्य ग्रहणमित्युपरिष्टाद्वक्ष्यति तेन सूत्रेणेह पुनरुक्तग्रहणेन प
वमर्थविशेषात्पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति अर्थसामान्यात्पुनरुक्तस्यातिक्रमः तथा
चोक्तम् द्रव्यदेवतार्थलिङ्गवचनस्वरकर्तृभिर्भेदेभ्यः पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवतीति आह

व पुनरुक्तानि लुप्यन्ते परानीत्याह शाकल्यः सुलीय इति गार्ग्यस्य कार्यास्यार्थे वशादि
प्रा. ति १ संहितायाञ्च १७९ आर्यां च संहितायां पुनरुक्तस्यावर्तमाने संक्रमो भवति
शा. यथा लोकम्पृणाः इन्द्रम् हिरण्यगर्भ इत्येषा यस्मान्नजात इत्येष एवं च ब्रह्मयज्ञे
संहितायां गलितान्न चोप्यतया: ब्रह्मयज्ञ संहितापरिवर्तये अवसानार्थं पुनग्रं
२२५ हणम् १७७ एवमयत्नादर्थनिबन्धने पुनरुक्तस्य ग्रहणं चोक्ता अथेदानीं संहिता
119 र्थमाह अवसानार्थमिति संहितावसानार्थं च पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति यथा अग्ना
हुत्यै प्रयुजे अग्नये स्वाहा मेधायै मनसे दीक्षायै तपसे सरस्वत्यै पूष्णे अग्नये स्वा
हा इत्येतदत्र पुनरुक्तमवसानार्थं ग्रहणे बृहस्पतये हविषा धेमस्वाहा ना

त्रावसानादन्यत्प्रयोजनमस्ति अधिकारार्थं च १२८ पदाधिकारस्थापनार्थं च पुनरुक्तेर
ह्यते यथा इषाय ऊर्जाय स्वरितिस्वः स्वाहामूर्धेभ्यस्त्वेने अत्रस्वरेत्येनस्यपदस्य
परतो यत्स्वाहाग्रहणं तदधिकारार्थम् यदि हि स्वाहाकारो लभ्येत तदा क्रमसंहितायां
वेष्टको न स्यात् अतः क्रमसंहिताधिकारार्थं स्वाहेत्यस्य ग्रहणम् यदि च स्वरित्यस्य
पदस्याविकारः स्यात् यथा स्वः मूर्द्धैभ्यस्त्विने तथा च सन्निविष्टे रेफत्वाद् स्यपद
स्य क्रमसंहितायां वेष्टको न स्यात् अतः संहिताधिकारार्थं स्वरित्यस्य पदस्य ग्रह
णम् उत्सर्गश्च १२९ उत्सर्गः परित्यागः परित्यागश्चायं स्वतन्त्रसूत्रविहितलक्षणस्य भ
वति केषाञ्चिदाचार्याणां मतेन यथा स्वर्मूर्द्धैभ्यस्त्विने पवचक्रमाविकल्पेनेतल्लर

प्रा॰ त्तणमवसेयम् क्रमः स्मृतिप्रयोजनः १८० क्रमस्त्वयमधिकारश्चाध्यायपरिसमाप्तेः
शा॰ संहिताध्ययने प्रसिद्धं प्रयोजनं ज्ञेयम् स्वाध्याये च संहितैव विनियुज्यते तथा पदाना
मर्थपरिज्ञानद्वारेण संहितायाः सहसंबन्धात् पदाध्ययनस्य संहितार्थपरिज्ञाने प्रयोज
१२० नमितिगम्यते उक्तं च भाष्यकारेण पादानि स्वं स्वमर्थं परिज्ञाने पदार्थपरिज्ञानपूर्वकं
वाक्यार्थपरिज्ञाने दर्शयन्ति एवं च संहितापाठे पदपाठे च प्रसिद्धं प्रयोजनम् नतयाक्रम
120 पाठइत्याह क्रमः स्मृतिप्रयोजन इति स्मृतिः प्रयोजनमस्येति स्मृतिप्रयोजनः क्रमः सं
हिताविषयं दृढस्मरणं करोति पदविषयं च दिगियं सूत्रकृता प्रदर्शिता प्रयोजनानि तस्या
ध्यानेबहूनि यथा द्वयोर्द्वयोः पदयोर्वर्णसंहिता उदात्तादिस्वरसंहिता च क्रमे प्रकाना

न्तेनज्ञायते संहितावसाने च उत्तमं चैतत्पदकारेण क्रमे समाने च शिष्टानामध्येक्रमं करो
ति व्याकरणस्मृतिश्च क्रमाध्ययने विदधाति तदधीते तद्वेदेत्युपक्रम्य क्रमादिभ्यो वुन्नि
त्यत्र क्रममधीते क्रमकः पदमधीते पदकः शिक्षक्रमस्याध्ययने दर्शयति इति क्रमो
बहुप्रयोजनवान् द्वे द्वे पदे संदधात्युत्तरेणोत्तरमावसानादष्टकं वर्जम् ।८। द्वे द्वे पदे सं
दधाति ततस्तेनाप्युत्तरं पदम् एवमावसानात् यावत् अष्टकं वर्जयित्वा अष्टके वक्ष्यति
यथा उप त्वा त्वाग्ने अग्ने हविष्मतीः हविष्मतीर्घृताचीर्यन्तु यन्तु हर्यत हर्यतेति हर्यत अ
ष्टकवर्ज्यमित्यकिम् सोमायहृ६ सानात्मभते कर्मणाप्यायध्वम् आप्यायध्वम् प्यायध्व
मघ्न्याः उरु त्वा ऊर्ध्वे त्वा विश्वे नमसा ऊर्ध्वे त्वा दध्युः अष्टकमध्यानि त्रीणि समविग्र

क्रमः १८२ अष्टक्रआकारउकारस्य मध्यपद्यामिन्यष्टक्रमध्यानितच्छ्रणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः
प्रा॰ लम्बकर्णवत् तानित्रीणिपदानिसंदधीतिस्त्रिप्रक्रमोभवति यथा सोमायह्६सा
शा॰ न्वह्६सानालभते आलभते लभतेत्वष्टा कुर्मसाआप्यायध्वम् आप्यायध्वम् प्यायध्वम्
२२१ ग्न्याः उङ्गत्वा ॐ३त्नं त्वाविषे तमुत्वा ॐ३त्नं त्वादधद् पुनराकारेणेतरम् १८३
आकारउकारयोरष्टक्रीतयोरुकारप्रगृह्यत्वाडपरिष्टाद्वेष्टकं वक्ष्यति आकारस्यतुयद्वक्र
121 वं तदाह पुनराकारेणेति त्रिप्रक्रमं कृत्वा पुनराकारेणेत्तरपदसंभवभ्राति यथा सोमा
यह्६सान् ह्६सानालभते आलभते कर्मणआप्यायध्वम् आप्यायध्वम् माष्टणाभीषु
णोच १८४ मोष्टणः अभिषुणः पतौचत्रिप्रक्रमोभवतः मोष्टणः यथा मोऽइतिमोषुवःत्र

न्नः अभीषुणः यथा अभीषुणः सुनः। नः सखीनाम् एवं त्रिपदक्रमेष्वपि प्रयोजनानि च
त्वायं षट्कपूर्वे नकारपरे सो १८५ चत्वारि पदानि संदधाति सह इत्येतस्मिन्पदे कथं मते अ
षट्कपूर्वो नकारपरे च यथा ऊर्ध्व ऊषुणः ऊँ इत्यै सुनः नऊतये एताट्वा सुऊषुणः ऊँ इ
न्द्रे सुनः। नः सटत्वा सः गोमत् ऊषुणः सत्या गोमदिति गोमत् ऊँ इन्द्रे सुना सत्या नासत्या
श्वावत् मकारपरे चैके १८९ सह इत्येतस्मिन्पदे अषट्कपूर्वे मकारपरे च एके आचार्या अश्व
त्वारि पदानि संदधति यथा मही मूषुमातरम् ऊँ इन्द्रे सुमातरम् ऊँ इन्द्रे सुमातरम् जत्वत्
श्वायमेकीयः पक्षः यत्नश्वतः प्रक्रमेषु सर्वेषु पूर्वो भावी उत्तरो सुपदम् ततो नकारादिष
दम् यथा गोमत् ऊषुणः सत्या तत्र उकारो भावी सुपदसघत्वेनिमितम् सुपदघत्वेन नका

प्रा॰ शा॰

२२२

122

रादेपदस्य णत्वनिमित्तम् यदि वचनतः प्रक्रमो न स्यात् णत्वं विहन्येत न तत्साक्षी संहिता
स्मृता न स्यात् वचनतः प्रक्रमे तत्साक्ष्ये नाम भवति न कश्चिदिह सशब्दविहितो मकारादेः पद
स्य विकारः संभवति अतोऽस्य प्रक्रमम् महीमूषु ऊँ इत्यै समानान्तरम् एवं त्रिप्रक्रमेष्वपि
प्रयोजनानि द्रष्टव्यानि पुनः सपदेनोत्तरम् १८० यत्र सशब्देन त्रिप्रक्रमो वा कृतः तत्रपु
नः सशब्देनोत्तरं पदं सन्दधाति यथा सोष्टणः सोऽनति सोहनः गोमदिति गोमत् ऊँइ
ते सनासत्या पूर्वस्यान्तरस ६ हितस्य स्थितोपस्थितमवग्रहस्य १८८ एवं हि प्रक्रमाप
नन्तरं परिशिष्टक्रमविधिमाह पूर्वस्यान्तर इत्यादि पूर्वस्यान्तरपदस्य वहस्यसवतः पश्चात्स्थि
तोपस्थितं कर्तव्यम् स्थितोपस्थितशब्देन वेष्टकोऽभिधीयते यथा श्रेष्ठतमाय कर्मणे

श्रेष्ठतमायेतिश्रेष्ठतमाय उपप्रयन्तोऽध्वरम् उपप्रयन्तइत्युपप्रयन्तः एतच्चपदग्रदर्शना
यक्रियते स्वपदेशाकटायनः १८५ स्वपदेस्थितोपस्थितेशाकटायनस्याचार्यो मन्य
ते पूर्वस्योत्तरसं६हितस्येतिवर्तते यथा माहृणः माऽहनिमो स्वितिस्त गोम
हृभुणामन्या गोमदिति गो॰मत् ॐ३स्ये स्विनिस एकत्त्वपदस्वरूपज्ञापनार्थम् वि
नापिवेष्टकैपदस्वरूपेज्ञायतइतिशाकटायनमतेनस्थापीयः स्वन्तः पददीर्घीभावे १८०
पूर्वस्योत्तरसंहितस्यास्थितोपस्थितोपस्थितमितिवर्तते पदमध्येदीर्घीभावः स्वन्तःपद
दीर्घीभावः तस्मिन्नन्तःपददीर्घीभावेपूर्वस्योत्तरसंहितस्यास्थितोपस्थितंकर्तव्यम् य
थानासहन्नामदितिः ममहन्नामितिममहन्नामस्मादस्याविदथ्यम सादन्यामितिसादन्य

म् विनामे १·१ एवंस्मोनरसंहितस्यास्थितोपस्थितमितिवर्त्तते विनामशब्देनदन्त्यम्
श्रा· ईत्यभावउच्यते विनामंचैतदित्यभूतंगृह्यते यत्रनिमित्तनिमित्तिनावेकपदस्थौभवतः
शा· एवंस्यविनामेऽतरसंहितस्यास्थितोपास्थितंकर्त्तव्यम् यथा सिषासन्तोवनामहेसिसा
सन्तइतिसि·सासन्न सुषावसोनम् सुसावेति·सु·सावप्रसृह्य १५२ प्रगृह्यमित्यपिकृत्य
२२३ यद्विहितंतस्यायंविधिः एवंस्योनरसंहितस्यास्थितोपास्थितिमिवर्त्तते एवंस्यप्रगृह्य
स्योतरपदसंस्थितंकर्त्तव्यम् यथा इन्द्राग्नी अपान् इन्द्राग्नीइतीन्द्राग्नी उदन्वा ऊं·
123 इसू त्वाविश्व अमीरोचना अमीइत्यमीरोचनादिवः रिफितेनिरुक्ते १५३ विसर्जनी·
योरिफितइत्यस्मिन्नधिकारेयानिपदानितेषामवग्रहणम् एवंस्योतरपदसंहितस्यास्थि

तोपस्थितमितिवर्तते सप्तमीकृतविभक्तिव्यत्ययम् स्वैरिफितेपदे: अनिरुक्तेसंहिता
यामनिर्जातरेफउत्तरपदसंहितेस्थितोपस्थितेकर्तव्यम् यथा अन्तर्ले अन्तरित्यन्तः
तेद्यावापृथिवी तेष्टः पिबञ्छन्नाः सर्वायतेवेष्टकाः पदप्रकृतिज्ञापनार्थाः अव
सानेच १५४ विरामोवसानमित्युच्यते अवसानेचस्थितोपस्थितंकर्तव्यं सं
हितावसानज्ञापनार्थम् यथा अग्नयेजातवेदसे जातवेदस इतिजातः वेद
से यथासमाम्नातेक्रमावसान ६ संक्रमेषु १५५ अवसानेसतियत्रसंक्रमस्त्युच्य
ते क्रमसंधिषुविषयभूतेष्वयेनप्रकारेणक्रमावसानपठितंतेनैवभवति यथा
विश्वयाः परमेण कार्षीञ्छतधारम् सहस्रधारंदेवः अपलनसूत्रापवादः हठह

प्रा॰
शा॰
१२४
124

द्वि १५९ बृहद्बृहद्धिरिमुक्तार्थः इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसुतो उवटकृतौ प्रातिशाख्य
भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ४ समासेष्ववग्रहो ह्रस्वसमकालः १ संहितापदलक्षणं वक्ष्या
मि निःशास्त्रमारभ्यते कात्यायनाचार्येण तत्र सम ६ हितायामित्यधिकृत्य पदान्तपदाद्योः
संधिरित्येवमादिना ग्रन्थेन संहितालक्षणमशेषमुक्तम् तथा अर्थः पदमित्यादि
ना पदलक्षणमुक्तम् तथा क्रमः स्मृतिप्रयोजनमित्यादिना क्रमलक्षणमुक्तम् स्व
रश्च स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदमित्यनेनाध्यायेन विहितः अर्थविशेषाद्भुतः प्रकारग
तत्पदं भवतीत्युपरिष्टाद्वक्ष्यति क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् स
त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः इति १ तत्राख्याते भवति यथा पाहि रक्ष पक्ष

यश्चति उपसर्गो भवन्ति यथा परोपापावप्रतिपरीत्यादयः निपाता भवंति यथा
वा· च· क· मु· चित्समस्मादित्यादयः नामचत्रिः प्रकारं भवन्ति कृत्तद्धितसमाससंज्ञा
भेदेनभिन्नम् तपथा कृद्भवति यथा यज्ञः देवः याज्वा भूमिः तद्धितो भवति य
था आग्नेयः वैश्वदेवः पल्लाम्नाः समासो भवति यथा विश्वकर्मा विमनाः सहरु· तत्रस
मासपदे विग्रहो भवति द्वयोः पदयोर्बहूनां वा परस्परान्वितयासेवद्धानायत्र द्वन्द्वादि
पदसहोच्चारणे स समासः सचचतुःप्रकारो भवति अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहु
व्रीहिरिति तत्रपूर्वपदप्रधानो अव्ययीभावः यथा समंभूमि विष्णुरूपम् अन्तःपदम्
नरूम् उत्तरपदप्रधानस्तत्पुरुषः यथा अघशासः व्रतपते. आखरेष्टः उपप्रयन्तः

उभयपदप्रधानो द्वन्द्वः यथा अग्नीषोमौ इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ दीक्षातपसोः अन्य

प्रा॰ पदप्रधानो बहुव्रीहिः यथा अनमीवाः अयक्ष्माः कलग्नीवाः शितिकक्षः एवमेन

शा॰ स्मिन्नन्तः प्रकारेऽपि समासपदे वग्रहो भवति द्वयोः पदयोः पृथक्करणमवग्रहः ना

१२५ नाग्रहस्त्वर्थः सच ह्रस्वाक्षरतुल्यकालो भवति यथा अक्तामाभ्यामित्यक्ता

माभ्याम् सन्नरत्नरत्नि सम् तरन्तः अधिकारसूत्रमेतत् तरतमयोश्चातिशये

125 दक्षिणप्रत्यासङ्गे २ तरतमयोश्च प्रत्यययोः परभूतयोरतिशयवाचिनोरवग्र

हो भवति नचेद्दक्षिणशब्दस्तत्र प्रत्यासन्नो भवति तरे भवति यथा पूर्णतर

मिति पूर्णे॰ तरम् तरम् तमे भवति यथा वह्नितममिति वंहि॰ तमम् सस्नितममिर्॰

तिसति॰ तमम् अतिशय इति किम् कारोत्तरेण॰ दूपतः यदा॰ पिपेव मातरम् अद
त्तिएणमत्यासङ्ग इति किम् द्यावापृथिव्योर्द्देहि एणपार्श्वे विश्वेषान्देवानामन्तरम् अस्तमा
माथ्येआरम्भः वीतमहूतमस्तुतमगोपातमरत्नयातमवसुयातमा॰ पूर्वेण उर्वी
त्तम॰ हूतम॰ स्तुतम॰ रत्नयातम॰ वसुयातम एतानिपदानितमसंपूर्वेणपदेना व
गस्यन्ते वीतम॰ यथा देववीतमइतिदेव॰ वीतमः हूतमः यथा देवहूतममम् स्तुतम॰
यथा इन्द्रायसहस्तुतमम् सहस्तुतमतिसहः॰ स्तुतम् गोपातम॰ यथा सहगोपातमइति
सहगोपातमः रत्नयातम॰ यथा रत्नयातममितिरत्न॰ यातमम् वसुयातम॰ यथा
वसुयातममितिवसु॰यातमम् अयस्तनस्तुत्रापवादः सर्पदेवजनेभ्यश्च ४ सर्पदेव

प्रा॰
शा॰
१२६
126

नेभ्यइत्येतच्चपदं एवं णयदेनावगृह्यते यथा सर्व्वदेवजनेभ्यइति सर्व्व॰ देवजने
भ्यः॰ बहुप्रकृतावागन्तुनेतिवक्ष्यतितस्मायंपुरस्तादयवादः हणावय्यमन्तरेण ५ हणाव
य्यमित्येतत्पदमन्तरेणायदेनावगृह्यते यथा क्रोशाय॰ हणावय्यमिति हणाव॰ य्यम
म् रायस्पोषदे विजावेतिव ६ रायस्पोषदे विजावइति यदे च शब्दावन्तरेणायदेनाव
गृह्यते यथा रायस्पोषयदइति रायस्पोष॰ देविजावेति विजावा बहुप्रकृतावागन्तुना
पर्वणि ७ बहूनि प्रकृतयः यदानि यत्र तद्बहुप्रकृतियदम् तत्रागन्तुनायवर्णासमा
सलक्षणेन यश्चावालिकं यत्पदं भवति तेनावगृह्यते यथा प्रजेति प्रजापतिरिति प्र
जा॰ पति॰ प्रजायतिगृहीतयेति प्रजापतिगृहीतया समासलक्षणेन पदागन्तुकादि
ग

स्याते तद्धैवं भवति तत्पाठेनैतद्भवति यथा स्वप्रजा इति स्वः प्रजाः स्वप्रजानामिति स्व
प्रजानाम् तद्धितं तद्धितेन्यायस्य हितं चेत् ८ तद्धितीयमेकस्य वा तिशाह्वस्यतद्गुणोऽच्चा
रणे द्रष्टव्यम् तद्धितमत्वर्थीये तद्धिते च वतौ प्रत्यये परभूते वग्रहो भवति न्यायस्य हित
चेत्यदं भवति यथा मधुमदिति मधुः मत् हिरण्यवदिति हिरण्यवत् वतौ खल्वपि य
था वरिष्ठामनुसेवनम् सेवतमिति सम् वनम् तद्धितीति किम् एतावानस्य महिमा
न्यायस्य हितमिति किम् ऊर्जस्वन्तम् पयस्वन्तम् मरुत्वन्तम् शक्लेत्रातिभुच ९ शः त्व
म् त्रा तानि एते भुवतद्धिते भुप्रत्ययभूते भुवग्रहो भवति शः यथा कानिष्ठोनाराद्व
शः स्तः शः त्वम् यथा तत्मर्त्यस्य देवत्वमिति देवः त्वम् त्राः यथा देवत्रेति देवत्रा एतम्

प्रा॰ शा॰

२२८

127

नानि॰ यथा ज्येष्ठतातिमिति ज्येष्ठ तातिम् धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे १० प्रातिपदिके धात्व
र्भवतीति यो यस्मिन्यकार उ कौणादीयने सति तस्मिन्धात्वर्थीययकारे कारः सुपश्चात्मनः क्यजित्यादि
भिः सूत्रैर्यैर्विहितास्तरहृग्रहस्त्रे तस्मिन्धात्वर्थे यकारे प्रत्यये स्वरपूर्वे वग्रहो भवति यथा
हृसायमाणः हृसयमानइतिहृस॰ यमानः अश्वायतः अश्वयतइत्यश्व॰ यतः धात्वर्थे इ
तिकिम् पदकन्दः प्रथमम् जायमानः स्वरपूर्वे इति किम् वाक्षति रूपोदाहरणम् वांछ
सो च भूते काले स्वरेण हृस्वादनुषि ११ वाक्षो च प्रत्यये परभूते वग्रहो भवति कथंभूते भू
तकालार्थाभिधायिनि स्वरेण क्रमात् हृस्वात्परभूते स्वरेण वा हृस्वेनोपहिते इति विभक्ति
व्यत्ययेन योजना अनुषि वांछ सो च उषिभूते वग्रहो न भवति यथा यक्षिवांछ सइति

पति॰ वाङ्क्षेमः मस्त्वाङ्क्षेमइतिमस्त॰ वाङ्क्षेमः भूतकालइतिकिम् स्वविद्वाङ्क्षेमइतिस्व
विद्वाङ्क्षेमः स्वरेणह्रस्वादितिकिम् जिगीषुवाङ्क्षेमःअनुषीतिकिम् सूर्यआत्मा॰ जग
तः तस्थुषश्च पत्न्पूर्वविश्वेमतेभ्यस्त्या १२ पत्नपूर्व॰ विश्व॰ इम॰ ऋतुपेभ्यः परस्याप्रत्य
योवत्स्यते पत्न॰ यथा पत्नथेतिप्रत्न॰ थापूर्व॰ यथा पूर्व॰ थेतिपूर्वथा॰ विश्व॰ यथा वि
श्वथेतिविश्व॰ यथा इम यथा इमथेतीमथा॰ ऋतु॰ यथा ऋतुथेत्यृतुथा ह्रस्वव्यञ्जना
भ्यांभकारादौविभक्तिप्रत्यये १२ ह्रस्वान्तराद्व्यञ्जनाच्चपरभूतेविभक्तिप्रत्ययेभकारादाव
वग्रहोभवति ह्रस्वाद्भवति॰ यथा नत्तभ्यइतिनत्तुःभ्यःअग्निभिरित्यग्निःभिः व्यञ्जना
द्भवति॰ यथा तिष्ठद्भ्यइतितिष्ठत्॰ भ्यः यावद्भ्यइतियावत्भ्यः ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यामितिकिम्

शा· शा·

१२८

128

रथकारेभ्य इति रथकारेभ्यः मकारादौ विभक्तिप्रत्यय इति किम् कर्णेभिर्हेभः कुम्भीवनि
ष्टः स्विनियानते १४ स्वरस्मिनस्मिन्स्याद्विभक्तिप्रत्यये अनतिवग्रहो भवति यथा अक्षित्प
प स अग्ने अभिप्र· इहि· ति: दह हन्त्विनिरून्त् स अनन्त इति किम् अत्तमूनिभव
णों संख्यान्त्यावनः १५ वर्णसमासस्य संख्यासमासस्य संख्यासमासस्याभ्यन्तरनो विकल्पे
नावगृह्यते वर्णसमासो भवति यथा धूम्ररोहित इति धूम्र· रोहितः कर्कन्धुरोहित इ
ति कर्कन्धु·रोहितः संख्यासमासः खल्वपि त्रयोदशेति त्रयः दश पञ्चदशेति पञ्च
दश अन्तोदात्तोपसर्गे चाख्याते १६ अन्तोदात्त उपसर्गो यस्मिंस्तदन्तोदात्तो यस्मिंस्तदन्तो
दात्तोपसर्गमाख्यानम् तस्मिन्नवग्रहो भवति यथा यत् अस्माय·वाम· उपस्तरण

त्रीन्तुप· त्सणान्ति अभि स्तलम्· निष्ठितस्य· अवयावतीत्यवयावति गिरित्रशयोः १७
गिरिशब्दोवग्रहस्यनेत्रशयोः प्रत्यययोः यथा शिवाम् गिरित्रेतिगिरि· त्र नाम् गिरिशे
तिगिरिश मच्छ· वदामसि इवकाराम्रेडितायनेषुच १८ इव· कार· आम्रेडित· अय
न यतेषुचप्रत्ययष्ववग्रहोभवति इव· यथा स्रुचीवेतिस्रुचि· इव स्तनम् चम्वीवेति
चम्वि· इव· सोमः कारोभवति यथा हिङ्कारायेतिहिम्· काराय वषट्कारेभिरितिवषट्
ट्· कारेभिः आङ्गतीः आम्रेडितेभवति यथा यज्ञायज्ञेतियज्ञा· यज्ञावः संममितिसम्
सम् अयनेभवतियथा आयनायेत्या· अयनाय प्रायनायेति· प्र· अयनायपकान्तमीर्
ची १९ पकशब्दात्परः समीचीशब्दोवग्रहे यथा शिष्टम् पकम् समीचीः इति

मा॰
शा॰
२२५
129

सम्। इची यकादिनिकिम् समीची ३२माल्मनान्वायवः शंय्योर्वहिर्दास्मयुम्सन्मयीं ष्टं स
न्नयाग्रुयासायुयाष्टस्याविशालमनुया २० न्वायवःशंय्योः वहिर्दो स्रस्मयुम् स
न्मयीम् सन्नया। श्राश्रुया सायुया ष्टल्मया। विशालम्। स्रनुया यतानियदानिस
चगरहाणिभवन्ति न्वायवः यथा सुताः इमे। न्वायवइतिन्वा। यवःशंय्योः यथा शि
वम्। शामम्। शंय्योरितिशम्। याःवहिर्दो। यथा वहिर्दैतिवहिः या स्रस्मयुम् यथा स्र
स्मयुमित्यस्म। यम् सन्मयीम्। यथा सन्मयीमितिसन्। मयीम् सन्नया यथा पीराः दे
वेभ्यः सन्नयेतिसन्न। या श्राश्रुया। यथा नव स्रमासः श्राश्रयेत्याश्रुया सायुयायथा
स्रा। सीद। सायुयेतिसायुऽया ष्टल्मया। यथा ष्टल्मयेतिष्टल्म। या विशालम् यथा

विशालमितिविशालम् अनुयाः यथा अनुयेमन्तः या मरुद्वृधभयादतोपामार्गकिम्पु
रुषमितिच २१ मरुद्वृधम् उभयादतः अपामार्गः किम्पुरुषम् इत्येतानिचपदानि
सावग्रहाणिभवन्ति मरुद्वृधम् यथा मरुद्वृधमितिमरुत्ऽवृधम् उभयादतः यथाउभ
यदतइत्युभयऽदतः अपामार्गः यथा अपामार्गैस्त्वमप मार्गः त्वम् किम्पुरुषम् यथाकि
55. म्पुरुषमितिकिम्ऽपुरुषम् पारावतानाग्निमारुतान्चेतिजातूकर्ण्यस्य २२ पारावतान् आग्नि
मारुतान् इत्येतेचपदेसावग्रहेभवतः जातूकर्ण्यस्याचार्यस्यमतेन पारावतान् यथा अ
ह्नेः पारावतानिपारावतान् आग्निमारुताः यथा कल्माषाः आग्निमारुताइत्याग्निः मारु
ताः जातूकर्ण्यस्येतिकिम् पारावतान् आग्निमारुताः आपीवासमित्येके २३ आपीवा

मित्येतत्पदमेकस्याचार्याः सावग्रहंकुर्वन्ति यथा अधिवासमित्यधि॰ वासम् एवऽइति
प्रा॰ किं अधीवासम् प्रतिषेधेनानवग्रहः २४ समासेवग्रहऽइतियोवग्रहाधिकारः कृतः त
शा॰ स्यायमपवादः प्रतिषेधवाचिनानिपातेनसह समासेसतिअवग्रहोनभवति यथा नरत्त
१३० सा अरत्तसा मनसा नऽइराः अनिराः अमीवाः निषीदन् अत्रनलोपोनञिति नकारलोपः
तस्मान्नुडचीतिनुडागमः प्रतिषेधेमिति किम् अनिशितऽइत्यनि॰ शितः अपि उत्तरेण
चाकारेण २५ प्रतिषेधवाचिनिपातादुत्तरेणाकारेणसहसमासेवग्रहोनभवति यथा अ
नाततायष्टस्वे॰ अनाधृष्याः जातवेदाः द्वास्वर्वम् २६ द्वास्वर्वं समासपदंनावगृह्यते यथा
द्वादशाहाविंशतिःद्वात्रिंशत् संख्यापूर्वंयथा २७ संख्यापूर्वोत्तरपादपदः समासोनाव

130

गृह्यते यथा सा: स्वष्टयादिवम् कनिष्ठोमासः कनिया संख्येनिकिम् नमम् वाःवहि
हैतिवहि:या हृद्वानिद्विवचनान्तानिस्वरान्तपूर्वपदानि २७ द्वन्द्वसमासपदानिद्विवा
चनान्तानिस्वरान्तपूर्वपदानिनावगृह्यन्ते यथा अयम् वाम् मित्रावरुणा इन्द्राग्नी
अग्नीषोमयोः द्वन्द्वानीतिकिम् अद्रतम् अक्षि हविर्धानमितिहविः पानम् स्वरान्तपू
र्वपदानीतिकिम् ऋक्सामयोरित्यकसानयोः नहितेचैकात्तरहृद्वावनिहिते २८ स
मासाउन्तरकालेनहितेउस्मन्नेवग्रहोनभवति यत्रनहितनानितेवैकात्तरेपूर्वपदेह्रस्वोभ
वतियदिचतत्पूर्वपदेनसहसंनिहितंभवति पूर्वपदह्रस्वान्तरपदमव्यवहितंभवतीत्य
र्थः यथा त्रैष्टुभेनछन्दसा सौभाग्यम् यसः नहितइतिकिम् गायत्रीत्रिष्टुबितित्रिःस्व

प्रा. शा.

१३२

131

प सुभगेतिसु भगा यकात्तार्हहाविनिकिम् मघुःप्राजापत्यमितिप्राजापत्याः प्रतिहि
तइतिकिम् साम्राज्यमितिसाम्र. राज्यम् प्रत्रपूर्वोत्तरपदयोः व्यंजनेनव्यवधानेकृतम् प्र
स्वृतिसहस्योःकलोपे १० प्रत्वेर्पौनोः सहतेप्रकृत्यत्ययलोपेमृत्यवग्रहोनभवति प्र
नः एतभावात् प्रस्वृतिसहस्योरितिकिम् सकृदितिस. कृत देवः सविता कलोपर
तिकिम् प्राच्याजान प्राच्येत्या. व्याष्टतनाभ्यामायच एतना सालाय प्रत्रुहस्मभ्याम् ११३
रु. स. यनाभ्यांपरयोरस्वृतिसहस्योः कलोपेसत्यवग्रहोभवति उरु. यथा उरुव्यंजसि
सुरु. व्यंजम् प्रश्नेत सुरुचइतिसु. रुचः वेनः प्रथनयोगस्यापवादः समिदाभ्यांवक्र
स्वृतेभवति यथा प्राङ. प्रत्यङ. तिर्यङ. सहतेः स्वत्वपि अनाभात्. अनधामा उप्रवङ्.

रः ३१ समिद्भ्यां परो वत्सरशब्दो नावगृह्यते यथा· संवत्सरः असि इदावत्सरः असि स
मिद्भ्यामिति किम् परिवत्सर इति परि वत्सरः आग्निभ्यामनित्यौ प्रश्लेषे ३३ अग्नि इत्ये
ताभ्यां प्रश्लिष्टे सन्ध्यावग्रहो न भवति इन्द्रीदामाविति यातं वर्जयित्वा प्रशब्दो ऽवति य
था अग्नीषम् यत्र सरस्वती आग्निभ्यामिति किम् अपान इत्य पश्चोनः वीश्यायेति विरेश्वा
यञ्चनित्याविति किम् प्रेद्ध इति प्रऽइद्धः अग्ने प्रश्लेष इति किम् आन्यो इत्या· क्रमे पाङ्क्ता
दोऽन्याय स॰ शयात् ३४ पाङ्क्तान् उद्धः अन्याय एतानि पदानि संशयान्नावगृह्यन्ते पङ्क्तेः ३५ सर्वं
पदम् जायते उत्तरं पदम् यथा पङ्क्तिः सर्वं पदं तराते उत्तरं पदम् यथा उत् ऽ इदेव
नीति उद्धः उत् शब्दः सर्वं पदं भवते उत्तरं पदम् यथा उदानीति उत् सर्वं पदं यते उत्तरं पदं तथा

प्रा॰ शा॰ १३२ 132

उत् उदेँ ऽद्रवतीति उद्रः उत् शब्दः पूर्वपदं द्रवतेरुत्तरपदम् यद्वा उदातीति उत्पूर्वप
दं यतेरुत्तरपदम् तथा अपो बिभर्तीति अभ्रः अप्शब्दः पूर्वपदं बिभर्तेरुत्तरपदम् यद्वा अ
न्नवभ्रः॰ चर गत्यर्थः अभ्रतेरेवाभ्रम् एवमेतानि पदानि पूर्वोत्तरपदसंशयान्नावगृह्य
न्ते हेतुवचनाद्यत्रापि यत्र संशयस्तत्रापि यत्र संशयस्तत्रावग्रहो न भवति यथा अ
न्नरित्ताय पाङ्क्तान अपाम् उद्रः समाम् कश्यः अभ्राय स्वाहा एतान्युदाहरणानि
जनयस्मा ओषधयो वृषापिबत न हि चनास्मभ्यम् अजावयो बलगाम् ३५ जनयस्मै॰ ओषध
यः वृषापिबत॰ नहि॰ चन अस्मभ्यम् अजावयः बलगाम् एतानि पदानि नावगृह्यन्ते
जनयस्मै॰ यथा जनयस्मै॰ ता ओषधयः यथा ओषधयः सम् अवदन्त वृषापिबत न

ह्रियथानह्रितेषम् चन· यथा कदाचन· स्तरीः अस्मभ्यम्· यथापावकः अस्म
भ्यम्· शिवः ह्रस्वव्यञ्जनाभ्यांभकारादौविभक्तिप्रत्ययइत्यस्यापवादः अजावयः यथा
उयह्नताः अजावयः समासेवग्रहइत्यस्यापवादः वलगम् यथा इदम् अहम्· ते
वलगम् उत्· किरामि समानोनस्वमेये ३६ समानवेदाश्वमेयमंत्रान्मुत्तान्यत्रना
वग्रत्यते यथा यम्· मेसमानः अन्वश्वमेयतिकिम् समानोपत्नेनकल्यताम् स
मानइतिसम्· श्वानः एकस्मै· द्वाभ्याम्· वायुरसजतः समुद्रमह्नोरात्रेविश्वानरो
विश्वाह्नाग्रयणोसयत्नागोयागोयुमाश्राश्वत्तणोन्यग्रोपः भरोउशः श्रावणोभिरशीत
मतस्करामस्मसाश्वम्यउयास्तिमोकिर्विश्वामित्रोगोपाः प्रउगमङ्गानिकत्नीवन्तमद

धान्यवीरवन्नीहारेणप्राहतावनावनर्दै२३॰ स्वनामः कुयवङ्कचरः प्रियङ्गु वरः प्रियङ्गु
प्रा॰ वोनीवारायकादशाष्टाउ शाचन्द्रमाम्रयुवोवाम्रोनद्यानाविष्टिरः कपर्दिने कुलस्यायेनि
शा॰ वद्धि॰ रोकुलालेभ्यः कर्मारेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्योहीप्यायनीप्यायकिं६ शिलायैलाह
१३३ दाः सकारयस्कृत्वायचराचरेभ्यः पारावताक्रोलतिकारवुरेजगरोविपन्यवा
दात्तायणाम्रायुष६ स्तरामेहहस्पतिर्वनस्पतिन्द्रराज६ सः सरभिर्न्नैरिष्टायै ३०
133 वायुः स्वसजातः समद्रम॰ स्वहोरात्रे॰ विश्वानरः विश्वाहा॰ स्वाप्रयणः स्वसपत्नाः
गोपाः गोष्टमाः स्वाक्षुस्वदीणः न्यग्रोधः पुरोडाशः प्रावणेभिः स्वशीतम॰ तस्कराः
मस्मसा॰ स्वश्वन्यः उपस्तिः माकिः विश्वामित्रः गोपाः प्रउगम् स्वाङ्गानिः कक्षीव

त्वम् । अदधात् । पवीरवत् । नीहारेण । आहुना वनाचनः ईट्टङ् अन्यादङ् सचना
सः कृष्यवम् ऊचरः प्रियङ्गवः नीवाराः एकादश । षोडशाचन्द्रमाः आयुवः याश्चः
अनुष्ठान् । गविष्ठिरः कपर्दिने । पुलस्तये । निषङ्गिणे । कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यः पु
ञ्जिष्टेभ्यः ह्रीप्याय नीप्याय । किंशिलायः पैलहृदाः सुकाराय । सकृता यः चपु
राचरेभ्यः पारावतान् गोलत्तिका । आखुः अजगरः विपन्यवः दात्यौहाः आयुप
म् । सरामम् बृहस्पतिः वनस्पतिः नराशंसः सरभिम् अरिष्टायै यत्ता निय
दानिनावगरसन्ते वायुः यथा वायुः एषा । स्वस्तये असंजतः यथा यमः । असजातः
निचरवान समुद्रम् । यथा समुद्रम् गच्छ । स्वाहा अहोरात्रे । यथा अहोरात्रे । पार्श्वे वि

श्वानरः यथा विश्वानरः सविता विश्वाहा॰ यथा विश्वाहा शर्म्म यच्छतः आग्र
प्रा॰ यणः यथा आग्रयणः आसि असपत्नाः यथा असपत्नाः सुमनसः गोपाः यथा गोपा
शा॰ कालकाः गोष्टमाः यथा गोष्टमाः च॰ मे आशुश्रुतानिः यथा त्वम् आशुश्रुतानिः
१३४ न्यग्रोधः यथा न्यग्रोधः चमसैः पुरोडाशम्॰ यथा पचन्पुरोडाशम् प्रावणेभिः यथाप्रा
वणेभिः सजोषसः अशीतम् यथा अदब्धायः अशीतम तस्कराः यथा तस्कराः व
134 ते मस्मसा॰ यथा सर्वम् मस्मसा कुरु अस्मस्ये॰ यथा अस्मस्येवः निषदनम्॰ उप
स्तिः यथा उपस्तिः अस्तु॰ सः माकिः यथा माकिः ते विश्वामित्रः यथा विश्वामित्रः
ऋषिः गोपाः यथा गोपाः ऋतस्य प्रउगम् यथा प्रउगम् उक्थम् अक्रान्ति यथा अक्रान्ति॰

चमे कक्षीवन्तम्· यथा कक्षीवन्तम् यः औशिजः अददयात् यथा अददयाम् अन्तेअद
यान् पवीरवत्· यथालाङ्गलम् पवीरवत् नीहारिणः यथा प्राहुत्याः यथा नीहा
रेण प्राहुताः द्विपदेअन्तर्हितेवनायनः यथा वनायनः होभणः ईटङ· अन्याटङ. द्वि
पदेयथा ईटङ· चअन्याटङ् च सचनाद्यः कुयवम् यथा कुयवम्· मे कुचरः येथा
कुयवम्चमे कुचरः यथा मगः नभीमः कुचरः प्रियङ्गवः यथा प्रियङ्गवः च· मेवी
वाराः यथा नीवाराः चमे एकादशायथा एकादश· चमे षोडश· यथा षोडशचमे चन्द
माः यथा चन्द्रमाः अप्र आयुवः यथा आयुवःनाम व्याघ्रः यथा व्याघ्राःहति अनड्वान्·
यथा अनड्वान् अयोरामो गविष्ठिरः यथा गविष्ठिरः नमस्ता कपर्दिनेः यथा नमः

प्र॰ कपर्दिने च पुलस्तये॰ यथा पुलस्तये च निषङ्गिणे यथा नमः निषङ्गिणे च कुलालेभ्यः
कर्मारेभ्यः द्वेपदेशनन्नर्हिते यथा नमः कुलालेभ्यः च कर्मारेभ्यः च पुञ्जिष्टेभ्यः य
श॰ था नमः पुञ्जिष्टेभ्यः ह्रीप्याय यथा नमः ह्रीप्याय॰ नीप्याय॰ यथा नीप्याय च नमः किं
१३५ शिलाय॰ यथा नमः किंशिला॰ यच पेलहदाः यथा पेलहदाः आयुर्वृयः सका
राय॰ यथा सकाराय स्वाहा सकृताय यथा सकृताय स्वाहा चराचरेभ्यः यथा चराच
135 रेभ्यः स्वाहा पारावतान् यथा सुहे पारावतान् गोलत्तिकानेभरस्माम् आरवुलेपस्तुः स्र
जगरः यथा अजगरः वसूनाम् विपन्यवः यथा नतविप्रासः विपन्यवः दात्ता यणाः या
णाः यथा दासीयणाः हिरण्यम् आयुधम् यथा पुरमेहत आयुधम् सरामम् यथाप

न्तरामम् त्र्योपिवः बृहस्पतिः यथा बृहस्पते अतिवनस्पतिर्यथा वनस्पतिः शिमिता नरा
शंसः यथा नराशंसस्य महिमानम् सुरभिः यथायः ईम् आहुः सुरभिः निरहरेति
नतिष्टायै यथा नरिष्टायैः भीमलम् येष्वहेतुभिरेतानि पदानि नावगृह्यन्ते नोहेतून् न्य
पवंजकानाचिख्या स्तराचार्यो वक्ष्यमाणैः सूत्रैर्वक्ष्यति येषु च पदेषु वक्ष्यमाणहेतवो नस
न्ति तेषु अनिवचनात् प्रत्येतव्याः उत्तम्भनादीन्यादिसंशयात् ॥१८॥ उत्तम्भनादीनि पदानि आ
दिसंशयान्नावगृह्यन्ते यथा वरुणस्य उत्तम्भनम् असि उन्याय बृहती भव उक्षि
तायस्वाहा एतानि पदानि भवन्तीति त्रीण्युदाहरणानि सर्वपदानि तत्र त्व भवन्नन्तरपदस्य
वं मदाहरणम् निष्टन्नन्तरपदेन नरे तत्रोदाः स्यात्त्वभ्याः पूर्वस्येति सकारस्य नकारेणाणि

प्रा॰
शा॰
१३६
136

निः पूर्वेरूपानपादिदयानि अप्येतस्मकास्लोपंविदयति अनडुहारपदस्यादि संशयादेतानि
नावगृह्यन्ते यथैतान्येवमन्यानि दृष्टान्यानि विशोजाइत्यन्यायसमासात् ३५ विशोजाइत्येत
मदन्यायसमासान्नावगृह्यते यथा विशोजाइतिग्रामे विशोजाः इन्द्रोसि विशोजाः दिन्योही२
नर्य्योहीष्टैहीहृदयोपशेमेनिच ४० दिन्योहीनर्य्योही ष्टैहीहृदयोपशेन एता
निपदान्यन्यायसमासान्नावगृह्यन्ते यथा दिन्योहीचमे नर्य्योहीचमे ष्टैहोहीचमे हृदयोपशे
नान्तरितम् अत्रउवर्णोओकारामित्योकारग्रामे ओकारोन्यायसमासः उष्टरोरिष्टयोविष्टम्भो
विष्टम्भनीम् ४१ उष्टरः विष्टुरः विष्टयः विष्टम्भः विष्टम्भनीम् एतानिपदानिनावगृह्यन्ते
अत्राचार्येणाकारणेनोपन्यस्तम् तत्रावउष्टपदस्यात संशयान्नावगृह्यते उरुपसर्गः पूर्वपदम्

नरनेस्वरणानेर्वोत्तरपदमतोधात्संशयान्नावगृह्यते विष्वग्दीनित्वन्यायसंहिता
मिश्रतः सत्वागमोपिपदकारैर्नेष्टतः ऊवध्यमगाणाउरवेइष्कृतिरिष्कर्तामुदरमित्युप
सर्गैकदेशलोपात् ७२ ऊवध्यम् उगणाः उखे इष्कृतिः इष्कर्तारम् उदरम् एतानि
पदानियसर्गैकदेशलोपान्नावगृह्यन्ते अत्र इष्कृतिरिष्कर्तारमित्यनयोः पदयोर्निरुपसर्ग
स्यनकारलोपान्नावग्रहः इतरेषामुदुपसर्गस्यान्त्यवर्णलोपान्नावग्रहः यथा ऊवध्यमवा
त्रम् उगणायथा नमः उगणेभ्यः उखेयथा दधन्तउरवे इष्कृति यथा इष्कृतिः य
था इष्कृतिर्नाम इष्कर्तारम् इष्कर्तारमध्वरस्य उदरम् यथा पृष्टीर्मेराष्ट्रमुदरम् संस्कृत
७ संस्कृतिर्मोक्षचन्याः पुष्कलमित्यनुनासिकोपपन्नात् ७३ संस्कृतम् संस्कृति मास्य

प्रा॰ शा॰

काम्याः उंश्चलूम् इत्येतानि पदान्यननुनासिकोपधत्वाद्धेतोर्नावगृह्यन्ते अत्र च शंचपका
राङ्कारोपदादिष्वादिभिः सूत्रैरुपधानुनासिकत्वमुक्तम् पदेचानुस्वारः अतोवागृह्यन्ते
पिनाम्नुपधानुनासिकत्वान्नावग्रहः काण्वादीनांतुवक्ष्यमाणेनसूत्रेण संस्कृतम् यथा
१३७ कामायाः उंश्चलूम् अनुस्वारागमत्वादित्येके; ततमो॰ संस्कृतम् संस्कृतिः यथा
साप्रथमा संस्कृतिः मांस्पचन्याः यथा पत्नीत्तम् मांस्पचन्याः उंश्चलूम्॰ यथा कामायः
137 उंश्चलूम् अनुस्वारागमत्वादित्येके: ४४ अनुस्वारागमत्वाद्धेतोरेकआचार्याएतान्येव प
दानिनावगृह्यन्त इति मन्यन्ते यथा संस्कृतम् संस्कृतिः मांस्पचन्याः उंश्चलूम् का
ण्वादीनामयंपाठः परीतोवतानांश्च सवितायसगिरिरितिच ४५ परीतः अवतानाम्

स्वितनाय सन्धिः एतानि पदानि यथायोगं कारणैर्नावगृह्यन्ते तत्र परीतः श्रवतानाम्
संधिरित्येतानि पदानि याज्ञेकदेशलोपान्नावगृह्यन्ते सवितायेत्येतत्सहस्त्यस्य सपस
र्गः सहस्त्राय सुजाय प्रजायै इति पत्नोः संदेहान्नावगृह्यते इति शब्दः प्रदर्शनार्थः
यथेन्नास्यै नेदं नभिनावगृह्यन्ते एवमन्यान्यपि द्रष्टव्यानीति नयाचोक्तम् आदिम
पत्यन्तसमानि समासान्यायवन्ति च नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति च १
हृदे हृद्धिः ४८ हृदे हृद्धिः रित्युक्तार्थः इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसुतोवटकृतौ प्रा
तिशाख्यभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ५ अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत् १ स्वरितव
र्जमेकोदात्तं पदमित्येतन्नामाख्यातोपसर्गनिपातानां सामान्येन स्वरोऽभिहितः य

घानो नौ मेमदर्थमित्यादिभिर्नाम्नां विशेषस्वरोभिहितः वाचकमित्यादिनासूत्रेणनिपाता
प्रा॰ नां विशेषस्वरोभिहितः नचाख्यातानाम् अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह अनुदात्तमाम
शा॰ न्त्रमामंत्रितवदिति आमंत्रितपदं अनुदात्तमाख्यातपदंभवति यैरेवकारणैरनुदात्त
१३८ माख्यातपदंभवति यैरेवकारणैरनुदात्तमामंत्रितंभवतितैरेवकारणैराख्यातम
पीत्यर्थः पदपूर्वमामंत्रितमनानार्थेपादादावित्यामंत्रितस्यानुदात्तत्वमुक्तमिहापित
138 थैवभवति यतउक्तंभवति पदपूर्वमाख्यातमंत्रितंभवति तच्चैवानानार्थेनभवतिपा
दादौचनभवति यथा मावस्तेनईशत गोपतौस्यात् अनानार्थइतिकिम् पाहि
परेपाहियज्ञपतिम् अपादादावितिकिम् अद्यामाद्येहैः सघावसोममदिभिः ३

पसर्गउपसर्गे २ उपसर्गोनुदात्तोभवत्युपसर्गेप्रत्यये यत्रस्यसमासपदेयवदृष्टव्यम्
यथा संप्रच्यवहम् संप्रयान्ति अत्रसमुपसर्गःप्रापसर्गैनुदात्तोभवति उपसर्गे
इतिकिम् प्रस्तौति: प्रयाति: आम्रेडितेचोत्तर: आम्रेडितेचपरो उत्तरउपसर्गो
नुदात्तोभवति यथा स॑ँ समितिसम् सम् उपोपेत्युप: उप अथस्तनयोगस्या
पवाद: कृदाख्यातयोश्चादात्तयो: ४ कृत्सुदात्तवत्याख्यातेचोदात्तवति प्रत्यया
उपसर्गोनुदात्तोभवति कृतिभवति यथा स्व:आरभन्त: विभ्राजमान: सविरस्य
आख्यातेभवति यथा येचाविनेपचन् संभूरन्ति यत्रवप्यमदरस्यापवाति कृदाख्या
तयोरितिकिम् अनुगावोनुभग: उदात्तयोरितिकिम् प्रमिनोति: प्रयाति: शिवाशश

१३९
139

ग्नोम्यारिदये यत्रानुदात्तत्वमसर्गस्यनभवति तत्रष्टष्यकादत्वमपिभवतिस्वरितवर्जमेको
प्रा॰ दात्तंपदमितिपरिभाषितत्वात् नाम्येकात्तरस्वस्वरसंधेयेकृति ५ अभ्युपसर्गयकारान्तर
शा॰ स्थापसर्गः स्वरात्मकउपसर्गेस्वरसंधियेकृतिचप्रत्ययउदात्तेमनुदात्तोभवति स्वरात्मकेउप
सर्गेभवति यथा अभिआवर्तेस्वस्वरसंधेयेकृतिउदात्तेभवति यथायाभिमित्रावरु
णौ॰ अभिषिञ्चत् अभियेत्तेताम् यकारान्तरउपसर्गः स्वरात्मकउपसर्गेभवति यथा वि
आम्रकरोत् निआमसीदमस्वरसंधेयेकृतिभवति यथा सत्ययमोविआनट यमुरुषम् विअद
धुः आष्टतजातेयोः ८ आङ्त्ययमनुपसर्गः ष्टतजातयोः प्रत्ययोर्नानुदात्तोभवति यथा आ
ष्टतयमि आजामोविसम अपिनिप्रप्रतिभिनाविभानवः पंचतेषु ७ अपि॰ नि॰ प्र॰ प्रति॰

यतेऽउपसर्गाः श्चिनश्चवित्रिणः मानवः पचनयतेषु प्रत्ययेषु नानुदात्तो भवति अपि यथा
अपिश्रितम् नि॰ यथा यास्तहिंस्यान्यवित्रिणम् प्र॰ यथा प्रभानवाःसिस्वते मतिः यथा
प्रतिपचनागमीवन उत्त्वेषमावर्त्तेः आपनीफणन्स्६ सनिष्यदत्स्वेवनम्प्रयाणं ६ संवस्त
६२ मद्दमासिसिनिविक्रमस्वेमेनेष्ठन् ८ उत्त्वेषम् आवर्तैः आपनीफणत् सनिष्यदत् सं२
वनम् प्रयाणम् सञ्चरन्तम् स६ रमधम् प्रसितिम् किकमस्व इत्येतेषु प्रत्ययेषु अ
न्ययम् उपसर्गो नानुदात्तो भवति उत्त्वेषम् यथा अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूत्त्वेषम् आवर्त्तै
यथा सूर्यस्याहवत्नमवार्तै आपनीफणत्० यथा अङ्काअंसवापनीफणत् स६ सनि
ष्यदत् यथा अनुस६ सनिष्यदत् संवनम्॰ यथा वसिष्ठाम अनुसंवनम् प्रयाणं यथा

अनुप्रमाणमध्यमः सन्धुरक्रम्· यथा योनिमनुसम्बन्धनम् स६रमध्यम्· यथा सरवायो
आ· ऽन्वस्य६रमध्यम् प्रसितिम् यथात्वक्षीमनुप्रसितिम् विक्रमत्वः यथा पृथिवीमनुवि
श्रा· क्रमस्तोयप्रउदात्ते ५ आउपयतावुपसर्गौ प्रउपसर्गौउदात्तप्रत्ययेनानुदात्तौ भवतः आ· यथा
२६०· आप्रयात्तपरावतः आप्रयक्ष्वदक्षिणात् उप· यथा उपप्रयाहि उपप्रागाच्छशमनम् अभिप्रेत्य
पसम्प्रयातप्रत्यातनुष्ठा आस्थवाः १० अभिप्रेहि उपसम्प्रयातप्रत्यातनुष्ठ आस्तथाव यतेचोप
160 सर्गौः यथा गृहीतत्वानुदात्ता भवतिअभिप्रेहि· यथा अभिप्रेहिनिर्दह उपसम्प्रयातः यथा
उपसम्प्रयात· यथा उपसम्प्रयाताग्रेपथः प्रत्यातनुष्ठ यथा उदग्रेतिष्ठ प्रत्यातनुष्ठ आस्तथाव·
यथा आस्तथाव सोममद्रिभिः प्रकृत्याख्यातमानम्पूर्वम् ॥ यउत्क्रमनुदात्तमाख्यातमामेत्रितर

वदितितस्मायमवादः आख्यानस्वर्वमाख्याते प्रकृतिस्वरं भवति यथा पिबन्नमदन्नुयन्न
होतर्यजे उदात्ताच्चामंत्रितादनन्तरम् १२ उदात्तस्वरादामंत्रितपदादनन्तरमाख्याते प्रकृ
तिस्वरं भवति यथा अग्नेपवस्व होतर्यज एकान्तरादपि १३ एकेनपदेनव्यवहिता
दप्यामंत्रितपदात्परमाख्याते प्रकृतिस्वरं भवति यथा ब्रह्मन्नश्मम्नन्यामि देवाः स्वधः
स्थाविदरूपमस्य अपिशङ्काच्छन्नभवति यथा इडेश्चाइति यद्वृत्तोषपदाश्च १४ यदोवृत्ते
यद्वृत्ते तच्च सर्वविभक्त्यन्तं सर्वप्रत्ययान्तं च गृह्यते येयथा येनयतोयत्र यदित्यादि यथा
यमग्नेमेनवः येनऋषयस्तपसासत्रमायन् यतोजातोऽग्निरोचथा यथा येवाद्यरेजति
यत्रऋषयोजग्मुः यदिदिवायदिनक्तम् अत्र सर्वत्र यदिति यद्वृत्तस्याख्यातपदेनस

हमेवयोभवन्तितदेवाख्यातपदंविक्रितेनतत्सम्यानमात्रेण यदेकस्यापि यमेणितस्याव्ययजत
प्रा॰ मस्ति तथाचोक्तम् यस्ययेनास्त्रिसंबंधोयाद्दूरस्थस्यापि तस्यतत् अर्थतोह्यसमानानामा
शा॰ नन्तर्यमकारणमिति १ हेस्व १५ हिशब्दाद्वपरमाख्यातपदंप्रकृत्याभवति यथा आ
२४२ पोहिष्ठामयोभवः उत्तरेपि १६ उत्तरेपिहिशब्देआख्यातपदंप्रकृतिस्वरंभवति यथा इ
न्द्रवोवाविशन्तिहि नेत् १७ नेदितिस्मान्निपातसमाहारात्परमाख्यातपदंप्रकृतिस्वरंभव
151 ति यथा पथतेनद्दपचेतयाते समनसस्करत् १८ करदित्येतदाख्यातेसमनसस्त्येनतत्
वेप्रकृत्याभवति यथा असपत्नाः समनसस्करत् समनसस्त्येनतत्पूर्वोमितिकिम् सत्तयो
भेषजंकरत् द्वयोःपूर्वे समञ्चये १९ द्वयोराख्यातपदयोः समञ्चयेवर्तमानयोःपूर्व

माख्यातं प्रकृत्याभवति समुच्चयो नाम द्वयोरेकस्मिन्नर्थे समावेशः यथा शर्मं च स्तोव
र्मं च स्मः शं च वत्स परिवृत्त वा विचारणे २० द्वयोराख्यातयोर्विचारणे वर्तमाख्याते प्र
कृत्याभवति वाशब्देन चेदाख्यातयोर्योगो भवति संहितायां प्राय उदाहरणानि न लभ्यन्ते
रूपोदाहरणं तु दीयते यथा देवदत्तो वा भुंक्ते यज्ञदत्तो वा भुंक्ते ग्रह विनियोगे २१ द्वयो
राख्यातयोर्विनियोगे वर्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्याभवति ग्रहशब्देन चेदाख्यातयोः
योगो भवति विनियोगो नाम द्वयोः पुरुषयोरेकस्मिन्नन्यतरस्य संबंधो परस्मिन्कर्मण
न्यतरस्य रूपोदाहरणम् यथा देवदत्तो ह ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्तो ह गाः पालयतु एवाव
धारणे २२ द्वयोराख्यातयोरवधारणेर्थे वर्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्याभवति एव

शब्देनचेदनयोर्योगोभवति अवधारणंनामद्वयोः कर्मणोर्द्वयोश्चकर्त्रोरेकस्मिन्कर्मणार
प्रा॰ यकः कर्त्तोक्रिये यथा देवदत्तएवंग्राममगच्छत् यज्ञदत्तएवभुक्तवान् उपपदा प्रयोगेपि
शा २३ चवाहएव॰ यतानिचप्रभृतीनियान्युपपदान्युक्तान्याख्यानस्यविकारकारणा
२४२ नितेषामर्थोयदिकश्चिदवगम्यते तदानेषाममुच्चारणेप्याख्यातंविक्रियते य
था सर्वंभवथपवित्रंभवथ अत्रचशाह्लोलतः उक्तंभूतानिच्छह्वासुदाहरणा
142 निद्रष्टव्यानि तथाचोक्तम् उपसर्गात्परोयस्तुपदादिरुपदिश्यते उच्चस्यानास्य
तोयत्रगुरुस्तत्रैवकारयेदिति १ परोपापावअतिपर्य्यन्वयम्त्यप्याङ. प्रसन्नि
ऊँरुत्रिविंशतिमि २४ परा॰ उप॰ अप॰ अव॰ प्रति॰ परि॰ अनु॰ अपि॰ अधि॰ आर

उ प्रसम्· नि· वि· सु· अभि एतेविंशतिरुपसर्गाः प्रकृतिस्वराभवन्ति अस्यचोत्सर्गस्य
उपसर्गेश्चात्यादिकः ध्रुवस्यादयवादोद्रष्टव्यः प्रकृतिस्वरश्चव्याकरणेपरिपठितोऽग्र
ह्यते निपाताआद्युदात्ताउपसर्गाश्चाभिवर्जमिति तथाचोक्तम् विंशतिरुपसर्गा
णामश्चाप्यकाञ्चरान्तव आद्युदात्तादशैतेषामन्तोदात्तस्त्वभीत्ययम् ८ हिस्पर्शम् २४
हौस्पर्शौयस्मिन्पदेतद्विस्पर्शपदम् उच्यतेइतिसूत्रशेषः अधिकारसूत्रमेतत्त्वेनवि
त्वास्यग्रकयात्रमभित्यमृत्तिकाहृदात्त९ समावववर्त्तेहिहृदिरायश्चाढे अढवृढनक्तन्निष
णासिन्नान्तमत्वाश्च २६ वेतु· वित्ता· असगृक मात्रम् अभित्यम् मृत्तिका आद्रुमदा
त्रम्· दात्रम्· समावर्वर्ति· अहिः हृदिः अराथेः आढः अढः· वृढः नक्तम् निषमः सि

प्रा॰
शा॰
१४३
143

त्र॰ अत्र॰ सत्र॰ एतेषुपदेषुद्विःस्पर्शोभवति वेत्त॰ यथा प्रतित्वापर्वनीवेत्त द्वौनका
रौसंयोगः वित्त॰ यथा वित्तागात्नुमितिद्वौनकारौवकारश्च संयोगः अस्मद्धाक् यथा
अस्मद्भवाहुये द्वौदकारौरेफयकारौच संयोगः पात्रम् यथा आमत्रापात्रम् द्वौनका
रौरेफश्च संयोगः अभित्यम्॰ यथा अभित्यन्देवम् द्वौनकारौयकारश्च संयोगः मर्त्ति
कायथामर्त्तिकाचमेद्वौनकारौसंयोगः आद्यम्॰ यथा मित्रादेवेभिराद्यम्॰ द्वौदका
रौयकारवकारौच संयोगः दात्रम्॰ यथासोमस्यदात्रम् द्वौनकारौरेफश्च संयोगः स
मावर्त्ति॰ यथा समावर्त्तीपृथिवी रेफोद्वौनकारश्च संयोगः ऋद्धि॰ यथा मन्त्रस्य
ऋद्धिःदकारयकारौसंयोगः हृद्धिःयथा हृद्धिश्चमे दकारयकारौसंयोगः अराद्धे॰ यथा अरा

आयदित्यिष्ठः पतिम् द्वौदकारौयकारश्चसंयोगः अर्द्दः यथा परार्द्धश्चैतामे रेफौद
कारयकारौवसंयोगः भुद्रः यथा भद्रबालश्चदकारयकारौसंयोगः बुद्ध६ यथा प्र
बुद्धायस्वाहा दकारयकारौसंयोगः नक्रमः यथा मधुनक्रम् द्वौककारौनका
रश्चसंयोगः निषण्णः यथा निषण्णायस्वाहा द्वौणकारौसंयोगः स्वित्रः यथा
स्वित्रःस्नातोमलादिव द्वौनकारौसंयोगः सूत्र यथा सूत्रपतेत्रस्य द्वौनकारौसं
योगः सत्रः यथा सत्रःस्त्रियः द्वौनकारौसंयोगः स्वरात्संयोगादिरित्येतस्य
सूत्रस्यप्रायसोपवादभूतंसूत्रमेतत् नत्तहृचिष्विहन्तयेभ्यस्तेकम् १० तः हृः
चि स्वि स न प पतेभ्यः परस्मिशब्देनदिरुच्यतेयकमेवव्यञ्जनंभवति नः य

प्रा॰ था क्षत्रस्ययोनिः क्ष॰ यथा क्षत्रंवर्द्धमानम् चि॰ यथा चित्रन्देवानाम् स्वि॰ यथ
शा॰ था स्वित्रमादित्यानाम् स यथा सत्रस्य ऋद्धिः न॰ यथा नक्षत्रगच्छ य॰ यथा यत्र
क्षर्वैपरेनाः स्वरात्संयोगादिरित्यस्यायमपवादः ईध्र्यायवाध्रीनसोद्रस्वरात्स्वेत
१४४ २८ ईध्र्याय॰ वाध्रीनस॰ उद्र यतेस्पर्शाः संयोगादयोपिनद्विरुच्यन्ते चरद्र
व्यवचनाश्चेद्भवन्ति ईध्र्याय॰ यथा नमोवीध्र्याय यकाररेफोयकारश्चसंयोगः
१५५ वाध्रीनस॰ यथा वाध्रीनसस्तेन रेफयकाररेफाः संयोगः उद्रः यथा॰ उद्रोमा
साम् दकाररेफोसंयोगः चरद्व्यवचनाद् इतिकिम् समुद्रायशिशुमारान् स्व
त्समुद्रशाह्वेनपार्थिवः समुद्रारुच्यते उपाप्मिनउतमभनमद्र भानीत्यायोमी

त्यिनायेतित्रीणि २९ उपोत्यितः उत्तम्भनम् उत्तभाना उत्थायुः उत्थितायः प
नेष्वपदेष्वस्पशीख्यानित्रीणिकंजनानितिष्ठुयन्ते यथा उत्थितः द्वीतकारीष्यका
रस्वसंयोगः उत्तभम् यथा वरुणस्योत्तम्भनम् त्रयस्तकाराः संयोगः उत्तां
भान यथा दिवउत्तभान त्रयस्तकाराः संयोगः उत्थायः यथा उत्थायहृह
ती द्वीतकारीष्यकारस्वसंयोगः उत्थितायथा उत्थितायस्वाहा द्वीतकारीष्य
वारस्वसंयोगः वर्हिरङ्गाम्भद्रेणपड्भःस्पड्भिः समड्भिः परिहड्भिः पाङ्गानितिद्वावक्ष
नासिकोष्टवींवारयन्तीवर्जमिति ३० वर्हिरङ्गाम् भद्रेणपड्भःम् पड्भिः समड्भिः

प्रा॰ परिहृद्भिः पाङ्क्तान् एवंजातीयेषु पदेषु स्पर्शान्तर्वैर्हावनुनासिकेषोऽङ्कारो भवतः आ
शा॰ रपन्नीवर्जयित्वा वहिरङ्क्काम् यथा सम्बर्हिरङ्क्काम् मद्रेणद्रङ्क्कःम् यथा सम्राभद्रेण
२८५ द्रङ्क्कःम् पङ्क्तिः यथा पङ्क्तिः पुत्रन्दः सामिद्भिः यथा पयसामद्भिः परिहृद्भिः य
था परिहृद्भिः हरसा पाङ्क्तान् यथा अन्तरिक्षायपाङ्क्तः न आरपन्नीवर्जमिति किम्
145 आ तस्य सास्तन्तरमापन्नी वृहद्वृद्भिः ३१ वृहद्भिरिन्द्रकार्थम् इत्यानन्दपुरवा
स्तव्यवज्रटसूनोरुव्वटकृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ६ अथावसानानि १ अथ
शब्दोऽधिकारार्थः पदावसानान्यधिकृतानि वेदितव्यानि पदान्तस्यैकरणस्यादे

ष्वयःसेधिः सउच्यतइतियावत् कण्ठ्यंस्वरमेकाङ्गीयाल्लुतवर्जम् २ कण्ठेम
कारस्वरमेकारेणगृह्णीयात् लुतमकारंवर्जयित्वा अकाराद्ध्रस्वादीर्घश्चएकारेणपरि
गृहीतव्यइत्यर्थः यच्चनामच्च यच्चेतियच्च इविणस्यविपन्यया विपन्यदेतिद्विःप
न्यया लुतवर्जमितिकिम् विवेशाउपइतिविवेशा ३ इवर्णमीकारेणपरिगृह्णीया
त् यथा पस्पन्यहि पाहीतिपाहि सून्नावती सूनृनावतीतिसून्नाः वती उव
र्णंवकारेण ४ उवर्णंवकारेणपरिगृह्णीयात् यथा नवयुम्नान्मुतमानिसन्तु सन्त्विति
सन्तु ओकारञ्च ५ ओकारञ्चवकारेणपरिगृह्णीत यथा॰ अभिषिञ्चाम्यसौ असावि
त्यसौ ह्रस्वकण्ठ्यपर्यंविसर्जनीयान्नमरिफितंविद्यात् ६ विसर्जनीयान्तंपदंह्रस्वाकारो

पयरिफितं यत्र न भवति तत्र विहृत्य परिगृह्णीयात् यथा होतायजिष्ठोअग्रे देवेष्ठीडः ई
प्रा॰ ळ्यते ईडः । ईड्ढेयः मृहृयइत्यहृयः अरीरिफितमिति किम् सतनस्पयोनिमसतनस्यविवः
शा॰ दीर्घकण्ठोपधं विसर्जनीयान्तमेकारान्तमैकारान्तं प्लुतं प्रगृह्यञ्च २ दीर्घोकारोपधं वि
सर्जनीयान्तं यत्पदं विहृत्य परिगृह्णीयात् [illegible] यान्तमैकारान्तं प्लुतं प्रगृह्यम् एतानि पदा
२४६ नि च विहृत्य परिगृह्णीयात् दीर्घकण्ठोपधं विसर्जनीयान्तम् । यथा यतो जातो अरोच
याइत्यरोचथाः एकारान्तम् । यथा वोचेमाग्नये अग्नयइत्यग्नये एकारान्तम् यथा उभा
146 रायसः सहस्रादयध्यै मादयध्या इति मादयध्यै प्लुतम् । यथा भुवनमाविवेशा ३ विवे
शा३ इति विवेशा३ प्रगृह्यम् । यथा अन्यान्यावत्सम् । यथा पययेति यापयेते इति यापयेते अ

कारान्तमेके ८ औकारान्तं च पदमेकमाचार्या इति हन्या परिगृह्णन्ति यथा अभिषिञ्चाम्यसौ
असाइत्यसौ यकश्च निकिम् असावित्यसौ भावुपधञ्च रिहिसर्जनीयान्तामिरेफेण ९
अकण्ठ्यो भावी स्वन्तम् भावुपधं विसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्रेफेण परिगृह्णीयात् रि
हिसर्जनीयान्तानि च यानि पदानि तान्यपि रेफेण परिगृह्णीयात् भावुपधं विसर्जनीया
न्तम् यथा अग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः नमोभिरिति नमःभिः रिहिसर्जनीयान्तम् य
था सतस्त्वयोनिमसतस्त्वविवः वरिति वः प्रथमान्तं तृतीयेन १० प्रथमाः कचटतपाः
तृतीया गजडदबाः प्रथमान्तं पदं तृतीयेन परिगृह्णीयात् यथा विश्वाहेवाशंसिम
समग्न्यस्मत् उत्तमान्तमुत्तमेनेति ११ उत्तमान्तं पदमुत्तमेनैव परिगृह्णीयात् यथा वंती

प्रा॰
शा॰
१४८
147

रुद्रान्त्याप्यम् न्त्याप्यमितिन्त्याप्यम् हृहंहृह्वि: ।१२ हृहंहृह्वि:रित्युक्तार्थम् इत्यानन्दपुर
वासव्यवज्रटसूनोरुव्वटस्कृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ७ अथातो वर्णसमाम्नायं
व्याख्यास्यामः १ अथातः शब्दानुक्तार्थौ वर्णा[illegible]समाम्नाये पठ्यन्ते सतयोक्तः सं व्याख्या
स्याम इति प्रतिज्ञासमाधानार्थम् तत्र प्रथमं स्वराः २ व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः तद्यथा अ इ
ति आ इति आ३ इतिऽ आउ इति इ इति ई इति इउ इति उ इति ऊ इति ऋ इति ॠ इति ऋउ इति ऌ इ
ति ऌउ इति ई अथ सन्ध्यक्षराणि ४ व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः तद्यथा ए इति ऐउ इति ।
ए इति एउ इति ओ इति ओ३ इति औ इति औउ इति ५ इति स्वराः ६ व्याख्याता इति सूत्रशेषः अ
थ व्यञ्जनानि ७ व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः तद्यथा कि ति खि ति गि ति घि ति ङि इति ८ इति क

उ

वर्गः ९ चितिछितिजितिझितिञिति १० इतिचवर्गः ११ टितिठितिडितिढिति णि-
ति १२ इतिटवर्गः १३ तितिथितिदितिधितिनिति १४ इतितवर्गः १५ पितिफिति
बितिभितिमिति १६ इतिपवर्गः १७ इतिस्पर्शाः १८ व्याख्याताइतिसूत्रशेषः अथान्तस्थाः
१९ व्याख्यायन्तइतिशेषः तद्यथा यितिरितिलितिविति २० अथोष्माणः २१ व्याख्याय-
न्तइतिसूत्रशेषः तद्यथा शितिषितिसितिहिति २२ यथायोगवाहाः २३ व्याख्यायन्त
इतिसूत्रशेषः तद्यथा अःइतिविसर्जनीयः २४ स्वरपूर्वंविसर्जनीयंदर्शयति तथाᳵ
कइतिजिह्वामूलीयः २५ ककारोत्तरंजिह्वामूलीयंदर्शयति तथाᳶ पइत्युपध्मानीयः २६
इतिपकारोत्तरमुपध्मानीयंदर्शयति अंइत्यनुस्वारः २७ इतिस्वरपूर्वमनुस्वारंदर्शयति

तथा ॐ इति नासिकाः ४७ इति नासिके दर्शयति तथा ॐ खं गं घं इति यमाः ४८ इति
प्रा॰ यमान्दर्शयेदिति एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मा वाचः यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सर्वम
पृ॰ त्र प्रयुज्यते ४९ एते पञ्चषष्टिवर्णाः समस्तापवर्गयोर्लक्षणो ब्रह्मराशिः एतद
१४८ वचकदाचिदानुपूर्व्यावस्थिता मन्त्राः ऋग्यजुः सामाख्या भवन्तीत्यर्थः लौकिक्या
अपि वाचोयमेवात्मा एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोक इत्यादि अपि च ना
148 ५० एते पञ्चषष्टिवर्णा लोके वेदे च परिज्ञाताः यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोक इत्यादिना लोके
लौकिकैरानयनदेशकालाः प्रयुज्यमाना दृष्टा अतो वेदेन क्रियमार्थे स्यात्प्रयुक्तिः क्रिय
ते अपिच नास्नानाचमनादिशौचयुक्तेन ब्रह्मचर्यं चरता त्रैवर्णिकेन स्वाध्यायोध्येतव्यः २

अशौचदेशे ४३ अनध्यनदेशे स्वाध्यायो ध्येतव्यः तथाचोक्तम् द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्या
यौ प्रयत्नतः स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ऋद्वयतितयोरसंबंधं आ
वर्जं स्वाध्यायो ध्येतव्यः ४४ ऋद्वयन्तितादयो यथा नश्यन्त्येव तथा स्वाध्यायो ध्येत
व्यः ज्ञानम् ४५ एवं स्वाध्यायविधिमुक्त्वा अधुना वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थं तस्य परिज्ञाने तत्फ
ले चाह ज्ञानमित्यादिना वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च परिज्ञानं कर्तव्यम् पौरुष्यम् ४६ पुरुष
आत्मा तत्साधकं पौरुष्यम् मुक्तिप्रदमित्यर्थः स्वर्ग्यम् ४७ स्वर्गसाधकमित्यर्थः यशस्य
म् ४८ यशः कीर्तिस्तस्याः साधकमित्यर्थः आयुष्यम् ४९ आयुषो वर्द्धनम् यद्वेदस्या
र्थपरिज्ञानं तन्मुक्तिसाधकं भवति स्वर्गसाधकं वा यत्तु ग्रहणं ग्रन्थपाठादि परिज्ञानम् त

त्वर्गीयशास्त्रायुक्तोम्नायतमित्ययंविभागोद्दिष्टश्चोर्थज्ञानस्य अथापिभवति ५० अध्ययनेर
प्रा॰ वार्थः अहमतोपिश्लोको भवति वेदस्याध्ययनाद्धर्मः सम्प्रदानात्तथाश्रुते वर्णशोक्षर
शि॰ शोज्ञानाद्विभक्तिपदशोपिवा ५१ वेदस्यपाठमात्रात्तावद्धर्मोभवति तथाशिष्येभ्यःस
२४५ प्रदानात् तथाश्रवणात् तथावर्णपरिज्ञानात् तथाक्षरपरिज्ञानात् धर्मोभवतीत्ये
तदेवानुवर्तते त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराःशब्दार्थचिन्तकैः द्वाचत्वारिंशद्व्यञ्जनान्येतावा
149 न्वर्णसंग्रहः ५२ शब्दस्वरूपचिन्तकैः त्रयोविंशतिः स्वराउक्ताः द्वाचत्वारिंशद्व्यञ्जना
निकादीनि एतावान्वर्णसंघातः तस्मिन्लल्टजिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्यानस
न्तिमाध्यन्दिनानाम्लृकारोदीर्घः प्लुतावश्चोक्तवर्जम् ५३ अथएतेनश्लोकेनवर्णानुत्काश्च

पुनाये माध्यन्दिनानां नेष्यन्ते तान्वर्णान्निराकर्तुमाह नस्मिन्नुस्त्रेत्यादि लकारल्हका
रौ टवर्गीयो योऽङ्कारळ्हकारौ तन्त्रप्रकृतिकौ जिह्वामूलीयश्चोपध्मानीयश्च नासिका
श्च यत्ते वर्णा न सन्ति माध्यंदिनानाम् किमेतावन्त्य एवमेत्याह लकारो दीर्घश्च लऱ
जीउच्चावीउ तित्येवमादयो ये परिपठितास्तान्वर्जयित्वा सन्ताताश्च न सन्ति माध्यन्दिनाना
नाम् वर्णा देवताः ५४ प्रकृतानां वर्णानां देवताः वक्ष्यतीति सूत्रशेषः आग्नेयाः
कण्ठ्याः ५५ कण्ठस्थाना वर्णा अग्निदेवत्या भवन्ति नैर्ऋता जिह्वामूलीयाः ५६ जि
ह्वामूलस्थाना निर्ऋतिदेवत्या भवन्ति सौम्यास्तालव्याः ५७ तालुस्थाना वर्णाः सोमदे
वत्या भवंति रौद्रा दन्त्याः ५८ दन्तस्थाना वर्णा रुद्रदेवत्या भवन्ति ओष्ठ्या आश्विनाः

ग्रा॰
शा॰

७९ ओष्ठस्थाना वर्णा अश्विदेवत्या भवन्ति वायव्या मूर्धन्याः ८० मूर्धस्थाना वर्णा वासुदेव
त्या भवन्ति शेषा वैश्वदेवाः ८१ एतानि स्थानानि विहाय येऽन्यस्थानजन्मानो वर्णास्ते
विश्वेदेवदेवत्या भवन्ति तत्समुदायोऽक्षरम् ८२ तेषां वर्णानामेकीभावलक्षणः स
मुदायोऽक्षरं भवति तद्यथा कखगघङ इत्यादि वर्णा वा ८३ वर्णसमुदायो वाक्ष
रं वर्णा वाक्षराणि भवन्ति तद्यथा अआइई इत्येवमादि वर्णसमुदायो वाक्षरं भवति क
खगघङ इत्यादिरव्यवस्थितविभाषा चेयम् स्वराः केवला अक्षरं भवन्ति व्यञ्जनेन स्वरसंहि
तमेवाक्षरं भवति तथा च प्रतिपादितम् स्वरोऽक्षरं सहाद्यैर्व्यञ्जनैरुत्तरैश्चावसि
तैरिति तद्यथा इषे ऊर्जे वाजः अक्षरसमुदायः पदम् ८४ अक्षराणां समूहलक्ष

२५०

150

णानांसमुदायः पदंभवति यथा इषे· त्वा· ऊर्जे· त्वा अक्षरंवा ६५ अक्षरंवापदं
भवति यथा आ· याहि· इन्द्र पडविधायाया ॐ रताः तच्चतुर्द्धा ६६ तदेतत्पदंचतुर्द्धाभि
धतइतिसूत्रशेषः नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ६७ नामआख्यातमुपसर्गः निपातइति
चतुर्विधंपदंभवति नाम भवति· यथा गौरश्वः पुरुषोहस्तीत्येवमादि आख्यातंभवति यथा प·
चति पठति· गच्छति· ध्यायतीत्येवमादि उपसर्गंदंभवति यथा प्र· परा· अभिइत्येवमादि
निपातपदंभवति यथा वा· चकमित्यादि नामाख्यातोपसर्गनिपाताइतिबहुवचनेनपदच
तुष्टयायेदतम् तत्रप्रतियोविशेषः ६८ तत्रपदचतुष्टयेत्रतियोविशेषः सप्रतिपाद्यते
वक्ष्यमाणसूत्रेणेतिवाक्यशेषः क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गोविशेषकृत् सत्वाभिधाय

केनामनिपाताःपादपूरणाः ९५ अथवक्ष्यमाणपदचतुष्टयस्यलक्षणंकर्तुमाह क्रिया
प्रा॰ कालाःकर्त्तासंख्याउपसर्गविशेषइत्याख्यातार्थास्तत्रक्रियैवप्रधाना उपसर्गास्तुक्रि
शा॰ यायाएवंविशेषंकरोति यथापचति पाचकःप्रतीयते पुनःप्रपचतीत्युक्तेआदिकर्म
२५१ 151 प्रतीयते एवंगच्छत्यादिष्वपिद्रष्टव्यम् सत्त्व॰यातुःकारकविभक्तिरेनामार्थाः न
असत्त्वमेवविशेषतोभिधीयते निपातस्त्वर्थासंभवेपादपूरणेभवति चतुर्दशनिपाता
येनुदात्तास्तेपिसंधिताः निरुच्यतेखल्वाख्यातमुपसर्गाणांचतयये १० एवंनामाख्याता
पसर्गनिपातानामर्थभेदमाख्यायअधुनास्वरसंस्कारावपितत्रैतिन्त्रप्रतिपादयति चतुर्दशनि
पातायेनुदात्तास्तेपिसन्धिताः अयस्तान्तस्थिताएववाचकमन्दिनासूत्रेण निपातौ २

तद्ग्रहणमुपलक्षणार्थम् नाम्नोपि स्वरः सूत्रेण विहित एव नोनौमेमदर्थे इत्यादिना
यत्तु पदचतुष्टयेनाख्यातमुक्तं तन्निहन्यतेस्वतन्त्रदात्रे भवति उपसर्गादिपरभूतम्
उपसर्गो विशेषकृत्सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरण इत्येतत्सामान्यसू॰
वीमंगीकृत्येतदुक्तम् निहन्यते खल्वाख्यातउपसर्गाणां चतुष्टयमिति खलु प्रा
द्वउपलक्षणार्थः उपसर्गाणामपि तत्र स्वरो विधीयत इति यत्तदुक्तं भवति पदयस्मा
न्मया प्रतिज्ञातं स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम इति नदितस्य प्रतिपादितम् अतः कृत्स्नमि
देशात्स्वमिति कृत्वा श्रावितं त[illegible]शिष्यैः अथ गोत्राणि १ एवं पदचतुष्टयस्य गोत्राणि
वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते वासिष्ठउपसर्गस्तु नि

प्रा॰
शा॰

२५२

152

पातः काश्यपः स्मृतः ७२ भरद्वाजगोत्रं वाख्यातम् तथा भृगुणा दृष्टं नाम भृगुगोत्रं
वा तथा वसिष्ठेनोपसर्गो दृष्टो वा वसिष्ठगोत्रो वा तथा कश्यपेन निपातो दृष्टो वा कश्यप
गोत्रो वा अथ पददेवतास्तु ७३ अथ पददेवता वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं
नाम वायव्यमिष्यते आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ७४ सर्वमाख्यातं सौम्यदे
वत्यम् सर्वं नाम वायुदेवत्यम् अग्निदेवत्या उपसर्गाः निपाता वारुणदेवत्याः अथ वर्ण
देवतादि इत्यादि उपासनार्थमुक्तम् एवं ह्युपासिताः सन्तः अथानभिज्ञस्यापि पुरुषस्य फल
प्रदा भवन्ति यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतेन मन्त्रेण याजयति अध्यापयति वा स्थाणुं
र्वच्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते इति एवमादिना दोषेण संबध्यते हृतकल्पा इत्येवमादिभिषु

प्रा॰
शा॰

पातः काश्यपः स्मृतः ७२ भरद्वाजगोत्रं वाख्यातम् तथा भृगुणा दृष्टेनाम भृगुगोत्रं
वा तथा वसिष्ठेनोपसर्गो दृष्टो वा वसिष्ठगोत्रो वा तथा कश्यपेन निपातो दृष्टो वा कश्यप
गोत्रो वा अथ पददेवताश्च ७३ अथ पददेवता वृत्तान्तः इति सूत्रशेषः सर्वं तु सौम्यमाख्यात
नाम वायव्यमिष्यते आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ७४ सर्वमाख्यातं सौम्यदे
१५२ वत्यम् सर्वं नाम वायुदेवत्यम् अग्निदेवत्या उपसर्गाः निपाता वारुणदेवत्याः अथ वर्णे
देवतादीन्यादि उपासनार्थमुक्तम् एवं तु पासिताः मन्त्राः अथाभिलषितपुरुषार्थफल
152 प्रदा भवन्ति यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतेन मन्त्रेण याजयति अध्यापयति वा स्थाणुं
वर्च्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते इति एवमादिना दोषेण संबध्यते श्रुतकल्पादिष्वेवमादिभिर्

रोः संवध्यनयव इत्याहस्वरसंस्कारप्रतिष्ठापयित्वा भगवान्कात्यायनः एवं स्वरसंस्कारयोः
प्रतिष्ठापयित्वा भगवान्कात्यायन इदं शास्त्रमाह वृद्धवृद्धिः ७५ वृद्धे वृद्धिरिति व्याख्यार
तार्थाम् इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसुतोवटकृतौ प्रातिशाख्यभाष्येऽष्टमोऽध्यायः ८ समा
सोयंग्रंथः मनीरामसेवत्न् शुभम् ॥ ॥ ॥

२५३

153